

Təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarəti:

Qaydalar, mexanizmlər və görülən işlər

«Vis consilii experts mole ruit sua»
(Ağılsız sərif olunan qüvvə öz ağırlığı altında məhv olur)
Horatsio, Odalar, 3, 4, 65

Təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarəti ilə bağlı Parlamentlərarası İttifaq (PAİ) - Silahlı Qüvvələrə Demokratik Nəzarətin (SQDN) bu vəsaitinin işıq üzü görməsində aşağıdakı şəxslər iştirak etmişlər.

Redaktorlar

Hans Born (Niderland), Philipp Fluri (İsveçrə), Anders B. Johnsson (Niderland)

Aparıcı müəllif

Hans Born (Niderland)

Assistentlər

Aleksey Arbatov (Rusiya), Jan-Kristof Burkel (Fransa), Eva Buja (ABŞ), Marina Kaparini (Kanada), Ümid Cizrə (Türkiyə), David Darçiaşvili (Gürcüstan), Conah İsave Elaiqvu (Nigeriya), Hans-Peter Furrer (İsveçrə), Denise Qarsia (Braziliya), Suzanna Qavrilesku (Ruminiya), Vilhelm German (Almaniya), Ouen Qrin (Birləşmiş Krallıq), Miroslav Hadziç (Serbiya və Çernoqoriya), Karl Holtiner (İsveçrə), Hayner Henqqi (İsveçrə), Devid Hobbs (Birləşmiş Krallıq), Jan Hoekema (Niderland), Rocer Huizenqa (Niderland), Andrjey Karkoška (Polşa), Peter G. Kelli (ABŞ), Simon Lunn (Birləşmiş Krallıq), Tom MakDonald (Birləşmiş Krallıq), Dorijan Marsic (Sloveniya), Gian Giakomo Miqone (İtaliya), Maykl F. Nun (ABŞ), Aleksandr Pikayev (Rusiya), Kristin Pintat (Fransa), Andreas Prüfert (Almaniya), Kristofer Sabatini (ABŞ), Lilian Serban (Ruminiya), Ravinder Pal Sinqh (Hindistan), Anders K. Syastaad (Norveç), Bauke Snoep (Niderland), Svetlana Svetova (Ukrayna), Yan Trapans (Latviya), Matias Tuler (Argentina), Marlen Urşeler (İsveçrə), Pentti Veenenen (Finlandiya), Biljana Vankovska (Makedoniya), Mariya Vlaçova (Çex Respublikası), Kasper V. Vrum (Niderland), Tamas Vaxsler (Macaristan), Donna Uinslou (Kanada), Herbert Vulf (Almaniya).

Redaksiya heyəti

Uillem van Ekelen (Niderland), Andreas Qross (İsveçrə), Miroslav Filipoviç (Serbiya və Çernoqoriya), Stepan Sulakşin (Rusiya), Dimitro Tabaçnik (Ukrayna), Əhməd Hüsnü Hanadzla (Malayziya), Adeseye Oqunleve (Nigeriya) və Elizavet Papadimitriou (Yunanıstan) - Parlamentlərarası İttifaqın (PAİ) siyasi məsələlər, beynəlxalq təhlükəsizlik və tərksilah üzrə komissiyasının üzvləri;

Bet Muqo (Keniya) və Rikardo Vazgez (Argentina) - PAİ-nın parlament, hüquq və insan haqları üzrə komissiyasının üzvləri.

Redaktə etmişdir

Oliver Wates (Birləşmiş Krallıq)

Orijinal variant: ingilis dilində, Cenevrə, 2003

Ön söz

Təhlükəsizlik insanların ümumi rifah halının ən ümdə məsələsi olduğundan, çox önəmlidir ki, onların baxışları millətin təhlükəsizlik siyasətində öz əksini tapsın. Həmin siyasət dövlətin qayğısına qaldığı və qoruduğu təhlükəsizliklə bağlı prinsipləri və əsas dəyərləri özündə birləşdirməlidir.

Məhz buna görə də, insanların seçmiş olduqları nümayəndələrin parlamentdə dövlət və təhlükəsizlik sektorları ilə sıx təmasda işləmələrinə çox böyük ehtiyac vardır. Onların hamısının eyni məqsədlər uğrunda fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq, rolları müxtəlifdir və əsaslı surətdə müxtəlif də olmalıdır. Parlament, büdcəni qəbul etmək və təhlükəsizlik məsələləri üzərində nəzarəti saxlamaqla, hüquqi çərçivənin yaradılmasına cavabdehdir. O, bu vəzifələri o vaxt tam mənasıyla həyata keçirə bilər ki, onun informasiya və zəruri texniki biliklərə geniş çıxışı olsun və eyni zamanda, hökuməti hesabat verməyə qüvvəsi və niyyəti olsun. Bunun üçün də, öz növbəsində, inam və dialoqla möhkəmlənmiş sosial quruluş lazımdır.

Çilidə, cəmiyyətlə silahlı qüvvələr arasındakı əlaqələrin yaxşılaşmasına uzun illər sərf olunmuşdur. Bu gün beynəlxalq ictimaiyyət Çilidə qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlığın şahidi ola bilər və biz inanırıq ki, bu, gələcəkdə daha da möhkəmlənəcəkdir. Biz inanırıq ki bu kitabça, təhlükəsizlik sahəsinin bütün əsas fiqurlarını öz əməkdaşlıq fəaliyyətini hər kəsin və hər bir vətəndaşın ümumi rifah halının yaxşılaşmasına yönəltməyə yardım edəcəkdir.

Senador Sergio Paez Verdugo
Parlamentlərarası İttifaq Şurasının Prezidenti

Kitabın İngilis dilindən tərcüməsi, bədii redaktəsi, təshihə və orijinal elektron maketi Beynəlxalq Mətbuat Klubu tərəfindən aşağıdakı heyətdə həyata keçirilmişdir:

Qrupun rəhbəri

Cəfər Cəfərov

Kompüter tərtibatı və dizayn

Vüqar İsmayılov

Redaktor

İlqar İbrahimli

Tərcüməçilər

Fizuli Abiyev

Anar Kazimov

Kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməsi və yayılması hüquqları Beynəlxalq Mətbuat Klubuna məxsusdur.

Giriş

Uzun illər boyunca milli suverenlik və təhlükəsizlik hər bir dövlətin mövcud olub yaşaması üçün ən zəruri amil hesab edilmişdir. Bu gün əsas işi təhlükəsizliyi təmin etmək olan dövlətlərin fəaliyyəti böyük də-yişikliyə məruz qalmışdır. Silahlı münaqişələrin yeni formaları və dövlətlər arasında get-gedə artan əlaqələr təhlükəsizlik konsepsiyasının özü barədə rəşional cavab tədbirləri və yeni düşüncə tərzii yaratmışdır. 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələri və onun doğurduğu nəticələr də yalnız bu zərurəti önə çəkmişdir.

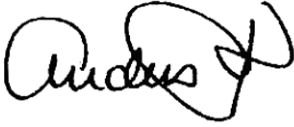
Məhz effektiv parlament nəzarəti həmin yeni cavab tədbirlərinin tam şəffaf və məsuliyyətlə işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin təmin olunmasında həlledici rol oynamışdır. Bu nəzarət olmadığı təqdirdə təhlükəsizlik orqanlarının öz vəzifələrini düzgün dərk etməməsi təhlükəsi yaranır və onlar ya gərginlik yaratmaqla, ya da siyasi və iqtisadi təsir göstərməklə özlərini dövlət içində dövlət kimi aparırlar. Keçid mərhələsində olan, müharibə və münaqişələr nəticəsində dağılmış ölkələr xüsusi təhlükə altında olduğu zamanda demokratiyanın bərqərar olduğu ölkələr də dəyişkən təhlükəsizlik mühiti ilə ayaqlaşa bilmək üçün mülki-hərbi əlaqələrə fikir verməlidirlər.

Təhlükəsizlik sektorunun özünəməxsus xarakteri və dinamikası effektiv parlament nəzarəti üçün real çətinliklər yaradır. Əgər parlament üzvləri özləri müstəqil tədqiqat və təhqiqat aparmasalar, texniki məsələlərin əhatə olunmasının müxtəlifliyi, təhlükəsizlik personalının əhəmiyyətli dərəcədə çoxluğu və mürəkkəb quruluşu, eyni zamanda məxfilik qanunları, qaydaları və təcrübəsi onların səmərəli işləməsi üçün çətinlik yarada bilər.

Bu fonda, Parlamentlərərarası İttifaq (PAİ) və Silahlı Qüvvələrə Demokratik Nəzarətin (SQDN) Cenevrə Mərkəzi təhlükəsizliyə nəzarət işinə parlament yardımını formlaşdırma biləcəklə mexanizm və qaydaların müfəssəl toplusunu təqdim edən yığcam bir məlumat kitabına ehtiyac olmasını zəruri saydılar. Təqdim olunan bu məlumat kitabı həmin ideyanın təcəssümüdür. Kitab işləndiyi dövrdə mətnlər diqqətlə öyrənilmiş, parlamentarların redaksiya heyəti tərəfindən dəqiqləşdirilərək müxtəlif ekspertlər tərəfindən yoxlanılmışdır.

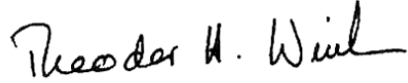
Kitab yazılarkən bütün ölkələr üçün eyni dərəcədə yararlı ola biləcəklə vahid parlament nəzarəti modelinin olmaması fikrinə əsaslanılmışdır. Müəyyən bir yerdə effekt verən və qəbul olunan qayda və qanunlar, ola bilər ki, digər bir yerdə tamamilə yersiz və qeyri-münasib sayılsın. Bundan əlavə, heç də bütün parlamentlərin səlahiyyətləri eyni deyildir. Bütün bu müxtəlif reallıqlar nəzərə alınarkən kitabdakı təkliflərin bəziləri həddindən artıq ideal görüncə

bilər. Eyni zamanda, təhlükəsizlik məsələlərinin mürəkkəb xarakteri bütün aspektlərə eyni rəkursdan yanaşmağı mümkünsüz edir. Ona görə də, bu kitab təhlükəsizlik sektorunun parlament nəzarəti məsələsinə geniş bir giriş kimi qəbul edilməlidir və ümid edirik ki, həmin kitab oxucunu sonradan bu sahədə tədqiqatlar aparmağa ruhlandıracaqdır. Və son olaraq, ümid edirik ki, bu kitabın sayəsində təhlükəsizlik siyasəti və qanunları keşiyində durduqları insanların istəklərini doğru-düzgün əks etdirəcəkdir.

Anders B. Johnsson

Parlamentlərarası İttifaqın
Baş Katibi

Səfir Dr. Teodor H. Winkler

Silahlı Qüvvələrə Demokratik Nəzarətin
Cenevrə Mərkəzinin Direktoru

Bu kitabda siz nələri oxuya biləcəksiniz

Kitab, hər biri bir neçə fəsildən ibarət olan səkkiz bölməyə ayrılmışdır və iki müxtəlif yolla oxuna bilər. Kitabın başdan ayağa oxunması təhlükəsizlik məsələləri və parlament nəzarətinin rolu haqqında ən müfəssəl və hərtərəfli anlayış verəcəkdir. Bununla yanaşı, həm də mümkündür ki, oxucu, onun üçün xüsusi maraq kəsb edən bölmələri və fəsiləri ayrıca olaraq, seçmə yolu ilə oxuya bilsin. Tematik siyahı və müxtəlif istinadlar bu məqsədlə tərtib olunmuşdur.

Bütün kitab boyu xüsusi cədvəllər yerləşdirilib ki, orada əsas mətndəki mürəkkəb məsələlərə aydınlıq gətirilir, qanun və qaydalardan misallar verilir və müxtəlif ölkələrdəki təhlükəsizlik sektoru üzərində mövcud olan parlament nəzarəti ilə əlaqədar təcrübə işıqlandırılır. Əksər fəsillərin sonunda Siz parlament üzvü olaraq nə edə bilərsiniz adlı bölmə vardır və orada konkret tövsiyələr verilir. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu tövsiyələrə milli kontekstdən baxılmalıdır.

Birinci iki bölmədə təhlükəsizlik sektoru üzərində parlament nəzarətinin yoxlanılması üçün nəzəri və analitik çərçivə verilmişdir. I bölmədə təhlükəsizliyin təkamül konsepsiyasına diqqət yetirilir və təhlükəsizlik məsələlərində Parlamentin və digər dövlət qurumlarının roluna qlobal baxış həyata keçirilir. I bölmədə əsasən bu suallara cavab axtarılır:

- Təhlükəsizlik mühitində son hadisələr hansılardır?
- Yeni təhlükə və cavablar hansılardır?
- Niyə görə təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarəti vacibdir?
- Təhlükəsizlik sektorunun demokratik şəkildə idarə olunmasının əsas prinsipləri hansılardır?
- Parlamentin hökumət və məhkəmə qarşısında rolu nədən ibarətdir?

II bölmədə milli təhlükəsizlik siyasəti silsiləsinin bütün mərhələləri, eyni zamanda milli təhlükəsizlik siyasətinə müvafiq olan beynəlxalq qanunlar təsvir olunur. II bölmənin axırındakı iki fəsilində təhlükəsizlik məsələlərində vətəndaş cəmiyyəti və KİV-in rolu, həmçinin cəndər perspektivi təqdim olunur. Əsas suallar bunlardır:

- Milli təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı qərarlarda parlamentin rolu nədən ibarətdir?
- Beynəlxalq hüquq milli təhlükəsizlik siyasəti ilə əlaqədar imkanları necə məhdudlaşdırır yaxud genişləndirir?
- Vətəndaş cəmiyyəti və KİV təhlükəsizlik sektoruna necə münasibət bəsləyir və parlament onların müxtəlif yardımlarından necə istifadə edir?
- Təhlükəsizlik məsələləri ictimaiyyətə necə çatdırılır?
- Təhlükəsizlik sektorunda qadının rolu nədən ibarətdir?

III bölmədə təhlükəsizlik sektorunda Kim Kimdir yazısı verilmişdir ki, ora hərbi, polis və kəşfiyyat orqanları, digər hərbişədirilmiş dövlət təşkilatları və xüsusi təhlükəsizlik şirkətləri daxildir.

- Hər bir təhlükəsizlik orqanının əsas vəzifəsi və xüsusiyyəti nədən ibarətdir?
- Hansı daxili və siyasi məsuliyyət mexanizmlərinə ehtiyac vardır?
- Parlamentlər təhlükəsizlik orqanlarına effektiv nəzarəti necə həyata keçirə bilərlər?

IV bölmədə təhlükəsizlik sektoruna nəzarət işində parlamentlərin istifadə edə biləcəyi metod və vəzifələrdən söz açılır və bu arada aşağıdakı suallara cavablar verilir:

- Təhlükəsizlik sektoruna nəzarəti təmin etmək üçün parlamentlər hansı

vasitələrdən istifadə edə bilirlər?

- Təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı parlament təcrübəsi necə təkmilləşdirilə bilər?
- Təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı parlament sorğuları və dinləmələrin rolu nədən ibarətdir?
- Müdafiə komissiyaları necə səmərəli işləyə bilər?
- Ombudsmanın rolu nədən ibarətdir?
- Ombudsman institutu müdafiə işini necə qurur?
- Parlament üzvləri nə üçün təhlükəsizlik orqanları müəssisələrinə baş çəkməlidirlər?

V bölmədə fəvqəladə vəziyyətlər, daxili sabitliyə təhlükə və terrorizm kimi təhlükəsizliyə spesifik problemlər yaradan vəziyyətlər təsvir olunmuşdur. Orada həmçinin sabitliyin tamamilə olmadığı, ən yaxşı halda isə kövrək olduğu ərazilərə tez-tez göndərilən beynəlxalq sülhü müdafiə missiyalarında iştirakın nəticələri qeyd olunmuşdur. V Bölmədə digər suallarla yanaşı aşağıdakı suallar da müzakirə olunmuşdur:

- Fəvqəladə vəziyyət, daxili sabitliyin qorunub saxlanması və insan hüquqlarına riayət olunması məsələləri arasında incə tarazlıq necə saxlanıla bilər?
- Fəvqəladə vəziyyətin mahiyyəti və hüdudları nədən ibarətdir?
- Sentyabrın 11-dən sonra hansı dəyişikliklər olub? Terrorizm legitim demokratik etirazlardan necə fərqləndirilə bilər? Dövlətlərin beynəlxalq təhlükəsizliyinin nəticələri nədən ibarətdir? Bu sahədə parlamentin rolu nədən ibarətdir?
- Beynəlxalq sülhü müdafiə əməliyyatları üçün xaricə qoşun göndərmək qərarlarında parlamentin iştirakının əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

VI, VII və VIII bölmələrdə təhlükəsizlik sektoru ilə bağlı resursların üç toplusu təhlil olunur. VI bölmədə müdafiə büdcəsinə parlament və dövlət audit orqanları tərəfindən olunan nəzarət təsvir olunur.

- Büdcə təhlükəsizlik üçün necə əsas element ola bilər?
- Şəffaflıq və hesabatlılıq təhlükəsizlik büdcəsinə necə tətbiq oluna bilər?
- Təhlükəsizlik büdcəsinə düzgün nəzarətin şərtləri nədən ibarətdir?
- Təhlükəsizlik sektoru necə audit oluna bilər? Nə üçün müstəqil audit vacibdir və o necə fəaliyyət göstərir?

VII bölmə parlamentlərə, təhlükəsizlik sektorunun personalı, onların seçilməsi, təlimi və işə götürülməsi, təqaüdə göndərilmələri və pensiya qaydaları, hərbi çağırış və alternativ xidmətlə bağlı kömək göstərmək məqsədi daşıyır.

- Təhlükəsizlik sektorunun personalına demokratik dəyərlər necə təlqin oluna bilər?
- Hərbçilər hərbi birliklər yarada bilərlərmi?
- Sektorun əsas professional xüsusiyyəti nədən ibarətdir?
- Müxtəlif ölkələrdə hərbi çağırış və alternativ xidmət necə təşkil olunur?
- Hərbçilər üçün davranış kodeksi mövcuddurmu? Bununla bağlı beynəlxalq standartlar varmı?
- Bu sektordakı personalın idarə olunmasının hansı cəhətləri parlamentarlar üçün əhəmiyyətlidir?

Nəhayət, VIII bölmədə təhlükəsizlik sektorunun maddi resursları, xüsusilə alqı-satqı (nəyi kimdən almaq), silah ticarəti və daşınması məsələlərindən bəhs olunur.

- Hüquqi məhdudiyyətlər hansılardır?
- Alqı-satqı ilə bağlı əsas müddəalar nədən ibarətdir?
- Hansı vəziyyətlər məxfiliyi əsaslandırır?
- Parlament bu məsələləri necə qiymətləndirməlidir?

Mündəricat

- Assistentlərin siyahısı	2
- Ön söz	3
- Giriş	5
- Siz bu kitabda nələri oxuya biləcəksiniz	7
Cədvəllərin siyahısı	11
<i>I-ci bölmə</i>	
Təhlükəsizlik konsepsiyalarının inkişafı və iştirakçılar: parlamentlərin qarşılaşdıqları çətinliklər	
1-ci fəsil - Dəyişkən dünyada dəyişən təhlükəsizlik	17
2-ci fəsil - Parlament nəzarətinin əhəmiyyəti	21
3-cü fəsil - Parlament və digər dövlət qurumlarının rol və vəzifələri	23
<i>II-çi bölmə</i>	
Milli təhlükəsizlik siyasəti üzərində nəzarət	
4-cü fəsil - Milli təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanması	29
5-ci fəsil - Milli təhlükəsizlik siyasəti və beynəlxalq qaydalar	34
6-cı fəsil - Vətəndaş cəmiyyətinin və KİV-in rolu	38
7-ci fəsil - Təhlükəsizlik siyasəti ilə əlaqədar cəndər məsələsi	47
<i>III-cü bölmə</i>	
Təhlükəsizlik sektorunun əsas fəaliyyət komponentləri	
8-ci fəsil - Silahlı qüvvələr	57
9-cu fəsil - Digər dövlət hərbişdirilmiş təşkilatları	62
10-cu fəsil - Polis strukturları	65
11-ci fəsil - Məxfi və kəşfiyyət xidməti orqanları	69
12-ci fəsil - Özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətlər	75
<i>IV-cü bölmə</i>	
Milli təhlükəsizlik parlament nəzarəti altında: şərtlər və mexanizmlər	
13-cü fəsil - Effektiv parlament nəzarətinin şərtləri	83
14-cü fəsil - Təhlükəsizlik sektoruna tətbiq olunan parlament mexanizmləri	89

15-ci fəsil - Parlamentin müdafiə yaxud təhlükəsizlik komissiyaları....	96
16-cı fəsil - Ombudsman	100
17-ci fəsil - Təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə səfər edərkən.....	105

V-ci bölmə

**Fəaliyyətdə olan təhlükəsizlik xidməti orqanlarına nəzarət:
xüsusi hallar və əməliyyatlar**

18-ci fəsil - Müstəsna hallar	111
19-cu fəsil - Daxili təhlükəsizliyin qorunması	115
20-ci fəsil - Terrorizm.....	119
21-ci fəsil - Təhlükəsizlik və informasiya texnologiyaları: yeni vasitələr və hədəflər	128
22-ci fəsil - Beynəlxalq sülh missiyaları	131

VI-cı bölmə

**Maliyyə resursları:
təhlükəsizliklə əlaqədar büdcəyə effektiv nəzarətə nail olunması**

23-cü fəsil - Təhlükəsizlik və xəzinənin qüvvəsi	141
24-cü fəsil - Təhlükəsizliklə əlaqədar milli büdcə xərclərinin auditi	153

VII-ci bölmə

**Təhlükəsizlik sektorunda insan resursları:
peşəkarlığın və demokratik nəzarətin təmin olunması**

25-ci fəsil - Təhlükəsizlik sektoru daxilində demokratik dəyərlərə yardım olunması	161
26-cı fəsil - Təhlükəsizlik sektorunda işçi heyətin idarə olunması	172
27-ci fəsil - Hərbi çağırış, siyasi və yaxud dini-etnik mənsubiyyətinə görə xidmətdən boyun qaçırma	175

VIII-ci bölmə

**Maddi resurslar: Silah satışı və özgəninkiləşdirilməsi üzərində
effektiv nəzarətin həyata keçirilməsi**

28-ci fəsil - Silah və hərbi avadanlıq alqı-satqısı	185
29-cu fəsil - Silah ticarəti və özgəninkiləşdirilməsi	191

Parlamentlərarası İttifaq	203
--	-----

Silahlı Qüvvələrə Demokratik Nəzarətin Cenevrə Mərkəzi	204
---	-----

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl №1	Ayrıca yaxud ümumi formada bu gün sabitliyin pozulmasına təhlükəyaradan amillər bunları əhatə edir	18
Cədvəl №2	Təhlükəsizlik tədbirlərinin müxtəlif növləri	19
Cədvəl №3	Təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar dövlətın əsas orqanlarının mümkün funksiyaları	24
Cədvəl №4	Yaxşı idarəetmə təhlükəsizlik sektoruna demokratik nəzarətin mühüm dəyəri kimi	25
Cədvəl №5	Milli təhlükəsizlik siyasəti ilə əlaqədar sorğu	29
Cədvəl №6	Demokratiya, beynəlxalq müqavilələrin imzalanması və digər əsas razılaşmalar: İsveçrə nümunəsi	36
Cədvəl №7	Latin Amerikasında vətəndaş cəmiyyəti: vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının rolunun və əhəmiyyətinin praktik izahı	39
Cədvəl №8	Müharibələrin yeni növləri: mətbuat azadlığının çətin günləri	41
Cədvəl №9	2001-ci il 11 sentyabrdan sonra mətbuat azadlığı	42
Cədvəl №10	Parlament İnternet səhifələri	43
Cədvəl №11	Parlamentlər və KİV	44
Cədvəl №12	Sülh proseslərində cənder məsələsi	48
Cədvəl №13	Sülh fəaliyyəti və proseslərində cənder məsələləri	48
Cədvəl №14	Qadınlardan ibarət hərbi qüvvənin güclü tərəfləri: NATO ölkələrinin təcrübəsi	50
Cədvəl №15	Qadınların təhlükəsizlik siyasətinə cəlb olunması cənder təmayülünün bir hissəsi kimi	51
Cədvəl №16	Təhlükəsizlik sektoruna qadınların cəlb olunması ilə əlaqədar meydana gələn yeni cəhətlər və çətinliklər	51
Cədvəl №17	Silahlı qüvvələrə malik olmayan ölkələr	57
Cədvəl №18	Müdafiə islahatı: məqsəd nədir?	58
Cədvəl №19	Cənubi Afrikada silahlı qüvvələrdən mülki hüquq-mühafizə işində istifadə olunması	60
Cədvəl №20	Digər dövlət hərbişdirilmiş bölmələrindən nümunələr	63
Cədvəl №21	Demokratik polis xidmətinin əsas xüsusiyyətləri	65
Cədvəl №22	Təhlükəli təhriflər və vəziyyətlər	66
Cədvəl №23	Eritreyada polis xidməti: inkişaf faktoru	67

Cədvəl №24	Parlament və kəşfiyyat xidmətinə ayrılan xüsusi fondlar: Argentina təcrübəsi.....	70
Cədvəl №25	Məxfi sənədlərlə işləyən parlament komissiyaları üçün müəyyən qaydalar	71
Cədvəl №26	Özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətlər və demokratiya üçün bəzi potensial təhlükələr.....	76
Cədvəl №27	Təhlükəsizlik sektoruna parlament tərəfindən demokratik nəzarətin təmin olunmasında işlədilə biləcək üsul və vasitələr.....	84
Cədvəl №28	Təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarəti üçün preventiv strategiya.....	86
Cədvəl №29	Təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı parlament təcrübəsinin artırılması üçün mexanizm və qaydalar	87
Cədvəl №30	İcra orqanlarına nəzarət olunması üçün parlament idarəolunması və proseduralarının ümumi xüsusiyyətləri	90
Cədvəl №31	Effektiv sorğu-sual üçün təkliflər.....	91
Cədvəl №32	Parlament istintaq komissiyalarının əsas xüsusiyyətləri.....	92
Cədvəl №33	Kanadalı əsgərlərin Somalidə yerləşdirilməsi ilə bağlı İstintaq Komissiyası: parlament hesabatlarının təhlükəsizlik məsələlərinə ictimai təsirinə dair nümunə.....	94
Cədvəl №34	Müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı parlament komissiyalarının mümkün olan əsas funksiyaları.....	97
Cədvəl №35	Stortingetin (Norveç Parlamenti) xarici işlər və müdafiə komissiyalarının birgə iclasları	98
Cədvəl №36	Ombudsman.....	100
Cədvəl №37	Ayrı-ayrı ölkələrdə müdafiə ombudsmanlarının fəaliyyətinə baxış.....	101
Cədvəl №38	Alman Silahlı Qüvvələrinin Parlament Komissarı.....	102
Cədvəl №39	Argentina nümunəsi	105
Cədvəl №40	İşgəncələr əleyhinə Konvensiyanın Əlavə Protokolu təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə səfər imkanlarını artırır.....	106
Cədvəl №41	Fövqəladə vəziyyətlər: məqsəd və prinsiplər.....	112
Cədvəl №42	Təhlükəsizlik və demokratiyanın qorunub saxlanması	116
Cədvəl №43	Ciddi nəticələrə səbəb olan təhriflər	117
Cədvəl №44	BMT Təhlükəsizlik Şurasının 11 sentyabr hadisələri ilə bağlı mövqeyi	120
Cədvəl №45	Terrorizm əleyhinə mübarizə	122

Cədvəl №46	Şəxsi məlumatların avtomatlaşdırılmış idarə olunması zamanı vətəndaşların qorunması barədə Konvensiya (ETS no. 108).....	129
Cədvəl №47	Sülhyaratma, sülhü qoruma: bəzi faydalı BMT formulları.....	131
Cədvəl №48	BMT-in sülhün qorunması əməliyyatlarının yerləşdirilməsi.....	135
Cədvəl №49	Sülh missiyalarının aparılması qaydaları.....	136
Cədvəl №50	Sülhüqoruyanlar üçün BMT-nin təlimi.....	137
Cədvəl №51	Büdcə: demokratik idarəetmənin əsas vasitəsi.....	141
Cədvəl №52	Parlament büdcənin qəbulunda niyə fəal iştirak etməlidir?.....	142
Cədvəl №53	Dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə müdafiə xərcləri ÜDM-un faiz nisbəti kimi.....	143
Cədvəl №54	Planlaşdırma, Proqramlaşdırma və Büdcə Sistemi (PPBS).....	145
Cədvəl №55	Müdafiə Büdcəsinin əsas komponentləri: 2002-ci il üçün İspaniyanın Müdafiə büdcəsi.....	147
Cədvəl №56	Şəffaf təhlükəsizlik büdcəsi hazırlanmasında əsas maneələr.....	148
Cədvəl №57	Təhlükəsizlik büdcəsinin sistemləşdirilməsinin 3 mərhələsi.....	149
Cədvəl №58	Təhlükəsizlik sektoru üzərində effektiv büdcə nəzarətini məhdudlaşdıran əsas problemlər.....	150
Cədvəl №59	Cənub-şərqi Avropanın ayrı-ayrı ölkələrində müdafiə büdcəsi təcrübəsi.....	151
Cədvəl №60	Baş Auditor.....	153
Cədvəl №61	Təhlükəsizlik sektoru üzərində parlament nəzarəti zamanı BB-in Milli Audit Ofisinin rolu.....	155
Cədvəl №62	Gürcüstan parlamenti və büdcə nəzarəti.....	156
Cədvəl №63	Hərbi qüvvələrdə çalışan peşəkar personalın assosiasiyalarının hüquqları barədə Avropa Şurasının tövsiyələri.....	163
Cədvəl №64	Alman silahlı qüvvələrində mülki təhsil və rəhbərlik: «İnnere Führung» prinsipi.....	166
Cədvəl №65	Hüquq mühafizə orqanları işçilərinin Davranış Məcəlləsi... ..	167
Cədvəl №66	Təhlükəsizliyin Siyasi-Hərbi Aspektləri ilə bağlı ATƏT-in Davranış Məcəlləsi (1994): əsas xüsusiyyətlər.....	168
Cədvəl №67	İşçi heyətinin idarə olunması: parlament üzvlərinin diqqət yetirməli olduqları əsas məqamlar.....	172
Cədvəl №68	Bütün dünyada hərbi xidmət.....	176

Cədvəl №69	Hərbi çağırışçıların təhqir edilməsi	177
Cədvəl №70	BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Komissiyasının 1998/77 sayılı Qərarı: hərbi xidmətdən şüurlu imtina	179
Cədvəl №71	Alternativ xidmət: İsveçrə nümunəsi	180
Cədvəl №72	Nəyə görə parlament üzvləri hərbi təchizatın qayğısına qalmalıdır?	186
Cədvəl №73	Zəif, yaxud şübhəli silahların tədarükü siyasəti, yaxud son dərəcə məxfi tədarük prosesləri ilə nəticələnə bilər	187
Cədvəl №74	Müdafiə təchizatı üzrə Hollandiya siyasəti: parlamentin nəzarət masştabı	188
Cədvəl №75	Ordunun yerləşdirilməsi: təyinat	191
Cədvəl №76	Silahların yerləşdirilməsi üzrə regional tədbirlər	192
Cədvəl №77	Silahlar barədə daha yaxşı sanksiyaların hazırlanması: parlamentlər nə edə bilər	195
Cədvəl №78	Artıq silahlarla ticarət: tərksilah nəticəsində yaranan əlavə sursat	196
Cədvəl №79	Kiçik silahların ticarətində mövcud olan göstəricilər	197
Cədvəl №80	Odlu silahların və kiçik kalibrli silahların qeyri-qanuni ticarətinə qarşı BMT-nin iş proqramı: parlament üzvləri üçün fokus nöqtələri	197
Cədvəl №81	Silah ixracına nəzarət işində parlamentin rolu: AB ölkələrində şəffaflıq və hesabatlılıq	199

I bölmə

**Təhlükəsizlik konsepsiyalarının
inkişafı və iştirakçılar:
Parlamentlərin üzləşdiyi çətinliklər**

1-ci fəsil

Dəyişkən dünyada dəyişən təhlükəsizlik

Son onillikdə dünyada təhlükəsizliklə bağlı vəziyyət köklü surətdə dəyişmişdir. Köhnə təhlükələr tədricən yox olub getdikcə onların yerini daha yeni və dəhşətli təhlükələr tutur. Bu, təhlükəsizlik, münaqişə və sülhün əsasını təşkil edən ideyalar barədə yeni düşüncə tərzinin yaranmasına rəvac vermişdir.

Demokratik ölkələrdə sülh və təhlükəsizlik

Heç də bütün münaqişələr sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə törətmir. Hər bir cəmiyyətdə bir çox məsələlər barəsində ziddiyətli və müxalif fikirlər mövcuddur. Demokratik cəmiyyətdə söz azadlığı insanlara imkan verir ki, həmin fikirləri özlərinin seçmiş olduqları nümayəndələrə çatdırsınlar. Həmin nümayəndələrin də təhlükə altında olan bu məsələləri geniş ictimaiyyət vasitəsi ilə müzakirə etmək və qiymətləndirmək kimi vəzifələri vardır. Bu proseslər demokratik ölkələrə münaqişələri aradan qaldırmağa və ümumilikdə, cəmiyyət tərəfindən dəstəklənən faydalı kompromislər axtarır tapmağa imkan verir. Heç də təəccüblü deyildir ki, gərginliyin böyüyüb nəzarətdən çıxması və kəskin münaqişəyə çevrilməsi yaxşı işləyə bilən demokratik qurumların olmadığı şəraitdə baş verir. Münaqişəni aradan qaldırmaq yönündə öz daxili mexanizminin olduğunu nəzərə alsaq, demokratiya, mahiyyət etibarını ilə sülh və təhlükəsizliklə əlaqəlidir.

Bu əlaqə başqa bir səbəblə seçilir: indi hamı tərəfindən belə qəbul edilmir ki, təhlükəsizlik öz-özlüyündə məqsəd deyildir, ancaq o, sonda insanların rifahına qulluq etməlidir. Effektiv, işlək parlamentə söykənən demokratiya bu ideyaya praktiki məna vermişdir:

«Cəmiyyətin, regionun, millətin, dövlətin suverenliyi o zaman məna kəsb edir ki, o əsl bir suverenlikdən törəsin - o, insanın suverenliyidir.» - Vatslav Havel

Dövlətin qorunmasını diqqətdə saxlayan milli təhlükəsizlik öz fəaliyyətində fərdləri və icmanı birinci yerdə qoyur. Praktikada bu, aşağıdakıları əhatə etməklə, dövlətləri təhlükəsizliyə qarşı təhlükələrə cavab vermək işini genişləndirməyə sövq etmişdir:

- ♦ **Preventiv tədbir** - münaqişələrin həll olunması, sülh yaratma tədbirləri kimi münaqişələri əngəlləyən təşəbbüslər;
- ♦ **Müdaxilə** - fəvqəladə hallarda, digər tədbirlər fayda vermədikdə, böyük

təhlükə altında olan əhalini müdafiə etmək məqsədilə daxili munaqişələrə müdaxilə etmək;

- ◆ **Cavab tədbiri** - vətəndaş müharibəsi ərzində və ya ondan sonra müharibədən zərər çəkən insanlara yardım göstərilməsini nəzərdə tutan xilasetmə tədbiri. Bu məcburi köçkünlər üçün çadırların quraşdırılması, qaçqınlara sığınacaq verilməsi və yaxud onlara humanitar yardım göstərilməsini əhatə edir.

Hərbi təhlükəsizlikdən tam təhlükəsizliyə

«İnsan təhlükəsizliyi» ilə bağlı baxışlardakı dəyişiklik hərbi ehtimallardan kənar təhlükəsizlik konsepsiyasının genişləndirilməsi ilə yanaşı gedir. Get-gedə artmaqda olan belə bir fikir vardır ki, təhlükəsizlik məsələsinə, qeyri-hərbi faktorlar da nəzərə alınmaqla kompleks şəkildə yanaşılmalıdır (bax Cədvəl №1).

Cədvəl №1

Ayrıca yaxud ümumi formada bu gün sabitliyin pozulmasına təhlükə yaradan amillər bunları əhatə edir ...

- ◆ **Siyasi təhlükələr** - daxili, siyasi qeyri-sabitlik, dağılmış ölkələr, terrorizm və insan hüquqlarının pozulması;
- ◆ **İqtisadi təhlükələr** - yoxsulluq, varlı və yoxsul ölkələr arasında artmaqda olan fərq, beynəlxalq maliyyə böhranı, iqtisadi cəhətdən güclü və yaxud qeyri-sabit qonşu dövlətin təsiri, iqtisadi cinayətkarlıq;
- ◆ **Təbii yaxud insan tərəfindən yaradılmış təhlükələr** - nüvə fəlakəti, qlobal ekoloji dəyişikliklər, torpaq və ya suyun deqradasiyası, su və ya digər resursların çatışmaması;
- ◆ **Sosial təhlükələr** - azlıq/çoxluq munaqişələri, əhalinin həddən artıq sıxlığı, mütəşəkkil cinayətkarlıq, beynəlxalq narkotika alveri, qanunsuz ticarət, nəzarət olunmayan kütləvi immiqrasiya, və xəstəliklər.

Daha geniş təhlükəsizlik proqramının üstünlüyü ondadır ki, o, təhlükəsizliyə olan təhlükənin və lazımi tədbirlərin daha hərtərəfli anlamını verir. Ziyanlı tərəfi isə ondan ibarətdir ki, vətəndaşları və dövləti qorumaq məqsədilə güc tətbiq edən və ya güc tətbiq etməyi əmr edən və yaxud da ki, güc tətbiq etməklə təhdid etməyə qanuni səlahiyyəti olan bütün təşkilatları özündə birləşdirən təhlükəsizlik orqanları, cəmiyyətin qeyri-hərbi sahələrində fəaliyyət göstərdiyi zaman həddindən artıq güclü olurlar. Bundan əlavə, ola da bilər ki, bu cür yeni meydana gəlmiş problemləri həll etməyə təhlükəsizlik sektorunun lazımi bacarığı çatmasın.

Fərdi dövlət təhlükəsizliyindən dövlətlər arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa doğru

Dövlətlər arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq olmadan, millətin

təkcə öz mübarizəsi hesabına milli təhlükəsizliyə qovuşa bilməməsi fikri lap çoxdan mövcuddur. 19-cu əsrdə «qüvvələr tarazlığı» ideyası çox məşhur idi. 20-ci əsrdə Millətlər Cəmiyyəti, və sonra da onun varisi olan BMT kimi kollektiv təhlükəsizlik təşkilatları, həmçinin NATO kimi kollektiv müdafiə təşkilatları yarandı. Soyuq müharibə qurtarandan sonra, daxili münaqişələr artmağa başladı. Son zamanlar terrorizmlə bağlı xəbərlər qəzetlərin ön səhifələrində daha tez-tez yer almağa başlamışdır. Qloballaşma, təhlükəsizlik sahəsi də daxil olmaqla, dövlətlərin biri-birindən asılılığını möhkəmləndirmişdir. İndi bir ölkədə təhlükəsizliyə olan təhlükə çox asanlıqla digər ölkələrə keçə, regiondakı və hətta dünyadakı sülhə təhlükə törədə bilər. Bu yeni reallıq, təhlükəsizlik proqramını genişləndirməklə, beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa böyük stimül vermişdir.

Cədvəl №2

Təhlükəsizlik tədbirlərinin müxtəlif növləri

❖ Kollektiv müdafiə

Kollektiv müdafiə iki və ya daha çox dövlətin, xaricdən təhlükə olduğu təqdirdə, bir-birlərinə yardım etməklə bağlı verdikləri sözə əməl etməyi əks etdirən müqavilə kimi xarakterizə olunur. Bu cür təhlükəsizlik tədbirinə ən parlaq misal NATO və Amerika Dövlətləri Təşkilatıdır.

❖ Kollektiv təhlükəsizlik

Bu vasitə ilə müqaviləni imzalamış ölkələr güc işlətməkdən çəkinmək və müqavilə üzvü olan istənilən ölkəyə başqaları tərəfindən güc işləndiyi təqdirdə, yardım etmək barədə razılığa gəlirlər. Bu, beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq sülhün pozulmasına qarşı güclü cavab tədbirini təmin edən bir sistemdir. Kollektiv müdafiədən fərqli olaraq, kollektiv təhlükəsizlik, həmin müqaviləyə qoşulmuş ölkələrin özündən gələn hücumlara qarşı yönəlmişdir. BMT, kollektiv təhlükəsizlik sisteminə tipik bir nümunədir. Nizamnamənin 41-ci və 42-ci maddələrində göstəriləyi kimi, beynəlxalq birlik, istər hərbi, istərsə də qeyri-hərbi güc tətbiq olunması yolu ilə sülhü pozanlara qarşı öz qüvvələrini səfərbər etməlidir.

*Mənbə: Bruno Simma:
Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi, 1995*

❖ Birgə təhlükəsizlik

Birgə təhlükəsizlik, kollektiv təhlükəsizliyi təhlükəsizliyə hərtərəfli yanaşma ilə əlaqələndirir. O, öz imkanlarına görə «çoxcəhətli olan təhlükəsizliyə geniş yanaşma kimi xarakterizə olunur; hərbi əməliyyatları saxlamaqdansa onları sakitləşdirməyə üstünlük verir; üzvlüyə məhdudiyət qoymur; çoxtərəfliyi ikitərəflilikdən üstün tutur; problemlərin hərbi yolla deyil, qeyri-hərbi yollarla həllinə üstünlük verir; hesab edir ki, dövlətlər təhlükəsizlik sistemində əsas simadır, eyni zamanda qəbul edir ki, qeyri-dövlət qurumları da bu prosesdə mühüm rol oynaya bilərlər; formal təhlükəsizlik qurumlarının yaradılmasını tələb etmir, eyni zamanda onları inkar da

etmir; və, hər şeydən əvvəl, çoxtərəfli əsasda dialoq vərdişləri yaradılması dəyərini vurğulayır».

Mənbə: Qaret Evans: Sülh uğrunda əməkdaşlıq, 1993

«Kollektiv müdafiə tədbiri» ən böyük perspektivi olan əməkdaşlıq formalarından biridir. Bundan başqa, rəsmi hərbi təşkilatlar yaratmadan ikitərəfli və yaxud çoxtərəfli müqavilələr şəbəkəsinə əsaslanan təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq mövcuddur.

Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq təşkilatına və xüsusilə də, kollektiv müdafiə təşkilatına qoşulmaq qərarı ölkənin təhlükəsizlik vəziyyətinə güclü təsir edir. Prinsip etibarını ilə, bu cür əməkdaşlıq təhlükəyə qarşı kollektiv «yumruq» göstərdiyindən milli təhlükəsizliyi möhkəmləndirir. Ancaq üzvlük bəna başa gəlir: ölkə birliyin məqsəd və tələblərinə uyğunlaşmalı və bununla əlaqədar olaraq, milli təhlükəsizlik siyasətinin müəyyənləşdirilməsi seçimini məhdudlaşdırmalı olur. Bundan əlavə, o, parlament nəzarətinə də təsir edir, ona görə ki, qərarvermə prosesi qismən milli arenadan beynəlxalq arenaya keçir.

2-ci fəsil

Parlament nəzarətinin əhəmiyyəti

Geniş qəbul olunmuş belə bir fikir vardır ki, təhlükəsizlik siyasəti icra hakimiyyətinin «təbii» vəzifəsidir, çünki onların bununla bağlı lazımi məlumatı vardır və onlar operativ hərəkət edə bilirlər. Uzun vaxt tələb edən iş prinsipinə malik olmasına, lazımi informasiya və bacarığının çatışmamasına görə, çox vaxt parlamenti təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olmaq üçün münasib qurum saymırlar. Bununla belə, digər sahələrdə olduğu kimi, burada da parlament icra hakimiyyətinin fəaliyyətini təftiş və onlara nəzarət edir. Təhlükəsizlik məsələləri üzərində bu cür nəzarəti zəruri edən ən azı dörd səbəb vardır:

Avtokratik idarəetməni əngəlləyən demokratiyanın əsas prinsipləri

Fransanın sabiq baş naziri Jorj Klemanso bir dəfə belə demişdi: «*Müharibə elə bir ciddi məsələdir ki, onu hərbiçilərə tapşırmaq olmaz*». Bu deyim, yumoristik mənəsdən başqa, həm də xatırladır ki, demokratik şəraitdə, insanların seçdiyi nümayəndələrin ali hakimiyyəti vardır və heç bir dövlət sektoru onların nəzarətindən kənar qalmamalıdır. Təhlükəsizlik sektoru, xüsusilə də silahlı qüvvələri üzərində parlament nəzarəti olmayan ölkələr, ən yaxşı halda demokratiyanın tamamlanmadığı və yaxud demokratiyanın yaranmaqda olduğu ölkələr kimi hesab olunmalıdırlar.

Görkəmli Amerikalı alim Robert A. Dala görə «*siyasətdə ən fundamental və daimi problem avtokratik idarəetmədən yaxa qurtarmaqdır*». Təhlükəsizlik sektoru dövlətin ən əsas məsələlərindən biri ilə məşğul olduğuna görə, icra orqanlarının hakimiyyətini neytrallaşdırmaq üçün yoxlama və balanslaşdırma sistemi lazımdır. Məhz buna görə də, təhlükəsizlik sektoru üzərində parlament nəzarəti dövlət səviyyəsində hakimiyyət bölgüsünün ayrılmaz elementidir və lazım gələrsə, icra hakimiyyətinin yaxud prezidentin səlahiyyətlərinə məhdudiyət qoyur.

Parlamentə təqdim olunmadan heç bir vergi tətbiq edilə bilməz

Bu günə qədər icra orqanlarına nəzarət etmək üçün parlamentin malik olduğu ən vacib mexanizmlərdən biri büdcədir. Qərbi Avropada ilk toplantılarının ilk günlərindən parlamentlər «parlamentə təqdim olunmadan heç bir vergi tətbiq edilə bilməz» tələbi ilə həmişə siyasi məsələlərdə həlledici səsə malik olmaq məsələsini tələb etmişlər. Təhlükəsizlik sektoru təşkilatları dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsini xərclədiyindən, çox önəmlidir ki, par-

lament dövlətin məhdud resurslarının səmərəli və ağıllı surətdə istifadə olunmasına nəzarət etsin.

Təhlükəsizlik məsələləri üçün hüquqi çərçivənin yaradılması

Praktikada təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı qanun layihələrini icra orqanları hazırlayır. Bununla belə, parlament üzvləri bu layihələrin nəzərdən keçirilməsində əsas rol oynayırlar. Onlar, ehtiyac olarsa, qanunun müddələrinin təhlükəsizliklə bağlı yeni fikirləri doğru-düzgün əks etdirməsini təmin etmək üçün layihəyə düzəlişlər də təklif edə bilirlər. Bundan əlavə, qanunların formal bir şəkildə qalmasını yox, bütünlüklə həyata keçirilməsinə nəzarət işi də parlamentin qismətinə düşür.

Xalqla əlaqə

Ola bilər ki, icra orqanları vətəndaşlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən təhlükəsizlik məsələləri haqqında doğru-düzgün məlumatla malik olmasınlar. Parlament üzvləri işə daim xalqla təmasdadırlar və onların müəyyən məsələlərlə bağlı fikirlərini aydınlaşdırmaq üçün yaxşı, hərtərəfli imkanlara malikdirlər. Onlar sonradan vətəndaşları narahat edən məsələləri parlamentin iclaslarında qaldırır və həmin məsələlərin təhlükəsizlik qanunları və siyasətində əks olunmasına nəzarət edirlər.

Təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarətinin çətinlikləri

Təhlükəsizlik sektorunun ən azı üç cəhəti parlament nəzarəti üçün real çətinlik yaradır:

- ◆ Məxfilik prinsipi təhlükəsizlik sektorunda şəffaflığı artırmaq cəhdlərinə mane ola bilər. Xüsusilə, yeni yaranan demokratik ölkələrdə və yaxud münaqişələrin viranə qoyduğu ölkələrdə məxfilik prinsipi təhlükəsizlik sektoru üzərində parlament nəzarətini məhdudlaşdırır və yaxud təhlükə altında qoya bilər; bu həm də informasiya haqqında qanunvericiliyin olmamasından irəli gəlir;
- ◆ Təhlükəsizlik sektoru çox mürəkkəb bir sahədir; burada parlamentlər silah əldə olunması, silahlara nəzarət və hərbi birləşmələrin hazırlığı məsələlərinə nəzarət etməlidirlər. Heç də bütün parlament üzvlərinin bu məsələlərlə səmərəli surətdə məşğul olmaq üçün kifayət qədər məlumatı və bacarığı yoxdur. Bundan əlavə, onların qeyd olunan bu keyfiyyətləri inkişaf etdirmək üçün vaxtları və imkanları da olmur, ona görə ki, onların parlamentdə təmsil olunmaq müddəti və ölkədəki və xaricdəki ekspert məlumatlarına çıxışı məhduddur;
- ◆ Təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq parlamenti həmin proseslərdən kənarda qoyursa, bu həmin ölkənin təhlükəsizlik siyasətinin şəffaf olmasına və demokratik prinsiplərə təsir göstərə bilər. Ona görə də vacibdir ki, parlament beynəlxalq arenadakı debat və müzakirələrdə iştirak edə, öz töhfəsini verə və onlara əməl edə bilsin.

3-cü fəsil

Parlament və digər dövlət qurumlarının rol və vəzifələri

Ortaq məsuliyyət

Parlament və hökumətin təhlükəsizlik məsələlərində fərqli rolları olduğuna görə, onlar dəqiq fəaliyyət göstərən təhlükəsizlik sektorunun saxlanılmasında məsuliyyəti bölüşürlər. Ortaq məsuliyyətlə bağlı olan bu ideya siyasi və hərbi liderlər arasındakı əlaqələrə də aiddir. Həmin iki tərəf fərqli məqsədləri olan rəqiblər kimi hesab edilməməlidir. Əksinə, onlar effektiv və hərtərəfli təhlükəsizlik siyasətini təmin etmək üçün bir-birlərinə daha çox lazımdırlar. Ona görə də, demokratik nəzarət siyasi liderlər və yüksək rütbəli hərbiçilər arasında inama, ünsiyyətə və qarşılıqlı etibara əsaslanan dialoqa geniş yer verməlidir. Bu cür müntəzəm dialoqların mühüm üstünlüyü ondadır ki, onlar, siyasətçilər və hərbi liderlərin bir-birilə yadlaşmasına mane olur və beləliklə də, sabitliyin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Rol bölgüsü

Dövlətin üç orqanı, icra, qanunverici və məhkəmə orqanları milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas hissələrini yerinə yetirirlər. Onların izahı Cədvəl №3-də verilmişdir; orada icra orqanının daxilində 3 əsas fiqurun - dövlət başçısı, hökumət və işçi heyətin hər birinin spesifik funksiyaları göstərilmişdir. Cədvəl, siyasi sistemin ölkədən ölkəyə dəyişdikcə mümkün funksiyaların nəzərdən keçirilməsi məqsədilə verilmişdir. Ona görə də, orada bütün ölkələrdəki vəziyyətin ayrı-ayrılıqda təsvir olunması vacib deyildir.

Parlament, məhkəmə və icra hakimiyyətindən başqa, vətəndaş cəmiyyəti təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. KİV isə bütün dövlət qurumlarının bu işlə bağlı fəaliyyəti və niyyətləri barədə ictimaiyyəti məlumatlandırır (bax: 6-cı fəsil).

Son olaraq, milli təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsi və ona sərf olunan büdcəyə nəzarət işində iki qurum həlledici rol oynayır, bunlar müvafiq olaraq Ombudsman (bax: 16-cı fəsil) və Baş Auditdir (bax: 24-cü fəsil).

Siyasi hesabatlılıq

Təhlükəsizlik xidməti orqanları dövlətin hər bir əsas hakimiyyət qolu qarşısında hesabat verməlidir:

- ♦ **İcra hakimiyyəti** təhlükəsizlik xidməti orqanlarının fəaliyyətinə mərkəzi, regional və yerli səviyyədə nəzarəti həyata keçirir, büdcəni, ümumi prinsipləri və prioritetləri müəyyənləşdirir.
- ♦ **Qanunverici** orqan təhlükəsizlik xidməti orqanları və onların fəaliyyətini müəyyən edən və nizamlayan qanunların qəbul olunması və uyğun büdcə təxsisatlarının təsdiq olunmasına parlament nəzarətini həyata keçirir. Bu cür nəzarət ictimaiyyətdən gələn şikayətləri araşdırmaq üçün yaradılması mümkün olan parlament komissiyaları da daxildir.
- ♦ **Məhkəmə** orqanları təhlükəsizlik sektoruna nəzarət edir və lazım gəldikdə, xidmət işçiləri tərəfindən qanunun pozulması zamanı mülki və cinayət-prosessual qaydada təhqiqat aparır.

Cədvəl №3

Təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar dövlətin əsas orqanlarının mümkün funksiyaları

	Parlament	Məhkəmə		İcra hakimiyyəti	
			Dövlət başçısı	Kabinet	Heyətin sədri
Ali hakimiyyət	bəzi ölkələrdə parlament Ali Komandan vəzifəsinə kimin təyin olunması ilə bağlı müzakirələr aparır və ya onu təyin edir	Konstitusiya məhkəməsi prezidentin yaxud kabinetin Baş Komandan kimi konstitusiyaya uyğun gəlməsini qiymətləndirir	Bəzi ölkələrdə dövlət başçısının adı formal funksiyaları vardır, digərlərində dövründə Ali Komandan kimi real hakimiyyəti vardır	Hökumət m dövründə Ali Komandandır	Bəzi ölkələrdə Ali Harbi Komandan yalnız müharibə dövründə olur, digərlərdə isə bu vəzifə daimidir
Təhlükəsizlik siyasəti	Təhlükəsizlik konsepsiyası ilə bağlı müzakirələr aparır və onu təsdiq edir, qanunları müəyyən edir		Təhlükəsizlik sektoru ilə bağlı qanunları imzalayır	Təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı təkliflər verir və həyata keçirir	Təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı hökumətə məsləhət verir, onu planlaşdırır və həyata keçirir
Büdcə	Büdcəni təsdiq edir			Büdcəyə təkliflər verir	Hökumətə məsləhət verir
Müdafiə qanunları	Qanunları qəbul edir	Konstitusiya məhkəməsi qanunların uyğun olmasını müəyyən edir	Qanunların dərc olunmasını imzalayır	Qanunlara təkliflər verir, sərəncamlar qəbul edir	Hökumətə məsləhət verir; qanunları həyata keçirir
Personal	Bəzi ölkələrdə parlamentdə əsas təsdiq etmək barədə səlahiyyəti vardır	Onların davranışının qanunauyğun olmasını mühakimə edir	Əsas komandanları təyin edir; Personal planını təsdiq edir	Əsas komandanları təyin edir	Personal planları ilə bağlı məsləhətlər verir; personal planlarını həyata keçirir; aşağı vəzifəli komandanları təyin edir
Təchizat	Əsas silah alqı-satqı layihələrini nəzərdən keçirir və təsdiq edir	Korrupsiya və saxtakarlıqla bağlı qanunların pozulmasını mühakimə edir		Silah alqı-satqısı ilə bağlı təkliflər verir	Silah alqı-satqısını işini başlayır və həyata keçirir
Qosunların xaricə göndərilməsi/ Xarici qosunların gəbulu	Apriori təsdiq, aposteriori təsdiq və yaxud heç təsdiq olunmamaq	Onların davranışının qanunauyğun olmasını mühakimə edir		Beynəlxalq iştirakı təmin edir, öhdəliklə bağlı qaydaları müəyyən edir	Operativ idarəetmə
Beynəlxalq müqavilələr, ittifaqlar	Təsdiq olunma		Beynəlxalq müqavilələr bağlayır	Millətlərarası danışıqlar üçün məsuldur	Hökumətə məsləhət verir

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dövlətin üç əsas orqanının funksiyaları müxtəlif ölkələrdə müxtəlif ola bilər. Bununla belə, birinci dərəcəli məsələ odur ki, təhlükəsizlik sektorundan siyasi sui-istifadəyə qarşı yoxlama və tarazlığı təmin edən səlahiyyət bölgüsü sistemi yerində olsun. Əksər ölkələrdə hökumətin təhlükəsizlik məsələlərində dominantlığı əldə saxlamağa meyilli olduğunu nəzərə alsaq, onda belə məlum olur ki, parlamentə effektiv nəzarət səlahiyyəti və resursları verilməsi çox mühümdür. Bu, həm də ona görə çox mühümdür ki, yeni təhlükəsizlik problemləri (bax: 1-ci fəsil) ictimai qurumları öz funksiyalarına yenidən baxmağa vadar edir.

Demokratik və parlament nəzarətinin prinsipləri

Təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri milli suverenliklə bağlı olduğundan demokratik və parlament nəzarəti sahəsində heç bir beynəlxalq standart mövcud deyildir. Bəzi regional standartlar vardır ki, onlardan biri də ATƏT-in Davranış Kodeksidir (əlavə məlumat üçün Cədvəl № 66-ya bax). Orada demokratik vətəndaş-hərbi əlaqələrini nizamlayan prinsiplər də mövcuddur:

- ◆ Dövlət cəmiyyətdə qanuni güc monopliyasına malik olan yeganə fiqurdur; təhlükəsizlik xidməti orqanları legitim demokratik hakimiyyətin qarşısında hesabat verirlər;
- ◆ Parlament suverendir və icra hakimiyyətini təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin nəzərdən keçirilməsi, həyata keçirilməsi və inkişafı üçün məsuliyyət daşımağa vadar edir;
- ◆ Parlamentin konstitusiya ilə ona verilmiş müdafiə və təhlükəsizlik xərclərini yoxlamaq və təsdiq etmək səlahiyyəti vardır;
- ◆ Parlamentin fəvqəladə və yaxud müharibə vəziyyətinin elan olunması və ya aradan qaldırılması kimi müstəsna rolu vardır (bax: 18-ci fəsil);
- ◆ Yaxşı idarəetmənin prinsipləri (bax: Cədvəl № 4) və qanunun aliliyi dövlətin bütün strukturlarına, o cümlədən təhlükəsizlik sektoruna şamil olunur;
- ◆ Təhlükəsizlik xidməti personalı fərdi olaraq milli və beynəlxalq qanunların pozulmasına görə məhkəmə orqanları qarşısında məsuliyyət daşıyırlar (mülki və cinayət qaydasında qanun pozuntuları);
- ◆ Təhlükəsizlik xidməti təşkilatları siyasi cəhətdən bitərəfdirlər.

Cədvəl №4

Yaxşı idarəetmə təhlükəsizlik sektoru üzərində demokratik nəzarətin mühüm dəyəri kimi

«Yaxşı idarəetmə qabaqcadan nəticəsi bəlli olan, aydın, ehtimal və gümanlardan uzaq siyasi kursun işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, ictimai əmtənin, qanunun aliliyinin, şəffaf proseslərin daha da inkişaf etdirilməsi kimi peşəkar çalılarla zəngin olan bürokratiya, ictimai işlərdə iştirak edən güclü vətəndaş cəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Pis idarəetmə despotik siyasi kursun aparılması, ağılsız bürokratiya, ədalətsiz hüquqi sistem, hakimiyyətdən sui-istifadə, ictimai həyatda iştirak edə

bilməyən vətəndaş cəmiyyəti və geniş yayılmış korrupsiya ilə xarakterizə olunur.»

Mənbə: Dünya Bankı. 1994.

İdarəetmə: Dünya Bankının təcrübəsi

II bölmə

**Milli təhlükəsizlik
siyasəti üzərində nəzarət**

4-cü fəsil

Milli təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanması

Tərkib hissələri

Milli təhlükəsizlik siyasəti hökumətin təhlükəsizlik məsələsinə yanaşma tərzini və təhlükəsizliyin necə əldə olunmasını ifadə edir. Milli təhlükəsizlik siyasəti dövlətin və cəmiyyətin daxili və xarici təhlükəsizliyinə təsir edən təhlükəsizlik sektorunun əsas qərarlarını əhatə edir. O, təhlükəsizlik üçün qəti müəyyən edilmiş yanaşma tərzinə əsaslanır, hərbi doktrinalar üçün əsasnamələr verir və dövlətin tərəfdar olduğu beynəlxalq və regional nizamlanmalar çərçivəsində inkişaf edir. O, yalnız milli təhlükəsizliyin ehtiyacları və prioritetlərinin dərk olunması ilə müəyyən olunmur; ona cürbəcür xarici faktorlar, təzyiqlər və öhdəliklər təsir edir. İstənilən halda o, milli konstitusiya və nizamnamələrdə təsbit olunmuş prinsiplərə və dəyərlərə cavab verməlidir.

Cədvəl № 5

Milli təhlükəsizlik siyasəti ilə əlaqədar sorğu

Milli təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı sənədlərin müzakirəsi və təsdiq olunması və yaxud onun xüsusi vəziyyətlərdə tətbiq olunması ilə əlaqədar müzakirələrdə, xalqın seçmiş olduğu nümayəndələr aşağıdakı sualların bəziləri və ya hamısına cavab axtarmalıdırlar:

- ✓ Hansı növ təhlükə və ya risklərdən cəmiyyətin qorunmasına ehtiyac vardır? Hansı və ya kimin şəxsi qorunmalıdır? Və beləliklə, hansı növ təhlükəsizlik tədbiri lazımdır?
- ✓ Milli təhlükəsizlik siyasəti mütəşəkkil cinayətkarlıq və terrorizm kimi təhlükəsizliyə qarşı yeni təhlükələrin yoxlanılmasını əhatə edirmi?
- ✓ Necə etmək lazımdır ki, təhlükəsizlik siyasəti beynəlxalq humanitar və insan hüquqları ilə bağlı qanun və prinsiplərə uyğun olsun?
- ✓ Hansı səviyyədə təhlükəsizlik tədbiri kifayətdir?
- ✓ Milli təhlükəsizlik ən yaxşı necə əldə oluna bilər: ittifaqa qoşulmaqları? Neytrallığı saxlamaqları?
- ✓ Təhlükəsizlik xidməti orqanları tərəfindən hansı növ əməliyyatların keçirilməsi məqsəduyğundur? Yalnız müdafiə əməliyyatlarını? Onlar sülhün qorunması əməliyyatlarına cəlb olunmalıdırlarmı?
- ✓ Təhlükəsizliyin arzu olunan səviyyəsini əldə etmək üçün hansı sektorlar cəlb olunmalıdır və hansı tədbirlər lazımdır? Və bütün bunlar hansı

- ✓ müddətə və hansı şərtlər altında olmalıdır?
- ✓ Təhlükəsizlik siyasəti hansı müddətlərdə nəzərdən keçirilməlidir?
- ✓ Hansı miqdarda maliyyə və iqtisadi ehtiyatlar lazımdır və vergi ödəyənlər nə qədər pul verməyə razı olacaqlar?
- ✓ Təhlükəsizlik siyasəti və onun həyata keçirilməsinin xarici əlaqələrə və regional sabitliyə hansı səviyyədə təsiri vardır?
- ✓ Kütləvi qırğın silahları ilə əlaqədar indiki vəziyyət necədir və gələcək milli strategiya nədən ibarətdir?

Bir qayda olaraq, milli təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsi çoxlu sayda dövlət idarələri və təşkilatlarını, həmçinin bununla bağlı sənədləri əhatə edir. Ona görə də, çox vacib şərtlərdən biridir ki, hökumət bütün əlaqədar şəxsləri və təhlükəsizlik aspektlərini əhatə edən hərtərəfli milli təhlükəsizlik strategiyasını işləyib hazırlasın. Bu cür yanaşma dövlətə təhlükəsizliyin bütün cəhətləri ilə vacib və hərtərəfli qaydada məşğul olmaq imkanı verir. Terrorizm və beynəlxalq cinayətkarlıq adlandırılan yeni təhlükələr onlarla mübarizə aparmaq üçün ordu, maliyyə nazirliyi, polis, sərhəd xidməti və kəşfiyyat orqanları kimi müxtəlif qurumların cəlb olunması ilə bərabər birgə səylər tələb edir.

Parlament iştirakının əhəmiyyəti

Parlamentin missiyasının xalqın mənafeyini və maraqlarını əks etdirməli olması faktını nəzərə alaraq demək olar ki, parlamentin milli təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanması işinə cəlb olunması və onun parlamentdə şəffaf şəkildə təsdiq olunması üçün bir neçə səbəb vardır:

- ✓ Milli təhlükəsizlik siyasəti xalqın həyatına, dəyərlər və rifahına təsir edir və buna görə də onun yalnız icra hakimiyyəti və hərbi qüvvələrin öhdəsinə buraxılmasına yol vermək olmaz;
- ✓ Milli təhlükəsizlik siyasətinin hərbi qüvvələrin, orada xidmət edən kişi və qadınların gələcəyinə mühüm təsiri vardır;
- ✓ Milli təhlükəsizlik siyasəti böyük maliyyə məsrəflərinə səbəb olur və o, demək olar ki, vergi ödəyənlərin puludur;
- ✓ Maliyyə məsrəflərindən əlavə, təhlükəsizlik tədbirləri vətəndaş müstəqilliyi və azadlıqlarını məhdudlaşdırma bilər və demokratiyaya böyük təsiri vardır. Ona görə də çox vacibdir ki, parlament həmin tədbirlərin hər zaman müvafiq beynəlxalq humanitar qanunların, xüsusilə dörd Cenevrə Konvensiyası və onların iki Protokolunun, və insan hüquqları haqqında qanunun, xüsusilə İnsan Hüquqları ilə bağlı Ümumdünya Bəyannaməsi və Mülki və Siyasi Hüquqlarla bağlı Beynəlxalq Müqavilənin şərtləri ilə uyğun gəlməsini təmin etsin. Sonuncu müqavilədə göstərilir ki, müəyyən hüquqlar heç bir halda məhdudlaşdırıla bilməz. Bax: 18-20 -ci fəsil.

Milli təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanması mərhələlərində parlamentin rolu

Milli təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı müzakirə adi bir tədbir yox, onun bütün dörd mərhələsindən - işlənilib hazırlanma, qərar qəbul etmə, icra olunma və qiymətləndirilməsi mərhələlərindən keçərək təkmilləşən bir prosesdir. Bu siyasətin icra orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi ilə bağlı səlahiyyətlərinə heç bir müdaxilə olmadığından bu proses son dərəcə şəffaf olmalı, təhlükəsizlik sektoru və hərbi-sənaye kompleksi də daxil olmaqla bu işə təsiri ola biləcək bütün tərəflər arasında münasib tarazlığı təmin etməlidir.

Bütün mərhələlərdə millət vəkilləri öz səlahiyyətləri daxilində olan mexanizmlərdən istifadə edərək təhlükəsizliklə bağlı və xalqı narahat edən məsələlərin, şifahi və yazılı sualların, təkliflərin, sorğuların, rəsmi sənədlərin, nazir və müxtəlif şöbələrə olan iradların icra orqanları tərəfindən nəzərə alınmasına müvəffəq olmalıdırlar (Bax: təhlükəsizlik sektoruna parlament mexanizmlərinin tətbiq olunması ilə bağlı 14-cü fəsil).

İşlənilib hazırlanma

Parlamentə malik olan bütün dövlətlərdə parlamentin yeni milli təhlükəsizlik siyasətinin işlənilib hazırlanması mərhələsində rolu elə də böyük deyildir. Bu məsələ əsasən səriştəli və bu işdə təcrübəsi olan hökumət idarələrinin, nazirliklərin və orqanların səlahiyyətinə daxildir. Bununla belə, parlament və millət vəkilləri, mövcud siyasətin xalqın ehtiyac və istəklərinə necə cavab verməsi məsələsini aydınlaşdırmaq və lazım gələrsə, həmin siyasətin yenidən nəzərdən keçirilməsi tələbinin irəli sürülməsində böyük rol oynayırlar.

Parlamentin rolu yalnız ona təqdim olunmuş sənədlərin onun tərəfindən qəbul və yaxud geri qaytarılması məsələsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Hər bir prosesin lap əvvəlindən onun səriştəli komissiyalarına müraciət olunmalıdır ki, parlament hazırlanacaq qanunvericilik aktlarına və sənədlərə parlamentdəki müxtəlif siyasi baxışları əks etdirən təkliflərin də düşməsinə təmin edə bilsin. Bu, ona yalnız prosesin əvvəlində xalqı narahat edən məsələlərin dilə gətirilməsi deyil, həm də təqdim olunmuş sənədin qəbul edilməsi zamanı parlamentdə daha münasib mühit və müzakirələrin yaradılması kimi bir imkan verir. Millətin mənafeyi parlamentdəki iqtidarla müxalifət arasında olan hakimiyyət münasibətlərinə üstün gəlməli və milli təhlükəsizlik sənədinin demokratik şəkildə oxunuşuna əngəl törətməməlidir. Belə bir ruhda parlament ona təqdim olunmuş sənədlərə dəyişikliklər etməyə qadir olmalıdır.

Qərar qəbul etmə

Parlament qərar qəbul etmə mərhələsində mühüm rol oynaya bilər və oynamamalıdır, xüsusən ona görə ki, milli təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı sənəd parlamentə daxil olarkən, həmin sənəd «parlamentin mülkiyyətinə» çevrilir və bir-başına onun səlahiyyətinə aid olur. Bu sənədin elə-belə, başdansovdu deyil, dərinlən öyrənilməsinə kifayət qədər vaxt ayrılmalıdır.

Parlament hökumət tərəfindən təqdim olunan qanunvericilik aktlarının və yeni qaydaların təsdiq olunmasına razılıq verə bilər və yaxud da onu geri qaytararaq ona müəyyən dəyişikliklər edə bilər. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə parlament daha fəal olmalı və əgər onun qarşısındakı sənəd onu qane etmirsə, ona dəyişikliklər təklif etməklə müəyyən təsir etməlidir. Parlament müzakirələrində və qərar qəbul etmə prosesində parlamentin həll etməli olduğu əsas məsələlər bu fəsilin əvvəlində verilmişdir.

Bu mərhələdə parlamentin ən mühüm təsiri adətən büdcənin müəyyənləşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir (Əlavə məlumat üçün maliyyə resurslarının göstəriləyi 6-cı bölməyə baxın). Bu təsir parlamentin səlahiyyətli komissiyalarının təhlükəsizliklə bağlı hər hansı büdcə təyinatı, həmçinin bütün təhlükəsizlik siyasəti ilə əlaqədar büdcə müzakirələri zamanı daha da genişlənir. Müdafiə planları yoxlanılmaq üçün vaxtında müəyyən olunmalı və onun büdcə tələbləri ilə aydın əlaqəsi olmalıdır.

Parlament son olaraq qəbul edilmiş qanunun legitimliyinin təmin olunması və ictimai dəstəyin gücləndirilməsi sahəsində həlledici rol oynaya bilər. Təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar parlament müzakirələrinin keçirilməsindəki şəffaflıq həlledicidir və ona görə də, son dərəcədə vacibdir ki, ictimai qurumlar və media parlament müzakirələrinə və dinləmələrinə qatıla bilsinlər.

Həyata keçirilmə

Milli təhlükəsizliklə əlaqədar parlamentin məsuliyyəti qanun layihəsinin və hətta büdcənin qəbul olunması ilə sona çatmır; ona nəzarət və audit funksiyaları dəqiq surətdə həyata keçirilməlidir. Həyata keçirilmə mərhələsində parlament öz ixtiyarında olan bütün vasitələrlə (Bax: 14-cü fəsil) və monitoring keçirən digər qurumların yardımı ilə (məs: milli audit idarəsi; bax: 24-cü fəsil) hökumətin fəaliyyətini diqqətlə nəzərdən keçirməlidir. Parlament xüsusi olaraq müvafiq büdcə təxsisatları ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərarlar vasitəsilə təsir göstərə bilər. Parlament həmçinin auditi həyata keçirən idarələrin peşəkarlığını və texniki bacarığını da nəzərdən keçirməlidir.

Parlament əsas dəyişikliklər yaxud hökumətin fəaliyyətinin onun tərəfindən təsdiq olunması tələb olunan böhran zamanında müdaxilə edə bilər. Buna misal olaraq qoşunların xaricə göndərilməsi (Bax: 22-ci fəsil) yaxud fəvqəladə vəziyyətin (Bax: 18-ci fəsil) elan olunmasını göstərmək olar. Bundan əlavə, hökumətin ciddi səhvlər buraxdığı vaxtlarda da parlament müdaxilə edə bilər. Belə hallarda adətən parlament məsələ qaldırır; fəvqəladə hallarda o, xüsusi istintaq aparılması barədə göstəriş də verə bilər.

Qiymətləndirmə və nəticələr

Demokratik mühitdə hökumətin özünün apardığı siyasətin uyğunluğunu

qiymətləndirmək və həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından qiymətləndirmə nəticələrini parlamentə təqdim etmək kimi öhdəliyi vardır. Parlament bu işdə maraqlı olduğundan bu qiymətləndirməyə mütləq uyğun büdcə ayırmalarının xərclənməsi ilə bağlı rəqəmləri və fəaliyyəti göstərən audit nəticələri də daxil olur. Hətta əgər bu, gecikmiş qiymətləndirməyə səbəb olursa, mövcud siyasətin təsdiq edilməsində yaxud yenisinin hazırlanmasında bunlar həmişə nəzərə alınmalıdır. Vətəndaş cəmiyyətinin fəal olduğu yerlərdə QHT-lər də öz qiymətləndirmələrini aparırlar. Buna misal olaraq sülh missiyalarının, əsas və bahalı silah projektlərinin və müdafiə nazirliyinin heyəti sisteminin qiymətləndirilməsini göstərmək olar (xüsusilə hərbi çağırışın vəziyyəti). Parlamentlər həmçinin xüsusi fəaliyyət auditini həyata keçirmək üçün konsultantlar da təyin edə bilərlər.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Təhlükəsizlik siyasəti

- ❖ Əmin olun ki, milli təhlükəsizlik siyasəti, hərbi doktrinalar, müdafiə planları və budcə tələbləri arasında məntiqi əlaqə vardır;
- ❖ Əgər münasibdirsə, ələlxüsus, digər ölkələrdə tətbiq olunan qanunla müqayisə olunandan sonra, parlamentdə həmin qanunun zəruriliyi və yaxud bu yöndə ətraf aləmdə baş verən son dəyişikliklərin həmin qanunda öz əksini tapması haqqında məsələ qaldırın: 1-ci bölməyə bax;
- ❖ Parlament bütün dörd mərhələdə öz rolunu müəyyən etməklə milli təhlükəsizlik siyasətinin işlənilməsi, qərar qəbul olunması, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı qanunlar qəbul etməlidir.

Əsas məsələ

- ❖ Əmin olun ki, milli təhlükəsizlik siyasətinin müəyyən və yaxud yenidən müəyyən olunması prosesində Cədvəl №5 «Milli Təhlükəsizlik Siyasəti» bölməsində sadalanan məsələlər nəzərə alınmış olunsun.

5-ci fəsil

Milli təhlükəsizlik siyasəti və beynəlxalq qaydalar

Beynəlxalq prinsiplər

Beynəlxalq müqavilələr milli təhlükəsizlik siyasətinin müəyyən olunması variantlarını məhdudlaşdırır, bəzən isə həmin imkanları genişləndirir. Dünyanın əksər ölkələri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvləridir və bu səbəbdən BMT Nizamnaməsi 2.3 və 2.4 maddələrinə əməl edirlər. Həmin maddələrdə deyilir:

«Bütün Üzvlər öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın.»

«Bütün Üzvlər öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər.»

Bundan əlavə, bəzi beynəlxalq qaydalar bununla bağlı istinad strukturu təmin edir. Dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlıqla əlaqədar beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında olan Baş Assambleyanın 2625 (XXV) sayılı Bəyannaməsi BMT Nizamnaməsinin əsl şərhə kimi qəbul olunur və ona görə də BMT üzvü olan bütün dövlətlərə şamil olunur. Bu bəyannamədə aşağıdakı eyni dəyərə malik olan səkkiz bir-birindən ayrılmaz prinsiplər göstərilmişdir:

- I prinsip** Güc ilə hədələməkdən və ya tətbiq etməkdən imtina
- II prinsip** Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli
- III prinsip** Sərhədlərin toxunulmazlığı və dövlətlərin ərazi bütövlüyü
- IV prinsip** Xalqların öz müqəddəratını özlərinin təyin etməsi və beynəlxalq aləm tərəfindən tanınmış və təminat verilmiş sərhədlər daxilində olan öz ərazilərində dinc yaşama hüququ
- V prinsip** Dövlətlərin suveren bərabərliyi və bir-birinin daxili işlərinə qarışmaması
- VI prinsip** İnsan hüquqlarına hörmət
- VII prinsip** Dövlətlər arasında əməkdaşlıq
- VIII prinsip** Beynəlxalq hüquq sənədlərində təsbit olunmuş öhdəliklərin xoş məramla yerinə yetirilməsi

Təhlükəsizlik və müdafiə ilə bağlı çoxtərəfli müqavilələr

Təhlükəsizlik sahəsində xeyli çoxtərəfli müqavilələr mövcuddur. Belə müqavilələrin əsas kateqoriyaları aşağıdakılardan ibarətdir (müqavilələrin siyahısı tam deyil, burada yalnız hər kateqoriyaya uyğun misallar göstərilmişdir):

Qlobal təhlükəsizliyi nizamlayan müqavilə: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi

Beynəlxalq və beynəlxalq olmayan silahlı münaqişələri nizamlayan beynəlxalq humanitar qanunun beynəlxalq müqavilələri: Dörd Cenevrə Konvensiyası, 1949, iki əlavə Protokol da daxil olmaqla, 1977

Silahların müxtəlif növləri və sistemləri ilə əlaqədar beynəlxalq müqavilələr: Ballistik raketlərə qarşı müqavilə, Strateji Silahların Azaldılması ilə bağlı müqavilə, Minalarla bağlı Konvensiya, Tlatelko Müqaviləsi, və s.

Təhlükəsizlik məsələləri ilə qismən məşğul olan regional təşkilatların yaradılması ilə nəticələnən beynəlxalq müqavilələr: Amerika Ölkələri Təşkilatının Nizamnaməsi, Avropa Birliyi Müqaviləsi, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransının Yekun Aktı-ATƏK/ATƏT, Afrika Birliyi Təsis Aktı.

Hərbi əməkdaşlıq və qarşılıqlı müdafiə yardımı ilə bağlı regional müqavilələr: NATO Müqaviləsi, Sülh Uğrunda Əməkdaşlıq Müqaviləsi, Qərbi Avropa Birliyi Müqaviləsi, Qarşılıqlı Yardımla bağlı Amerika Dövlətlərarası Müqavilə.

Dövlətlərin beynəlxalq təhlükəsizlik müqavilələrini imzalaması üçün əsas səbəb beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədilə beynəlxalq davranış prinsiplərini müəyyən etmək, ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığı genişləndirməkdir. İcra orqanları xarici işlər nazirliyi vasitəsilə adətən danışıqlar prosesini aparır.

İkitərəfli razılaşmalar yaxud dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hərbi yardım müqavilələri

Dövlətin təhlükəsizlik siyasətini hazırlayarkən ikitərəfli razılaşmalar da mühüm rol oynayır. Yalnız iki tərəfdən dövlətlər cəlb olunmaqla, ölkələri narahat edən ehtiyaclar və işlərin vəziyyəti, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələləri mümkün qədər nizamlamaqla bu müqavilələrin şərtləri barədə danışıqlar aparmaq olar. Keçmiş SSRİ və Birləşmiş Ştatlar arasındakı strateji silahların azaldılması ilə əlaqədar bağlanmış müqavilə (START) buna misal ola bilər.

Bu cür müqavilələr yalnız hücum etməmək və dostluq kimi anlayışları ifadə etmək üçün deyil (məs: 1997-ci ilin avqustunda Rusiya ilə Ermənistan arasında Dostluq, Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım ilə əlaqədar bağlanmış ikitərəfli müqavilə), həm də bəzi hallarda qoşunlarını və silahlarını digər

Ölkənin ərazisində yerləşdirmək də daxil olmaqla hərbi əməkdaşlığın praktiki məsələlərinin həll olunmasına kömək edir. 1990-cı illərdə Rusiya keçmiş SSRİ respublikaları ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində bir neçə müqavilə imzalanmışdır.

Bu müqavilələr ehtiyac olduğu hallarda konkret hərbi yardımı da nəzərdə tuta bilər. Bu kontekstdə 1994-cü ildəki Demokratik Əməkdaşlıq haqqında Nizamnamə 1992-ci ildə Birləşmiş Ştatlar ilə Qazaxıstan arasında bağlanmış ikitərəfli hərbi əlaqələri inkişaf etdirməyə yol açan müqavilənin davamı kimi görünə bilər.

Ümumilikdə, ikitərəfli müqavilələr xarici təhlükəsizlik siyasətinin işlənilib hazırlanması, digər ölkələrlə dostluq münasibətlərinin genişləndirilməsi və konkret problemlərin həll edilməsi sahəsində bir vasitə kimi baxıla bilər. Parlamentlər, ənənəvi coxtərəfli təhlükəsizlik müqavilələrindən fərqli olaraq, bu müqavilələri təsdiq edərkən daha qətiyyətli mövqedə olmalı və mətndə təklif olunacaq dəyişikliklər üçün daha geniş imkanlar əldə etməlidir.

Parlament və ictimaiyyətin iştirakının əhəmiyyəti

Beynəlxalq müqavilələrin imzalanması prosesində parlamentin və ictimaiyyətin iştirakının geniş yayılmadığı ölkələrdə bu cür işlər ona görə dəstəklənməlidir ki, bunlar xalqın dəstəyini genişləndirməyə kömək edir. Prinsip etibarını ilə, demokratik ölkələrdə icra orqanları parlamentin razılığı və məlumatı olmadan ikitərəfli razılaşmalar və gizli müqavilələr bağlaya bilmirlər. Ölkənin suverenliyinə, ərazi və beynəlxalq statusuna təsir edən beynəlxalq müqavilələr bilavasitə parlamentdə müzakirə olunmalı və bəyənilməlidir.

Bəzi ölkələrdə, məsələn İsveçrədə əsas müqavilələr xalq referendumuna çıxarılır. Ölkənin xarici siyasətinə əsas dəyişikliklərin edilməsində vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı bu yolla təmin olunur. İsveçrədə xalq referendumunun keçirilməsi (Bax: Cədvəl №6) bu cür müqavilələrin imzalanmasına gətirib çıxarır.

Cədvəl №6

Demokratiya, beynəlxalq müqavilələrin imzalanması və digər əsas razılaşmalar: İsveçrə nümunəsi

İsveçrədə Federal Parlament, Federal Şura (hökumət) və xalq, beynəlxalq müqavilələrin imzalanmasında iştirak edirlər. Ölkə üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan müqavilələr təkcə parlamentin müzakirələrinə deyil, həm də xalqın müzakirəsinə çıxarılır. Cəmiyyət referendum yolu ilə haqqında danışıqlar aparılan müqavilələrlə bağlı öz fikirlərini ifadə edə bilərlər. Bundan başqa, cəmiyyət, referendum yolu ilə, Federal Şuraya səlahiyyət verə bilər ki, gələcək müqavilələr barəsində danışıqlara başlasın və yaxud danışıqları dayandırsın. Hökumət «kollektiv təhlükəsizlik təşkilatı və yaxud millətlərarası birliyə» qoşulmaq istəsə bu cür referendum tələb olunur (Federal Konstitusiyanın 140.b maddəsi)

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Müqavilə ilə bağlı danışıqlar

- ❖ Əmin olun ki, parlament və onun müvafiq komissiyaları
 - müxtəlif siyasi meyilli millət vəkillərindən ibarət olan danışıqlar aparan komandanın üzvləri danışıqlar prosesi ilə əlaqəli olsunlar;
 - vətəndaş cəmiyyəti qurumlarından, xüsusilə müvafiq tədqiqat və müdafiə təşkilatlarından müzakirə olunan məsələlərlə bağlı məsləhətlər alsınlar;
 - xalqın narahatlığı və istəklərinin nəzərə alınmasını təmin edə bilmək üçün vaxtında və rəsmi şəkildə öz mövqeyini hökumətə təqdim etsinlər.

Təsir analizi

- ❖ Əmin olun ki, müqavilə parlamentə təqdim olunub və parlament onun potensial təsirinin müfəssəl siyasi, iqtisadi, sosial, ətraf mühit və digər məsələlərlə bağlı analizini (həm yaxın, həm də uzun müddətli) müzakirə etmişdir.

İmzalanma

- ❖ Əmin olun ki, parlamentdən lazımi vaxtda müqavilənin təsdiq olunması xahiş edilir;
- ❖ Beynəlxalq müqavilələrlə əlaqədar milli mənafeni ifadə edən şərtləri və yaxud, əgər lazımdırsa, aydınlaşdırıcı maddələri daxil etmək və ya hər hansı bir hüququ özündə saxlamaqla daxili qanunlarla imzalanacaq müqavilə arasında məntiqi əlaqənin olmasına nail olun.

Hüququ özündə saxlama və aydınlaşdırıcı maddələrin nəzərdən keçirilməsi

- ❖ Milli təhlükəsizlik siyasətinin ardıcıl nəzərdən keçirilməsi işinin bir hissəsi kimi ölkəniz tərəfindən daxil edilmiş aydınlaşdırıcı maddələrin və müəyyən hallarla bağlı hüquqların özündə saxlanması məsələlərinin hüquqi qüvvəsinin nəzərdən keçirilməsinə nail olun.

6-cı fəsil

Vətəndaş cəmiyyəti və kütəvi informasiya vasitələrinin rolu

Təhlükəsizlik sektoru get-gedə daha geniş və daha mürəkkəb olur. Bu da parlamentlərin işinə daha çox çətinlik yaradır, çünki onların təhlükəsizlik sektoruna effektiv şəkildə nəzarət edə bilmələri üçün lazım olan resurs və ixtisaslaşmış heyəti yoxdur. Bunun nəticəsində müxtəlif qurumlar yaranmışlar ki, həmin vəzifələri yerinə yetirsinlər, hətta baxmayaraq ki, parlamentin hökuməti hesabat verməyə dəvət etmək kimi mühüm bir məsuliyyəti vardır. Həm vətəndaş cəmiyyəti, həm də media parlamentin formalaşdırdığı işlər çərçivəsində təhlükəsizlik sektorunun parlament tərəfindən dəqiq öyrənilməsinə kömək edə bilər.

Vətəndaş cəmiyyəti

Vətəndaş cəmiyyəti termini burada müstəqil təşkilatlara aiddir ki, bir tərəfdən dövlət qurumları, digər tərəfdən isə insanların və müxtəlif icmaların fərdi həyatı arasında özünə yer tutur. O, könüllü birliklərin və ictimai hərəkətlərin geniş spektrindən, yəni müxtəlif ictimai maraqlar və fəaliyyət növünü təmsil edən çoxlu sayda qruplar və təşkilatlardan ibarətdir. Növbəti paraqraflarda təhlükəsizlik sektorunda hesabatlılığın təmin olunmasında vətəndaş cəmiyyətinin hansı rol oynamasından, bu rolun nələrdən ibarət olmasından, parlament nəzarətinin həyata keçirilməsinə vətəndaş cəmiyyətinin necə kömək etməsindən bəhs olunacaq.

Vətəndaş cəmiyyəti və demokratiya

Vətəndaş cəmiyyəti demokratiyanın bərqərar olduğu ölkələrdə demokratikləşmə prosesinin ifadəsi, və həm də mühüm amili olaraq onun inkişafında get-gedə daha aparıcı rol oynayır. O, fəal surətdə siyasi liderlərə xatırladır ki, dövlətin ehtiyacları üçün olan xərclər və dövlət siyasəti ilə bağlı qərarlar qəbul edilərkən müxtəlif mənafe və maraqlar nəzərə alınmalıdır. Ona görə də, fəal vətəndaş cəmiyyəti demokratiyanın inkişafı üçün əsas şərtidir. Onun dövlət hakimiyyətinə müxalif mövqe tutmaq və avtoritarizmə müqavimət göstərmək üçün potensialı, plüralistik təbiətə malik olduğundan, müəyyən qrupların mənafeyinin dəstəklənməsində dövlətin bir alətə çevrilməməsinə qarşı çıxmaq üçün hər cür imkanı vardır.

Vətəndaş cəmiyyəti və təhlükəsizlik sektoru

Təhsil müəssisələri, elmi-tədqiqat mərkəzləri, insan hüquqları üzrə ixtisas-

laşmış QHT-lər və siyasi fəaliyyətlə məşğul olan QHT-lər kimi vətəndaş cəmiyyəti daxilindəki qruplar təhlükəsizlik sektoru ilə bağlı qəbul edilmiş qərarlara və qaydalara fəal surətdə təsir edə bilərlər. Hökumətlər milli təhlükəsizlik, silahlı qüvvələr, siyasətin və qaydaların müəyyən edilməsi ilə bağlı ictimai müzakirələrdə QHT-lərin iştirakını dəstəkləyə bilər. Bu cür müzakirələr, öz növbəsində, hökumətin fəaliyyətində sonrakı şəffaflığı artırma bilər.

Təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar tədqiqat institutlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının spesifik rolu və töhfəsi

Ümumiyyətlə, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) spesifik məsələlərlə bağlı ictimai istəkləri və maraqları təmsil etmək məqsədilə yaradılan özəl, gəlir gətirməyən qurumlardır. Tədqiqat institutlarına gəlinə, bunlar ya hökumətdən asılı olmayan QHT-lərdir, ya da əksinə, hökumətlə ilişkiləri, məs. maliyyələşmə ilə əlaqədar müəyyən əlaqələri olan təşkilatlardır.

QHT və tədqiqat institutları təhlükəsizlik sektoruna demokratik və parlament nəzarətini aşağıdakılar vasitəsilə gücləndirə bilərlər:

- ✓ Təhlükəsizlik sektoru, hərbi vəziyyət və müdafiə məsələləri ilə bağlı müstəqil analitik məlumatların parlament, media və ictimaiyyətə çatdırılması;
- ✓ Təhlükəsizlik sektoru daxilində insan hüquqlarına və qanunun aliliyinə hörmət mühitinin formalaşdırılması və onun monitorinqi;
- ✓ Ümumilikdə cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən təhlükəsizlik məsələlərinin siyasi gündəmə gətirilməsi;
- ✓ Təlim kursları və seminarlar təşkil etməklə parlamentin bacarığının və imkanlarının artırılması;
- ✓ Hökumətin təhlükəsizlik siyasəti, müdafiə büdcəsi, alqı-satqı və resurs variantları ilə bağlı alternativ mütəxəssis rəyinin verilməsi, ictimai müzakirələr təşkil etməklə mümkün siyasətin formalaşdırılması;
- ✓ Milli təhlükəsizlik siyasəti ilə əlaqədar qərarlar və onların həyata keçirilməsi yolları barədə məlumatların verilməsi;
- ✓ İctimaiyyətin maarifləndirilməsi və xalq arasında alternativ müzakirələrin keçirilməsinə yardımçı olmaq.

Təhlükəsizlik sektoruna nəzarətin həyata keçirilməsində QHT-lərin və tədqiqat institutlarının oynaya biləcəyi rol Latin Amerikasında vətəndaş cəmiyyətinin müdaxiləsi timsalında aydın göstərilmişdir (Bax: Cədvəl №7).

Cədvəl №7

Latin Amerikasında vətəndaş cəmiyyəti: Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının rolu və əhəmiyyətinin praktik izahı

Latin Amerikasındakı vətəndaş cəmiyyəti qruplarının əksəriyyəti 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərdə, yeni seçilmiş mülki hökumətlərin silahlı qüvvələri yenidən qurmağa çalışdıqları zaman, mülki əhali ilə hərbcilər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmışdı. Bu dialoqlar silahlı qüvvələrin təcrid olunmasını aradan qaldırmağa kömək etmiş və

vətəndaş cəmiyyəti, seçilmiş rəsmi şəxslər və ali hərbi komandanlıq arasında peşəkar fikir mübadiləsi prosesinə təkan vermişdi. Həmin vaxtdan etibarən bu qruplar təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri ilə bağlı texniki yardımın və mülki təcrübənin əsas mənbəyi kimi xidmət edən, hərbi siyasətin və büdcənin dəqiqləşdirilməsində böyük məsuliyyəti nəzərdə tutan rolunu öz üzərlərinə götürmüşlər.

Nümunələr

Nümunələrdən biri Argentinanın SER en 2000 qrupudur. 1990-cı ildəki hərbi çevriliş cəhdindən sonra yaradılmış SER en 2000 ilkin olaraq öz fəaliyyətinə vətəndaş cəmiyyəti, siyasi partiyalar və hərbiçilərin nümayəndələri arasında dialoqun keçirilməsinə kömək etməklə başladı. Bu dialoqlar SER en 2000 qrupuna müdafiə siyasətinin formalaşmasına kömək edən qanunvericiliyin əsas müddələrinin irəli sürülməsinə və onun hazırlanmasına vətəndaş töhfəsini təmin etmək üçün mühüm əsas verdi.

Eynilə, Dominikan Respublikasında, FLACSO təşkilatının mülki təhlükəsizlik və müdafiə üzrə ekspertləri polisdəki islahatlarla bağlı qanun layihəsinin hazırlanmasında silahlı qüvvələrlə yaxından əməkdaşlıq etdilər və sonralar İcra orqanlarına və qanun layihəsini müzakirə edən Konqresə öz məsləhətlərini verdilər.

Latın Amerikasındakı qrupların əksəriyyəti silahlı qüvvələrin fəaliyyətinə nəzarət məqsədilə qəbul olunan qanunvericiliyin mütəxəssis və texniki imkanlarını təkmilləşdirmək üçün milli konqresin müdafiə və təhlükəsizlik komissiyaları ilə yaxından işləyirlər.

İnstituto de Estudios Políticos y Estratégicos (IDEPE) konqresin müdafiə komissiyasının heyətinə və konqresmenlərə hərbi büdcə və administrasiya ilə bağlı təlimlər verir.

Qvatemaladakı FLACSO kəşfiyyat islahatı və hərbi xidmət də daxil olmaqla silahlı qüvvələrlə bağlı bir neçə qanunun tədqiqi və nəzərə alınması ilə əlaqədar konqresə kömək etmişdir.

Mülki tədqiqatın çatışmaması

Latın Amerikasında müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində mülki tədqiqat hələ də çatışmır. Mülki ekspertlərin bu cür çatışmaması silahlı qüvvələrə nəzarət etməli olan icra və qanunvericilik qurumlarının səmərəliliyinə əngəl törətmişdir. Bununla belə, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları dövlət qurumlarına yardım göstərməklə və mülki kadrlara təlim verməklə qısa müddət ərzində boşluqları doldura bilər.

Şəbəkə

Bu münasibətlə SER en 2000 bu yaxınlarda təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatlarının və tədqiqat institutlarının regional şəbəkəsini yaratmışdır. RESDAL adlanan bu şəbəkədə (www.ser2000.org.ar) təhlükəsizlik və müdafiə ilə bağlı materiallar və qanunvericilik aktları toplanan məlumat bazası yaradılmış və mülki vətən-

daşların təşkilatlara səfər etməsi və tədqiqatlar aparması üçün proqramlar verilmişdir.

Mənbə: Kris Sabatini, Demokratiya üçün Milli Sərvət, Vaşinqton, 2002

Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV)

Ümumiyyətlə, müstəqil KİV ictimaiyyət və onun siyasi nümayəndələrinə qərarların qəbul olunması ilə bağlı məlumatların çatdırılmasında kömək edir. Onlar dövlətin üç orqanı üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə kömək edir və ictimai müzakirələrdə irəli sürülən məsələlərin mahiyyət və keyfiyyətinə təsir edirlər ki, bu da öz növbəsində hökumət, biznes, təhsil və vətəndaş cəmiyyətinə təsir edir. Beləliklə, müstəqil mətbuat demokratiyanın əsas tərkib hissəsidir. Cədvəl №8-də öz hökumətlərini tənqid edən jurnalistlərin qarşılaşa biləcəyi problemlər göstərilmişdir. Jurnalistlərin təhlükəsizliklərinin təmin olunması mətbuat azadlığı üçün əsas şərtidir.

Cədvəl №8

Müharibələrin yeni növləri: mətbuat azadlığının çətin günləri

«Dünya əhalisinin təxminən üçdə biri hələ də mətbuat azadlığına sadəcə icazə verilməyən ölkələrdə yaşayırlar. (...) Biz həmçinin müharibə zonalarında öldürülən jurnalistləri və həssas məqamlar barədə yazdıqları məqalələr və apardıqları təhqiqatlara, məmur özbaşınalığını, dövlət əmlakının oğurlanmasını, ədalətsizliyi, cinayətkarlığı və reketçiliyi təsvir edən yazılarına görə qəsdən qətlə yetirilmiş jurnalistləri də müəyyən etməliyik. Keçmiş zamanlarda olduğu kimi nizami ordular arasında deyil, etnik, ideoloji, dini, yaxud da sadəcə cinayətkar maraqlar arasında baş verən müharibələrin yeni növləri get-gedə jurnalistikanı təhlükəli bir peşayə çevirir. Bu münaqişələrdə jurnalistlərin zədələnməsi və ya ölümü heç də həmişə təsadüfün nəticəsi olmur. Bəzən mübarizə aparən tərəflər, hətta nizami ordunun əsgərləri də onların hərəkətləri üçün narahatlıq yaradan şahidləri qəsdən hədəfə alırlar.»

Mənbə: İllik hesabat, 2002, Sərhədsiz Jurnalistlər

KİV-in hökumət qurumlarından asılı olduğu ölkələrdə mətbuatın asanlıqla iqtidarın xeyrinə təbliğat aparmaqda ittiham etmək mümkündür. Belə hallarda, təbii ki, mətbuat təhlükəsizlik sektoruna demokratik nəzarətin və şəffaflığın artırılmasına yardım edə bilməz.

İnternetin gəlişi ilə rəsmi informasiyalara çıxış potensialı artır. Keçən onillikdə daha çox şəffaflıq, ictimai hesabat və rəsmi informasiyaların əldə olunmasına meyl artmışdır. Bu meyl dəstəklənməlidir, çünki, o, daha məlumatlı

insanların çoxalmasına, vacib siyasi məsələlərlə bağlı yüksək keyfiyyətli ictimai müzakirələrin keçirilməsinə və sonda yaxşı idarəetməyə kömək edir. İnternetin çatışmayan cəhətləri də vardır, belə ki, o ekstremist qrupların əlində irqi ayırı-seçkilik və anti-semitizmin yayılması üçün vasitəyə çevrilir. Bu yaxınlardakı münafişlərin bəzilərində digər informasiya vasitələri, məsələn, radio stansiyaları ekstremist qruplara imkan vermişdir ki, cəmiyyətdəki müxtəlif qruplar arasında nifrət mühiti yaratsınlar.

Təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar informasiyaların toplanması və yayılması

Demokratik və yaxşı idarəetmə nöqteyi-nəzərindən, mətbuatın, xalqın maraqları çərçivəsində olan təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı informasiyaları toplamaq və yaymaq hüququ, həqiqətə, dəqiqliyə və qərəzsizliyə söykənən xəbərlər vermək kimi müvafiq məsuliyyəti vardır.

KİV, məhz bu yolla, hökumətə və parlamentə, onların qəbul etdikləri qərar və qaydaların, məlumat almaq və siyasi proseslərdə yaxından iştirak etmək hüququ olan vətəndaşlara izah edilməsində yardım edə bilərlər. Məsələn, mətbuat təhlükəsizlik sahəsində ofisə kimin rəhbərlik etməsi, qəbul olunmuş təhlükəsizlik siyasətinin növü, qoşunların xaricdə yerləşdirilməsi, hərbi doktrina, silah əldə olunması və bununla bağlı müqavilələr və razılaşmalar, cəlb olunmuş tərəflər, gələcəkdəki təhlükəsizlik problemləri və müvafiq müzakirələrlə bağlı informasiyaları yaymaq yolu ilə insanların məlumat almaq hüququna yardım edə bilər. Ancaq onlar, məxfi məlumatlara toxunarkən senzura ilə də qarşılaşa bilərlər.

Təhlükəsizlik məsələləri və KİV ilə bağlı qanunvericilik

Bütün ölkələrdə mətbuat azadlığı məsələsinin əks olunduğu qanunvericilik aktları vardır. Bu prinsip İnsan Haqları ilə bağlı Ümumdünya Bəyannaməsində aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur:

«Hər kəsin söz və fikir azadlığı hüququ vardır: bu hüquq heç bir müdaxilə olmadan fikri müdafiə etmək və istənilən KİV vasitəsilə informasiya və ideyaları axtarmaq, əldə etmək və sərhədlərdən asılı olmayaraq yaymaq azadlığından ibarətdir»

Bu cür azadlıqların necə əldə olunması və qorunması ilə bağlı beynəlxalq şəkilə razılaşdırılmış əsasnamələrin olmadığından, qeyd olunmalıdır ki, yuxarıda göstərilən beynəlxalq qayda təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar mümkün məhdudiyyətlərə hər hansı istinad edilmədən qeyri-məhdud ifadələrlə təsbit olunmuşdur.

Cədvəl №9

11 sentyabr 2001-ci ildən sonra mətbuat azadlığı

Beynəlxalq Mətbuat Azadlığı Günü hər il mayın 3-də qeyd olunur. 2002-ci

il Beynəlxalq Mətbuat Azadlığı Gününün diqqət mərkəzi 11 sentyabr 2001-ci ildəki terrorist hücumlarından sonra milli və beynəlxalq təhlükəsizliyi gücləndirmək istiqamətində müxtəlif ölkələrin gördüyü tədbirlərin mətbuat azadlığına mümkün təsiri üzərinə çevrildi.

«Əsas azadlıqların tətbiq olunaraq həyata keçirilməsi ilə terrorizmə qarşı böyük təhlükəsizlik tədbirlərinin keçirilməsinə duyulan ehtiyac arasında açıq-aşkar daxili ziddiyyətlər vardır, lakin istənilən anti-terror kampaniyasının əsil mahiyyəti bizim azadlıqlarımızın təhlükəsizliyi olmalıdır.» - Koïçiro Matsuura, YUNESKO-nun Baş Direktoru.

Mənbə: Parlamentlər dünyası, №6, may 2002, PAİ

Təhlükəsizlik məsələləri barədə ictimaiyyətlə əlaqə saxlayan parlament

Yaxşı idarəetmənin qaydalarından biri olaraq demokratik nəzarət o zaman səmərəli ola bilər ki, ictimaiyyətin mühüm məsələlər barəsində parlament səviyyəsində aparılan müzakirələrdən məlumatı olsun.

Xalqla təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar əlaqənin səmərəliliyi həm hökumət, həm də parlament tərəfindən xalqa ötürülən informasiyanın dəqiqliyi və keyfiyyətindən asılıdır. Parlamentin xüsusi marağı olmalıdır ki, xalq lazımı səviyyəyə çatmaqla və keyfiyyətli məlumat əldə etməklə işlərin mövcud vəziyyəti və parlamentdəki qərar qəbul etmə prosesinin verə biləcəyi nəticələri başa düşə bilsin.

Sənədlərin xalqa çatdırılması

Xalqı təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar müxtəlif informasiya və sənədlərlə təmin edə bilmək üçün parlament hökumətlə birgə və yaxud təkbaşına həmin informasiyaların sənədlər və ya öz İnternet səhifəsi vasitəsilə xalqa çatdırılması kimi səmərəli üsuldən istifadə edə bilər.

Cədvəl №10

Parlament internet səhifələri

2002-ci il may ayının məlumatına görə, 180 ölkədə 244 parlament palatası vardır (64 parlament ikipalatalıdır). PAİ-a 128 ölkədəki 165 parlament internet səhifəsinin ünvanı məlumdur (bəzi ikipalatalı parlamentlərdə palataların ayrıca öz internet səhifələri vardır). 2000-ci ilin mayında Parlamentlərarası İttifaq Şurasının qəbul etdiyi «Parlament internet səhifələrinin strukturu və məzmunu ilə bağlı əsasnamə» ilə PAİ-nin internet səhifəsi olan <http://www.ipu.org> - da tanış olmaq olar.

İctimaiyyətə çatdırıla bilən təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar informasiyalardan bəzi nümunələr:

- ✓ Strateji əhəmiyyəti olan sənədlər, məs. milli təhlükəsizlik siyasəti;
- ✓ Müdafiə büdcəsi (məxfi fondlar nəzərə alınmamaqla);
- ✓ Parlamentdəki təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar bütün əsas müzakirələr, qərarlar, fəaliyyət, motivlər və s.;
- ✓ Parlamentin (komissiyaların) iclas protokolları və təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar müzakirələr (bağlı qapılar arxasında keçirilən iclaslar nəzərə alınmamaqla);
- ✓ Təhlükəsizlik məsələlərinin parlament tərəfindən yoxlanılması ilə əlaqədar nəşrlər;
- ✓ İllik parlament hesabatları və bütün təhlükəsizlik xidməti orqanlarının fəaliyyətinin xülasəsi;
- ✓ Təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar baş auditorun və ombudsmanın hesabatları; ola bilər ki, ombudsmana xüsusi əhəmiyyət kəsb edən araşdırmalarla bağlı hesabatları müzakirəyə çıxarmağa icazə verilməsin, ancaq ondan xahiş oluna bilər ki, həmin hesabatları komissiyalara təqdim etsin; hökumət ombudsman və yaxud auditin parlamentə hesabatları əsasında görülməli hər bir tədbiri cədvəlləşdirməlidir;
- ✓ Çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələr haqqında məlumat;
- ✓ Ayrı-ayrı millət vəkillərinin yaxud siyasi qrupların təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı necə səs vermələri ilə əlaqədar məlumat (məs. büdcə, beynəlxalq bloklara qoşulmaq, hərbi mükəlləfiyyət məsələləri, alqı-satqı);
- ✓ Informasiya qanunvericiliyi azadlığı.

Parlamentin işinə ictimaiyyətin cəlb olunması

Birtərəfli məlumat (parlament yaxud hökumətdən xalqa) kifayət deyildir. Parlament təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı xalqa onunla əlaqə yaratmaq imkanı verməlidir. İkitərəfli əlaqə yaxud dialoq çox vacibdir, ona görə ki, o:

- ✓ vətəndaşlar tərəfindən iştirakın və daimi nəzarətin olmasını təmin edir;
- ✓ parlamentin fəaliyyətinə xalqın inamını artırır;
- ✓ pis idarəetmənin potensial surətdə yoxlanmasını təmin edir (məs. parlament ombudsmanı vasitəsilə);
- ✓ qanunvericiliyin və hökumət siyasətinin legitimliyini və xalqın dəstəyini, bununla bağlı demokratik sabitliyi təmin edir.

İkitərəfli əlaqə parlament məlumatları, dinləmələr, televiziyaadakı qrup müzakirələri, parlamentin tədqiqat xidməti tərəfindən təmin olunan xəbərlər vasitəsilə inkişaf etdirilə bilər.

Cədvəl №11

Parlamentlər və mətbuat

«11. Assambleya milli parlamentləri təcili surətdə aşağıdakı tədbirləri müzakirə etməyə dəvət edir:

I. Komissiya iclasları da daxil olmaqla, parlament fəaliyyətinin maksi-

- mum şəffaflığının təmin edilməsi və bu məsələnin yalnız bir əlaqə siyasəti kimi deyil, həm də demokratiyanın işləməsinə birbaşa təsiri olan mühüm siyasi prioritet kimi müzakirə olunması;
- II. Klassik əlaqə vasitələrindən və yeni informasiya texnologiyalarından-səmərəli istifadə edilməsi, xüsusilə:
- a. Media və xüsusilə parlament müxbirləri üçün ən yaxşı iş şəraitinin yaradılması ilə;
 - b. Müzakirələrlə bağlı informasiyaların sürətlə yayılması və iclas protokollarının və stenoqrafik hesabatların tez bir zamanda çap edilməsi ilə;
 - c. ictimaiyyət və jurnalistlərlə birbaşa elektron əlaqə qurmaq üçün internet xidmətlərinin yaradılması ilə;
 - d. qanun layihəsinə səs verməzdən əvvəl ictimai müzakirələrin dəstəklənməsi üçün parlament sənədlərinə tam çıxışı təmin etməklə;
- III. Əlaqə vasitələri mütəxəssislərinin məsləhətlərindən istifadə edilməsi;
- IV. Hüquqi mətnlərin mütəxəssis olmayan adi oxucular tərəfindən başa düşülməsi üçün işlənməsi;
- V. Qərar qəbul etmənin sürətləndirilməsi prosesinin sadələşdirilməsi və bu kimi digər məsələlərin müzakirə olunduğu siyasi müzakirələrin mərkəzində olmaq üçün lazımı addımların atılması;
- VI. İnformasiya və kommunikasiya xidmətləri çərçivəsində jurnalistlərin və peşəkar dairələrin marağında olan qanunları və onların spesifik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən informasiya paketlərinin yığılması işinin dəstəklənməsi;
- VII. Jurnalistləri qanunvericilik və parlament proseduraları ilə tanış etmək, parlamentlər və beynəlxalq qurumlar arasında mövcud olan əlaqələrlə bağlı onların biliyini təkmilləşdirmək məqsədilə, jurnalistlər üçün parlament işi barədə seminarlar təşkil etmək. Yerli və regional qəzet və jurnalların müxbirlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir;
- VIII. İnternetdə vətəndaşlara həm millət vəkilləri və həm də parlament informasiya xidmətləri ilə interaktiv əlaqə saxlamaq imkanı verən kommunikasiya şəbəkələri yaradılması;
- IX. Bəzi Avropa ölkələrində, Birləşmiş Ştatlarda və Kanadada olduğu kimi, parlamentin fəaliyyətini işıqlandıran müstəqil televiziya kanallarının yaradılması işinin dəstəklənməsi;
- X. Tam müstəqil əsaslarla yüksək keyfiyyətli məlumatların verilməsinə can atan və bazar qüvvələri tərəfindən bağlanmaq təhlükəsi ilə qarşılaşan medianın maliyyə və digər vasitələrlə dəstəklənməsi.»

*Mənbə: Avropa Şurası Parlament Assambleyasının
1142 (1997) sayılı Bəyannaməsi*

Sistemin uzun müddətli demokratik sabitliyi üçün cəmiyyətin iştirakı çox vacibdir. Ölkələr arasındakı həmin iştirak dərəcəsi bir-birindən fərqlidir. Bəzi parlamentlər ictimaiyyətin nümayəndələrinə komissiya iclaslarında iştirak etməyə icazə verirlər. Bu, qanun hazırlanması prosesinə maraq göstərən QHT-lərin və bəzi insanların fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hətta bu iştirak komissiya iclaslarına qatılan ayrı-ayrı şəxslərə müdaxilə imkanı verməyə belə, onların proesdə adicə iştirakı çox əhəmiyyətlidir.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Qeyri institusional şəxslərin təhlükəsizlik siyasətinə töhfəsi

- ❖ Parlamentə, təhlükəsizlik və təhlükəsizliklə əlaqədar məsələlərə vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin töhfəsindən yararlanmaq imkanı verən mexanizmlərin yerində olmasına əmin olun.
- ❖ Bu xüsusda, lazım gələrsə, təhlükəsizlik və təhlükəsizliklə əlaqədar digər məsələləri həll etməyə səriştəsi olan müvafiq qurumlara, QHT-lərə və mətbuata parlament komissiyalarının işinə kömək etmək imkanı verən qanunvericiliyin qəbul olunmasına kömək edin.

İctimaiyyətin məlumatlandırılması

- ❖ Təhlükəsizliyə və həmin sahədəki qərar qəbul olunması prosesinə təsir edən qərarlarla bağlı parlamentin fəal ictimai əlaqələrinin yaradılmasına əmin olun.

Təhlükəsizlik və mətbuat azadlığı arasında əlaqə

- ❖ Əmin olun ki, mətbuat azadlığı təhlükəsizlik məsələlərinə münasibətdə qanun və praktikada qorunur və qoyulan məhdudiyyətlər beynəlxalq insan hüquqları prinsiplərini pozmur.
- ❖ Müvafiq məlumat azadlığı ilə bağlı qanunvericiliyin yerində olmasına əmin olun.

7-ci fəsil

Təhlükəsizlik siyasəti ilə əlaqədar cender məsələsi

Cender bərabərliyi nisbətən yaxın zamanlarda ictimai marağa səbəb olmuşdur. O, indi təhlükəsizlik məsələlərində həm də mühüm amil hesab olunur, təkcə ona görə yox ki, qaçqın və məcburi köçkünlər də daxil olmaqla, silahlı münaqişələrdən əziyyət çəkənlərin əksəriyyəti qadın və uşaqlardır, həm də ona görə ki, dünya əhalisinin yarısından çoxunu təşkil edən qadınların kişilərlə bərabər hüquqları vardır və onlar təhlükəsizlik məsələlərinin həllinə daha çox kömək etməli olurlar. Qadınların istedad və bacarıqlarına əsaslanmaq təhlükəsizliklə bağlı çətinliklərə cavab olacaqdır və buna görə də daha davamlıdır. Ona görə də, təhlükəsizlik siyasətində cender bərabərliyinə çalışarkən, lazımdır ki, bu məqsədə iki müxtəlif aspektdən yanaşasan. Əvvəla, təhlükəsizlik siyasəti cenderlə bağlı məsələlərə diqqət yetirməli və onun həllinə çalışmalıdır. Müvafiq həll yolları göstərməli və təqdim olunan formalar qadınların hüquq və mənafelərinin qorunmasını təmin etməlidir. İkincisi, təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı bütün sahələrdə və qərar qəbul etmənin bütün mərhələlərində qadınların iştirakını dəstəkləmək çox vacibdir.

Qadınlar və münaqişələrin həlli

Münaqişələrin həlli, sülhün qorunması və sülh yaradılması təkcə müharibə və silahlı münaqişələrdə bilavasitə iştirak edən kişilərə daxil olan məsələ deyildir. Sülhlə bağlı danışıqlar stolu arxasında qadınların iştirakı həmişə cüzi olmuş və belə olaraq da qalmaqdadır, bununla belə, hətta müharibə və silahlı münaqişələr vaxtı belə onlar özlərinin ənənəvi cender funksiyalarını yerinə yetirməli və kişilərə məxsus olan vəzifələri öz üzərlərinə götürməli olmuşlar. İndi get-gedə daha çox təsdiq edirlər ki, qadınlar lazımi vərdişlərə, perspektivlərə və intuisiyaya malikdirlər. Praktikada qadınların bilavasitə qərar qəbul etmə prosesinə, münaqişələrin həlli və sülhü müdafiə etmə fəaliyyətinə cəlb olunması kişilərin və qadınların cəmiyyətdə və münaqişəli situasiyalarda müvafiq rollarına münasibətdə ənənəvi baxışdan imtina etməyi tələb edir.

Cədvəl №12

Sülh proseslərində cender məsələləri

«Qadınların roluna olan ehtiyacı inkar edən istənilən sülh prosesi normal deyildir və ona görə də təbii olaraq sabit deyildir.» ... «Münaqişədən sonrakı keçid dövründə, qadınlara olan inam sosial və iqtisadi inkişafı yenidən dirçəltmək işində həlledici məsələdir. Kişilər kimi, qadınlar da müharibə və silahlı münaqişələrin iştirakçıları və qurbanlarıdır, lakin bunlar adətən fərqli formada və müxtəlif sahələrdə olur. Müharibə dövründə, qadınlar yeni fəaliyyətdə bulunur və öz üzərlərinə daha çox məsuliyyət tələb edən yeni vəzifələr götürürlər. Bu dəyişikliklərə baxmayaraq, qadınlar həm münaqişələrdən təzəcə qurtulmuş cəmiyyətlərdə, həm də beynəlxalq sülh proseslərində sülh yaratma strategiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsində münaqişədən sonrakı sülh yaratma işindən kənar qalırlar.»

İnsan təhlükəsizliyinin cenderləşdirilməsi: Sülh yaratma işində qadınların təcrid olunmadan integrasiyasına doğru, 2001, Norveç Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutu

Cədvəl №13-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1325 (2000) sayılı Bəyannaməsindən sitatlar verilmişdir. Həmin sitatlarda qadınların münaqişələrin adi qurbanları (zorakılıq və zorlama kimi münaqişə vasitələri də daxil olmaqla) kimi qəbul olunması baxışından fərqli olaraq, münaqişələrin həllində, sülh yaratma və sülhü qoruma kimi məsələlərdə kişilərlə bərabər addımlayan insanlar kimi qəbul olunmasının dəyəri göstərilmişdir. Bu cür dəyişiklik kişi və qadınların fəaliyyəti və roluna müharibədən əvvəl, müharibə vaxtı və müharibədən sonra və yaxud silahlı münaqişələr zamanı baxmağı nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, cender bərabərliyi və cender məsələləri milli və beynəlxalq səviyyədə siyasətin müəyyənləşdirilməsi prosesinin ilkin mərhələsində və müvafiq qanunvericilik aktlarında nəzərə alınmalıdır.

Cədvəl №13

Sülh fəaliyyəti və proseslərində cender məsələləri

Təhlükəsizlik Şurası (...)

- «7. Üzv dövlətləri, BMT-nin Qadın Fondu, BMT-nin Uşaq Fondu, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı və digər müvafiq qurumlar tərəfindən həyata keçirilən proqramlar da daxil olmaqla, cenderlə bağlı təlim işlərini dəstəkləmək üçün öz könüllü maliyyə və texniki köməyini artırmağa təhrik edir;
8. Sülh müqavilələri ilə bağlı danışıqlar apararkən və onları həyata keçirərkən cəlb olunmuş bütün tərəfləri aşağıdakılar da daxil olmaqla cender məsələlərini nəzərə almağa çağırır: (a) öz doğma yerlərinə qayı-

dan və yaşayış məskənlərini dəyişən zaman, reabilitasiya, reintegrasiya və münaqişədən sonrakı yenidənqurma işlərində qadın və qızların xüsusi ehtiyacları; (b) yerli qadınların sülh təşəbbüslərini və yerli prosesləri dəstəkləyən, bundan əlavə bütün sülh müqavilələrinin həyata keçirilməsi mexanizmlərinə qadınların cəlb olunmasını nəzərdə tutan tədbirlər; (c) xüsusilə, konstitusiya, seçki sistemi, polis və məhkəmə orqanlarına aidiyyəti olan qadın və qızların hüquqlarının qorunmasını təmin edən tədbirlər (...).

15. Təhlükəsizlik Şurasının missiyalarının, yerli və beynəlxalq qadın qrupları ilə məsləhətləşməklə qadın hüquqları və cender məsələlərini nəzərə almasını təmin etmək niyyətini ifadə edir; (...)

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1325 (2000) sayılı Bəyannaməsindən sitatlar 31 oktyabr 2000-ci ildə qəbul edilmişdir.

1325 (2000) sayılı Bəyannaməyə uyğun olaraq, BMT Baş Katibi «Qadın, Sülh və Təhlükəsizlik» (16 oktyabr 2000-ci il) mövzusunda hesabat təqdim etmişdir. Hesabatda silahlı münaqişələrin qadın və qızlara, beynəlxalq hüquqi çərçivəyə, qadınların sülh proseslərinə, sülhü qoruma fəaliyyətinə, humanitar işlərə, rekonstruksiya və bərpa işlərinə, eləcə də tərksilaha, səfərbərliyə və integrasiyaya təsirindən danışılır. Onun şərtlərindən bəziləri bu fəsilin axırında verilmişdir.

Qadınlar parlamentin müdafiə komissiyalarında

Parlamentlərarası İttifaqın (PAİ) bütün dünyada qadınların son 25 ildə siyasətdə iştirakı ilə bağlı apardığı tədqiqatlar göstərmişdir ki, qadınlar parlamentin müdafiə komissiyalarında hələ də ya tamamilə iştirak etmirlər ya da az təmsil olunurlar. Deməyə ehtiyac yoxdur ki, onlar çox nadir hallarda bu komissiyalarda sədrlik edir, sədrin müavini və yaxud məruzəçi olurlar. PAİ-nin 1997-ci ildə apardığı tədqiqat (Kişi və qadınlar siyasətdə: Demokratiya hələ də hazırlıq mərhələsindədir) göstərmişdir ki, parlament komissiyalarında qadınların iştirakı ilə bağlı rəqəmləri təqdim edən 97 parlamentin yalnız 3%-də qadınlar müdafiə komissiyalarına sədrlik edirlər. Ümumiyyətlə, qadınlar bütün parlament komissiyalarında sədrlik edənlərin yalnız 18.6%-ni təşkil edirlər. Bu vəziyyət iki əsas amillə izah edilə bilər. Əvvəla, bütün dünyada qadın millət vəkillərinin sayı azdır (2002-ci il may ayındakı statistika əsasən 14.3%). İkincisi, bütün dünyada belə bir fikir kök salmışdır ki, müharibə, sülh və təhlükəsizlik məsələləri qadınlardan çox, kişilərin işidir. Bu baxış düzgün deyildir, ona görə ki, müharibələr təbii olaraq dövlətin bütün əhalisinə təsir edir, qadınlarsa kişilərdən fərqli olaraq daha çox müharibə qurbanlarına çevrilirlər.

Qadınlar silahlı qüvvələrdə

İnzibati, təsərrüfat və yardımçı xidmət sahələrinin heyəti kimi qadınların silahlı qüvvələrə cəlb olunması əksər ölkələrdə geniş yayılmış və adi bir hala çevrilmişdir. Qadınların yardımçı sahələrdə bu cür iştirakı təkcə sülh vaxtın-

da deyil, həm də müharibələr və silahlı münaqişələr zamanı vacibdir və bəzi hallarda daha vacibdir. Qadınların qoşun və komandanlıq səviyyəsində silahlı qüvvələrdə təmsil olunması lap bu yaxınların işidir. Beynəlxalq və müqayisəli səviyyədə qadınların hərbi xidmətdə olduğunu göstərən informasiya vardır. Cədvəl №14-də NATO üzvü olan ölkələrdə qadınların hərbi qüvvələrdə iştirakını göstərən rəqəmlər verilmişdir.

Cədvəl №14

**Qadınlardan ibarət hərbi qüvvənin güclü tərəfləri:
NATO ölkələrindən nümunələr**

Ölkə	Sayı	Faizlə nisbəti
Belçika	3,202	7.6%
Kanada	6,558	11.4%
Çex Respublikası	1,991	3.7%
Danimarka	863	5.0%
Fransa	27,516	8.5%
Almaniya	5,263	2.8%
Yunanıstan	6,155	3.8%
Macarıstan	3,017	9.6%
İtaliya	438	0.1%
Lüksemburq	47	0.6%
Niderland	4,170	8.0%
Norveç	1,152	3.2%
Polşa	277	0.1%
Portuqaliya	2,875	6.6%
İspaniya	6,462	5.8%
Türkiyə	917	0.1%
Birləşmiş Krallıq	16,623	8.1%
Amerika Birləşmiş Ştatları	198,452	14.0%

Mənbə: «NATO Revyu» jurnalı 2001 (yay)

Ümumiyyətlə, qadınların çağırışçı kimi və yaxud peşəkar hərbi birləşmələrə cəlb olunması siyasi rəhbərlik tərəfindən və yaxud təhlükəsizlik sektorunun öz daxilindəki hadisələrin nəticəsi olaraq qərara alınabilir. O, bir-birindən

asılı olmayan iki ayrı-ayrı səbəbdən asılı ola bilər:

- ✓ milli təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə bütün əhalini səfərbər etməyə yönəlmiş zərurət;
- ✓ fəaliyyətin bütün digər sahələrində olduğu kimi, ictimai həyatda baş verən olaylara məruz qalan və beləliklə də get-gedə daha artıq cender bərabərliyi konsepsiyasına meyilli olan silahlı qüvvələrin modernləşdirilməsi.

Cədvəl №15

Qadınların təhlükəsizlik siyasətinə cəlb olunması cender təmayülünün bir hissəsi kimi

Hökumətin təhlükəsizlik siyasəti cender təmayülü nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilə bilər. Pekində keçirilən BMT-nin Qadınlarla bağlı 4-cü Ümumdünya Konfransında, BMT, cender təmayülünü cender bərabərliyinə yardım edən qlobal strategiya kimi müəyyənləşdirmişdir. BMT (ECOSOC) cender təmayülünü belə müəyyən edir: «Cender təmayülü, qanunvericilik, siyasət və proqramlar da daxil olmaqla, bütün sahələrdə və bütün səviyyələrdə istənilən planlaşdırılmış fəaliyyətin qadın və kişilər üçün kəsb etdiyi mənəfin qiymətləndirilməsi prosesidir. Bu, qadınların, eləcə də kişilərin mənafə və təcrübəsinin bütün siyasi, iqtisadi və ictimai sahələrdəki siyasət və proqramların işlənilməsi, hazırlanması, həyata keçirilməsi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi zamanı onların ayrılmaz cəhətini təmin edən elə bir strategiyadır ki, qadınlar və kişilər bərabər şəkildə faydalansınlar və qeyri-bərabərlik kök salmasın. Son məqsəd cender bərabərliyinin əldə olunmasıdır».

Mənbə: BMT ECOSOC Razılaşdırılmış nəticələr 1997/2

Qadınların silahlı qüvvələrə get-gedə daha fəal surətdə cəlb olunması öz növbəsində ənənəvi müdafiə strategiyasından insanların təhlükəsizliyi strategiyasına keçidə kömək edə bilər: fiziki qüvvə və təlimlər tələb edən əməliyyat və üsulların əvəzinə, daha çox tədqiqat, informasiya texnologiyaları və kəşfiyyat işlərinə fikir verilir. Bu istiqamət, qadın və kişilərin bərabər şəkildə təhsilə və təlimə çıxışının təmin olunduğu ölkələrdə qadınlar üçün yeni imkanlar yaradır.

Cədvəl №16

Təhlükəsizlik sektoruna qadınların cəlb olunması ilə əlaqədar meydana gələn yeni cəhət və çətinliklər

Qadınların get-gedə daha fəal surətdə təhlükəsizlik sektorunda, xüsusilə ordu və polisdə təmsil olunmaları təbii olaraq belə bir sualın yaranmasına rəvac verir ki, təlimlər (xüsusilə fiziki təlimlər) və qayda-qanunlar kişi və

qadınlar üçün eyni olsun, ya yox.

O, həmçinin bu yaxınlara qədər ordu, digər hərbi təşkilatlar və polisdən tamamilə çıxarılmış cinsiyyət məsələləri ilə bağlı qayda-qanunların olmasını tələb edir: eyni və yaxud müxtəlif hərbi hissələrdə evli və ya subay cütlüklərin xüsusi ehtiyacları və mənafeləri, eləcə də analıq və atalıqla bağlı məsələlər nəzərə alınmalıdır.

O, daha sonra geyim və onun estetik tərəfi və hətta cinsi cazibədarlıq məsələlərini də nəzərə almağı tələb edir: hərbi formalar kişi və qadınlar üçün eyni olmalıdırmı? Onlar bütün hallarda kişilər üçün nəzərdə tutulmalıdırmı?

Bu cür məsələlər yeni düşüncə tərzini tələb edir. Milli qanunvericilik, eləcə də ordu, digər hərbi təşkilatlar və polisə bağlı qayda-qanunlar təkmilləşməli və bu cür müasir reallıqlara uyğunlaşmalıdır.

Qadınlar sülhü qoruma əməliyyatlarında və müdafiə nazirliklərində

«NATO Revyu» jurnalının 2001-ci ildəki yay buraxılışındakı təqdim olunmuş rəqəmlərdən göründüyü kimi, 2-ci Dünya Müharibəsindən sonrakı sülh əməliyyatlarında təmsil olunan qadınların sayı cüzi olaraq qalmaqdadır. Yalnız bir neçə ölkədə - Kanada, Macarıstan, Fransa, Niderlandiya və Portuqaliya kimi ölkələrdə sülhü qoruma xidmətində qadınların sayı 5 faizdən artıqdır. Lakin BMT təcrübəsi göstərir ki, onların iştirakı əhali tərəfindən yaxşı qəbul olunur və əməliyyatların nəticələrinə müsbət təsir göstərir: məsələn, cəndər məsələlərinə və zorakılığa daha çox fikir verilir.

Qadınların müdafiə naziri yaxud hətta müdafiə nazirinin müavini kimi vəzifələrə təyin olunmasına hələ də nadir hallarda rast gəlinir. PAİ-nin bütün dünyada apardığı tədqiqat göstərir ki, 2000-ci ilin mart ayında qadınlar müdafiə yaxud təhlükəsizlik məsələlərinə rəhbərlik edən bütün nazirlərin yalnız 1.3 faizini, bu sahədəki parlament rəhbərləri də daxil olmaqla, bütün nazir müavinlərinin və digər nazirlik rəhbərlərinin 3.9 faizini təşkil edirlər (PAİ və BMT-nin «Qadınlar siyasətdə, 2000» adlı birgə nəşr etdiyi dünya xəritəsinə bax).

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Məlumat

- ❖ Ordu, digər hərbi təşkilatlar, polis və kəşfiyyat xidmətlərinin hər bir sahəsində, eləcə də onların müvafiq təlim mərkəzlərində qadınların say nisbəti ilə bağlı statistik məlumatları tələb edin. Əlavə olaraq, yüksək rütbəli və qərar qəbul etmə səlahiyyəti olan vəzifələrdə qadınların say nisbəti, həmçinin təhlükəsizlik məsələlərini müzakirə edən beynəlxalq qurumlarda, NATO-da və ölkənizin BMT-dəki

nümayəndəliyində qadınların təmsil olunmaları ilə bağlı statistik məlumatları tələb edin.

Cender və münaqişələrin həlli və yenidənqurma*)

- ❖ Mümkün olan səviyyədə, əmin olun ki, danışıq aparən qruplarda cender balansı gözlənilmişdir;
- ❖ Sülh sazişlərinin ardıcıl və aydın surətdə, silahlı münaqişələrin qadınlara vurduğu təsiri, onların sülh prosesinə töhfəsini və onların münaqişədən sonrakı dövrdə ehtiyac və imtiyazlarını qarşılamaı olduğunu təmin edin;
- ❖ Əmin olun ki, qadınların münaqişə dövründə əldə etdiyi bilik, təcrübə və imkanlardan yenidənqurma kontekstində səmərəli istifadə olunsun.

Cender və sülh missiyaları*)

- ❖ Qadınların sülh missiyalarında və münaqişədən sonrakı yenidənqurma prosesində iştirakını dəstəkləyin;
- ❖ Əmin olun ki, qanunvericilik vasitəsilə, sülhüqoruyan qüvvələr və digər beynəlxalq heyət həm mədəniyyət, həm də cender həssaslığı baxımından təlim keçmişlər.
- ❖ Qadınların hüququnu pozan sülhüqoruyanların və digər beynəlxalq heyətin cəzalanmasını monitorinq edin.

Hökumət

- ❖ Əmin olun ki, müdafiə nazirliyində qadın və kişilərin, məsələn son 10 ildə yerinə yetirdikləri vəzifələrin səviyyəsi balanslaşdırılmışdır. Qadınlar üçün kişilərlə bərabər yüksək rütbəyə, qərar qəbul etmə səlahiyyətinə malik olan vəzifələrə irəli çəkilməsi imkanlarının qanun və praktikada necə olduğunu yoxlayın.

Parlament

- ❖ Parlamentdəki müdafiə və təhlükəsizlik komissiyalarının quruluşunu və qadınların orada səlahiyyət səviyyəsini yoxlayın
- ❖ Daha sonra komissiyanın cender məsələlərinə necə diqqət yetirdiyini yoxlayın və əgər lazım gələrsə, cender balansının və cender həssaslığının artırılması ilə bağlı təcili tədbirlər görülməsini tələb edin

*) Təkliflər BMT Baş Katibinin Qadınlar, Sülh və Təhlükəsizlik (16 oktyabr 2002-ci il) adlı hesabatından götürülmüşdür

III bölmə

Təhlükəsizlik sektorunun əsas fəaliyyət komponentləri

¹ Təhlükəsizlik sektorunun dərk olunmasında hərbi-sənaye kompleksinin vacib məsələ olmasına baxmayaraq, o, burada müzakirə olunmayacaq, əsasən ona görə ki, o, dövlət təhlükəsizlik orqanı deyildir.

8-ci fəsil

Silahlı qüvvələr

Silahlı qüvvələr bütün tarix boyu mövcud olmuş və həmişə dövlətin qalxanı və qılıncı kimi görülmüşdür. Cədvəl №17-də göstərilir ki, 2002-ci ilin ortalarında dünyanın yalnız çox az sayda ölkəsində silahlı qüvvələr mövcud olmamışdır.

Cədvəl №17

Silahlı qüvvələrə malik olmayan ölkələr

Bəzi ölkələr silahlı qüvvələrə malik deyillər. Bunlar Cənub Okeanında Nauru, Maldiv adaları, Kiribati, Samoa, Solomon adaları, Tuvalu, Palau və Vanuatu, və Karib dənizində Sent-Vinsent və Qrenadina, Sent-Kits və Nevis, Sent Lusya, Dominika, Qrenada kimi mikro-dövlətlərdir. Silahlı qüvvələrə malik olmayan digər ölkələr Kosta Rika, İspaniya, Mavritaniya, Panama, Şərqi Timor, Somali (ordunun formalaşdırılması prosesi gedir), Andorra, San Marino və Haitidir. Bu ölkələrin əksəriyyəti yarıhərbi hissələrə malikdir (məs: milli qvardiya və sərhəd qvardiyası).

Silahlı qüvvələrin vəzifələri

Soyuq Müharibədən sonrakı illərdə təhlükəsizlik işləri bütün dünyada silahlı qüvvələrə ciddi təsir etmişdir. Silahlı qüvvələrə öz köhnə əsas işlərini yerinə yetirərkən, onları başqa cür həyata keçirmək kimi yeni tapşırıqlar verilmişdir. Bu gün, bütün dünyadakı silahlı qüvvələrin aşağıdakı 5 funksiyanı yerinə yetirməsi tamamilə adi bir hala çevrilmişdir:

- ✓ Ölkənin müstəqilliyinin, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün və ya daha geniş mənada desək, vətəndaşlarının qorunması;
- ✓ Beynəlxalq sülhün qorunması yaxud sülhü möhkəmləndirmək missiyaları;
- ✓ Fəlakətlər zamanı yardım;
- ✓ Daxili təhlükəsizlik məsələləri (qayda-qanunların pozulduğu təqdirdə, müstəsna hallarda, mülki hüquq mühafizə orqanlarına qayda-qanunun qorunmasında yardım);
- ✓ Millətin formalaşmasında iştirak (ictimai vəzifə).

Bu işlərin silahlı qüvvələr tərəfindən hansı səviyyədə yerinə yetirilməsi milli hüquqi çərçivədən və təhlükəsizlik vəziyyətinin necə qavranılmasından asılı

olaraq ölkədən ölkəyə dəyişir.

Suverenliyin və cəmiyyətin qorunması

Təhlükəsizlikə bağlı yeni hadisələrin və təhlükələrin olmasına baxmayaraq, əksər silahlı qüvvələr üçün öz ənənəvi işləri mühüm vəzifə olaraq qalır, yəni doğma ölkələrini və yaxud müttəfiq ölkələri xarici hərbi həmlələrdən müdafiə etmək. Bu vəzifə tək-cə dövlət ərazisini və siyasi suverenliyi qorumaqdan ibarət deyildir, o, həm də bütövlükdə cəmiyyəti qorumaqdan ibarətdir.

Soyuq Müharibə erası başa çatdıqdan sonra, siyasi lider və hərbcilər get-gedə daha artıq anlamağa başladılar ki, milli suverenlik yalnız xarici həmlələrlə hədəlmir, həm də terrorizm, vətəndaş müharibələri, mütəşəkki cinayətkarlıq, kiber-həmlələr və korrupsiya kimi digər yeni hərbi mahiyyət daşımayan təhlükələr vardır. (bax: Cədvəl №1). Demək olar ki, bütün silahlı qüvvələr hal-hazırda islahatlar prosesindədirlər. Cədvəl №18 üç əsas islahat prosesindən bəhs edir.

Cədvəl №18

Müdafiə islahatı: məqsəd nədir?

1990-cı ildən bəri əksər silahlı qüvvələrdə böyük islahatlar keçirilmişdir. İslahatlar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif səbəblər ucbatından keçirilmişdir. Sadəcə desək, islahatın üç məqsədi fərqləndirilə bilər.

❖ Demokratikləşmə

Post-kommunist, diktatorlardan və münafiqşələrdən sonrakı ölkələrdə müdafiə islahatının məqsədi demokratikləşmə olmuşdur:

- ♦ Silahlı qüvvələrin demokratik surətdə seçilmiş siyasi rəhbərlik qarşısında məsuliyyətinin təmin edilməsi, əks təqdirdə hərbcilər demokratiya üçün təhlükəyə çevrilə bilər
- ♦ Silahlı qüvvələr üçün lazım olan resursların cəmiyyətin digər sektorlarının ehtiyacları ilə balanslaşdırılması

❖ Yeni təhlükəsizlik mühitinə uyğunlaşma

- ♦ Silahlı qüvvələrin ölçü və büdcəsinin yeni təhlükəsizlik hədələrinə uyğunlaşdırılması
- ♦ Silahlı qüvvələrin yeni missiyalar, məsələn, sülhün qorunması üçün hazırlanması

❖ Beynəlmiləçilik

Silahlı qüvvələr yalnız milli kontekstdə deyil, onlar getdikcə daha çox hallarda digər ölkələrin hərbi birləşmələri ilə birgə fəaliyyət göstərirlər. Bu cür beynəlxalq əməkdaşlıq BMT-nin sülh missiyaları kimi ya xüsusi hallarda, ya uzun müddətli və institusional əsasda (məsələn NATO), yaxud da ikitərəfli, ya da çoxtərəfli əsasda baş verir.

- ♦ Silahlı qüvvələri (qismən) beynəlxalq komandanlıq və təşkilatı strukturlar altına gətirmək;
- ♦ Silahlı qüvvələrin digər ölkələrin silahlı qüvvələri ilə avadanlıq, təlim, dil, informasiya, komanda və nəzarət sistemləri sahəsində birgə fəaliyyət göstərmək bacarığını artırmaq (şəbəkələrin qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək imkanı).

Daimi beynəlxalq hərbi birləşmələrdən nümunələr:

- ♦ 1-ci Alman-Niderland Korpusu
- ♦ Baltik Batalyonu (Litva, Estoniya, Latviya)
- ♦ Polşa-Danimarka-Almaniya Korpusu
- ♦ Slovakiya, Macarıstan, Rumıniya və Ukrayna arasında Çoxmillətli Mühəndis Batalyonu («TİSA» Batalyonu)

Beynəlxalq sülhə yardım

Silahlı qüvvələr sülh missiyalarında ən azı iki səbəbdən iştirak edirlər. Birincisi, münəqişələrə mane olmaq və bunlardan yarana biləcək fəsadların, regionda sabitliyin pozulması, iqtisadiyyatın dağılması və nəzarət oluna bilməyən qaçqınlar ordusunun yaranması kimi halların qarşısının alınması. İkincisi, münəqişə zonalarında ictimai təhlükəsizliyə yardım və mülki əhalinin qorunması işində bir vasitə kimi. Son zamanlardakı münəqişələr get-gedə daha kəskin xarakter aldığından və mülki əhaliyə zərər yetirdiyindən ictimai təhlükəsizlik, xüsusilə də insan hüquqlarına əməl olunması beynəlxalq ictimaiyyətin birinci dərəcəli məqsədinə çevrilmişdir. Sülh missiyalarında iştirak etməyin əlavə faydası odur ki, o, hərbi birləşmələrə real vəziyyətlərlə bağlı təlim keçmək və təcrübə əldə etmək imkanı verir.

Fəlakət zamanı yardım

Hər bir ölkə təbii və ya süni, insanlar tərəfindən yaradılan təbii fəlakətlərin, məsələn, zəlzələ, sel, iri miqyaslı yanğın və yaxud şəhər yerlərində təyyarə qəzaları ilə üzləşə bilər yaxud üzləşmişdir. Bu cür fəvqəladə hallar zamanı silahlı qüvvələr mülki hakimiyyət orqanları tərəfindən dəvət olunurlar ki, fəlakətdən zərər çəkənlərə yardım göstərsinlər. Silahlı qüvvələr qanun və qaydanın qorunması, ərzaq, dərman və digər malların paylanması, kommunikasiya və nəqliyyat xətlərinin qorunması kimi vəzifələri həyata keçirirlər. Silahlı qüvvələrdən fəlakət zamanı yardım əməliyyatlarında istifadə olunmasının əlavə faydası odur ki, onlar cəmiyyətə müsbət fonda görünür və onların xalq tərəfindən dəstəklənməsi artır.

Mülki hüquq mühafizə orqanlarına kömək

Silahlı qüvvələrin bəzi hissələrinin başqa bir vəzifəsi mülki hüquq mühafizə orqanlarına kömək etməkdir. Lakin silahlı qüvvələrdən bu cür istifadə çox mübahisəlidir. İnsanlar mülki hüquq mühafizə orqanlarının öhdəsindən gələ bilmədiyi çox böyük təhlükələrlə qarşılaşa bilərlər və polis tək qalmalı olar və belə hallarda silahlı qüvvələrin yardımına ehtiyac yarana bilər. Terrorist həmlələri, mütəşəkkil cinayətkarlıq yaxud qeyri-qanuni narkotik maddələrin

ticarəti bu cür hallara misal ola bilər. Silahlı qüvvələrdən mülki hüquq mühafizə orqanlarına yardım işində istifadə olunması zamanı yaranan narahatlıq və təhlükələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ O, silahlı qüvvələrə mülki nəzarəti təhlükə altına ala bilər;
- ✓ O, labüd surətdə silahlı qüvvələrin siyasiləşməsinə aparır;
- ✓ Silahlı qüvvələr yalnız müvəqqəti olaraq qanun və qaydanı bərpa edə bilər, lakin onlar münaqişənin və qarışıqlığın siyasi, ictimai yaxud iqtisadi köklərini aradan qaldıra bilmir;
- ✓ Silahlı qüvvələr döyüşmək üçün təlim keçirlər və ona görə də xüsusi olaraq məsələlərin siyasi yolla həll olunması ilə əlaqədar təlim keçmirlər;
- ✓ Polis və silahlı qüvvələr arasında əməli rəqabət təhlükəsi ola bilər.

Cədvəl №19

Cənubi Afrikada silahlı qüvvələrdən mülki hüquq mühafizə işində istifadə olunması

(...) Cənubi Afrika Milli Müdafiə Qüvvələrindən Cənubi Afrika Polis strukturlarının öhdəsindən gələ bilmədiyi ictimai qaydanın tamam pozulduğu və yaxud milli müdafiəyə ehtiyac yarandığı zaman və bu kimi çox müstəsna hallarda istifadə olunur. (...). Silahlı qüvvələrin daxili xidməti parlament nəzarətinə və əsas hüquqlarla bağlı konstitusiya maddələrinə məruz qalır və qanunvericiliklə tənzimlənir.

Mənbə: «Demokratiya şəraitində müdafiə». Cənubi Afrika Respublikasının Milli Müdafiə ilə bağlı Rəsmi Sənədi, may 1996

İctimai vəzifələr

Belə qəbul olunmuşdur ki, silahlı qüvvələr, xüsusilə hərbi çağırışçı olan silahlı qüvvələr millətin formalaşmasına kömək edirlər, ona görə ki, müxtəlif yerlərdən olan və müxtəlif sosial mənşəyə və etnik kökə malik olan gənclər (əsasən kişilər) bir yerdə xidmət edirlər. Bu xüsusilə özünü miqrantların və çox millətli xalqların şəxsində büruzə verir, hansı ki, silahlı qüvvələr burada «qaynar qazan» funksiyasını yerinə yetirirlər. Silahlı qüvvələrin digər bir funksiyası insanları təhsil imkanları ilə təmin etməkdən ibarətdir. İşləmək üçün perspektivi az və ya heç olmayan insanlar silahlı qüvvələrdə xidmət işinə qoşula bilərlər. Silahlı qüvvələrin başqa bir funksiyası isə, əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə, veteranları mərkəzdən uzaq yerlərdə təhsil, profilaktik səhiyyə və ekoloji deqradasiyanın qarşısının alınması işlərinə cəlb etməklə mülki idarəetməyə kömək və yardım etməkdir.

Bu ictimai vəzifələr silahlı qüvvələrin cəmiyyətə müsbət mənada necə yardımçı olmalarına parlaq misallardır. Bununla yanaşı biz bəzi ölkələrdə silahlı qüvvələrin cəmiyyətə, iqtisadiyyata və siyasətə mənfi təsirinin şahidi oluruq. Məsələn, bəzi ölkələrdə silahlı qüvvələr siyasətə müdaxilə edir və hökuməti təhdid edir. Digər ölkələrdə isə, təəssüf ki, hərbcilər onlara əlavə gəlir gətirən və demokratik şəkildə nəzarət oluna bilməyən kommersiya fəaliyyətinə qurşanmışlar.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Silahlı qüvvələrin funksiyaları

- ❖ Əmin olun ki, silahlı qüvvələrin funksiyaları:
 - qanunda, hərbi qayda və nizamnamələrdə əsaslı surətdə təsbit olunmuşdur;
 - milli təhlükəsizlik konsepsiyası və siyasəti ilə uyğunluq təşkil edir;
 - cəmiyyətin həqiqi təhlükəsizlik ehtiyaclarına uyğundur;
 - əsas işi milli suverenliyi qorumaq və beynəlxalq səviyyədə qanunun aliliyinə yardım etmək olan silahlı qüvvələrə həvalə olunmuş qeyri-hərbi funksiyalar onları öz birbaşa işindən ayırır.

Müdafiə islahatı

- ❖ Əmin olun ki, səlahiyyətli parlament komissiyaları müvafiq təhlillərə əsasən nəzərdə tutulan yaxud həyata keçirilən islahatlarla bağlı müfəssəl hesabatlara malikdirlər və həmin münasibətlə, məsələn dinləmələrin təşkil olunması kimi məsələ qaldıra bilirlər.

Silahlı qüvvələrin mülki hüquq mühafizə işində istifadə olunması

- ❖ Prinsipcə silahlı qüvvələrin mülki hüquq mühafizə işində istifadə olunması arzu olunan deyildir, lakin digər həll yolu olmayanda bu labüddür;
- ❖ Əmin olun ki, silahlı qüvvələrin mülki hüquq mühafizə işinə cəlb olunması aşağıdakılar nəzərə alınmaqla qanunda müəyyən olunmuş, məhdudlaşdırılmış və nizamlanmışdır:
 - Onun köməyinə ehtiyac yarandığı vəziyyətlər;
 - İştirakın xarakteri və sərhədləri;
 - İştirakın müddəti;
 - Hər bir vəziyyətə görə cəlb olunmuş hərbi birləşmələrin növləri;
 - Silahlı qüvvələrin cəlb edilməsi yaxud onların iştirakının dayandırılması ilə bağlı qərar qəbul edə bilən qurumlar;
 - Qanunun və ya həmin kontekstdə insan haqlarının pozulması hallarında bu işlərlə məşğul ola bilən səlahiyyətli qanunvericilik və sair.
- ❖ Qanun qəbul edin ki, ev axtarmaq, həbslər və yaxud atəş açmaqdan qabaq müvafiq səlahiyyətli qurumların bu kimi işlərlə bağlı təsdiqi və ya orderi olsun.
- ❖ Əmin olun ki, silahlı qüvvələrin mülki hüquq işlərində istifadə olunması beynəlxalq humanitar və insan haqları və prinsipləri ilə uyğunluq təşkil etməsini təmin edən parlament və ya digər mexanizmlər mövcuddur.

Digər hərbişdirilmiş dövlət təşkilatları

«Digər hərbişdirilmiş dövlət təşkilatları» (bundan sonra DHDT adlanır) məfhumu mahiyyətinə və istifadə olunduğu ölkəyə görə müxtəlif mənalara kəsb edir. Hər halda, DHDT-lər xüsusi hərbişdirilmiş təşkilatlardan fərqləndirilməlidir. Londonda yerləşən Beynəlxalq Strateji Araşdırmalar İnstitutuna (BSAI) görə, əgər «jandarmeriya», gömrük və sərhəd xidmətləri hərbi taktika üzrə təlimlər keçirsə, silahlı qüvvələr kimi təchiz olunur və müharibə şəraitində hərbi rəhbərlik altında fəaliyyət göstərsə, onlar DHDT-lərə (bəzən yarıhərbi təşkilatlar da adlanır) daxildir.

Dünyanın təxminən bütün ölkələrində silahlı qüvvələrdən əlavə, DHDT-lər də mövcuddur. Bu təşkilatlar silahlı qüvvələrlə çox sıx təmasdadırlar və bəzi hallarda silahlı qüvvələr DHDT-ləri cürbəcür avadanlıq, hərbi bazalardan istifadə imkanını və yardımla təmin edir və onlara müxtəlif təlimlər keçirlər.

Bir çox hallarda DHDT-lər hərbi üsullardan mülki polis işlərində istifadə etmiş və yaxud insan hüquqlarının kobud surətdə pozulması ilə əlaqədar məsuliyyət daşıyıblar. DHDT-lərdən istifadə mülki polis və hərbi qüvvələr arasındakı müxtəlifliyə kölgə saldığından, olduqca vacibdir ki, onların ayrılıqda vəzifələri və mövqeləri müəyyənləşdirilsin. Yaxşı olar ki, onların daxili təhlükəsizlik əməliyyatları aparması fəaliyyəti aradan götürülsün. Parlament bu xüsusda müvafiq qanun qəbul etməli, hökumətin bu işlə bağlı fəaliyyətinə nəzarət etməlidir. Prezident və yaxud baş nazir DHDT-lər üzərində parlament nəzarətini həyata keçirməyə razılıq verməlidir, yalnız ona görə yox ki, qanuna görə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən hər bir qüvvə parlament tərəfindən nəzarət olunmalıdır, həm də ona görə ki, onların geniş və nəzarət olunmayan istifadəsi problemlər və potensial təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər.

Cədvəl №20

Digər dövlət hərbişdirilmiş bölmələrindən nümunələr

Ölkə	Silahlı qüvvələrdə fəaliyyət göstərən heyətin sayı	Digər dövlət hərbişdirilmiş bölmələrində olan heyətin sayı	Digər dövlət hərbişdirilmiş bölmələrinin növləri
Finlandiya	31,700	3,400	Sərhəd qvardiyası
ABŞ	1,365,800	53,000	Mülki Hava Nəzarəti
Rusiya Federasiyası	1,004,100	423,000	Sərhəd qvardiyası, Daxili İşlər Nazirliyi qoşunları, Rusiya Federasiyasını qoruyan qüvvələr, Federal Təhlükəsizlik Xidməti, Federal Kommunikasiya və İnformasiya Agentliyi, Dəmiryol qoşunları, və s.
Mərakeş	198,500	42,000	Jandarmeriya, Əlavə Qüvvələr, və s.
Fransa	294,430	94,450	Jandarmeriya
İtaliya	250,600	252,500	Karabinerlər və Daxili İşlər Nazirliyi İctimai Təhlükəsizlik Qvardiyası
Türkiyə	609,700	220,200	Jandarmeriya/milli qvardiya, Sahil Qvardiyası
Burkina Faso	10,000	4,450	Jandarmeriya, təhlükəsizlik şirkətləri
Çili	87,000	29,500	«Karabinerlər»
Koreya Respublikası	683,000	3,500,000	Mülki Müdafiə Korpusu və Dəniz Polisi
İndoneziya	297,000	195,000	Polis, dəniz polisi və yerli hərbi əlavə qüvvələr daxil olmaqla

Mənbə: İİSS, Hərbi Tarazlıq 2000-2001, London

Digər hərbişdirilmiş dövlət təşkilatların funksiyaları

DHDT-lər çoxsaylı funksiyalar yerinə yetirirlər ki, onlardan ən çox rast gəlinənləri aşağıdakılardır:

- ✓ Qeyri-qanuni mal və insanlarla ticarəti izləyən sərhəd nəzarəti;

- ✓ Kütləvi iğtişaslara nəzarət;
- ✓ Fövqəladə vəziyyətlərdə qanunun və asayişin saxlanması və dövlət başçısının və nüvə zavodları kimi mühüm obyektlərin qorunması.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Əvvəlki və sonrakı bölmələrdə istifadə oluna bilən müvafiq fəsillərə baxın.

10-cu fəsil

Polis strukturları

Demokratik ölkələrdə polis

Polis hər bir zaman qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir. Onların fəaliyyəti özlərinin qouruduqları və müdafiə etdikləri qanunla məhdudlaşdırılır. Bundan əlavə, polisin vəzifələri, prokurorluq, məhkəmə və islah müəssisələri kimi cinayət-mühakimə sistemindəki digər əsas qurumlardan fərqlidir və fərqli də olmalıdır. Yaxşı idarəetmə prinsiplərinə görə, bütün dövlətlər ictimai təhlükəsizliyi təmin edərkən fərdi azadlıqlar və insan hüquqlarına hörmət etməlidirlər. Demokratik cəmiyyətlərdə vətəndaşların polisdən ədalətli və obyektiv münasibət görmək hüququ vardır. Polis qüvvələrinin ictimaiyyətə münasibəti hər hansı bir ölkədə demokratiyanın səviyyəsini müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir.

Cədvəl №21

Demokratik polis xidmətinin əsas xüsusiyyətləri

- ❖ Polis orqanları qanunun aliliyinə hörmət etməli və peşəkar əxlaq kodeksinə uyğun fəaliyyət göstərməlidirlər;
- ❖ Demokratik polis xidməti effektiv ictimai asayiş təmin edərkən insan hüquqlarına hörmət edir;
- ❖ Polisin məsuliyyəti şəffaflyq, nəzarət, daxili və xarici yoxlamalar mexanizminin olmasını tələb edir;
- ❖ Demokratik polis xidməti fərdlərin və ictimai qrupların ehtiyac və narahatlıqlarına cavab verən, xalqın inam, həmrəylik və dəstəyinə bel bağlayan, aşağıdan yuxarıya doğru gedən bir prosesdir. Bu baxımdan bir çox ölkələrdə, yerli ehtiyaclara vaxtında və müvafiq cavab vermək üçün, polis sistemi əksmərkəzləşdirilir.

Xüsusi ehtiyat tədbirlərinə olan ehtiyac

Polis orqanları icra aparatının əlində bir vasitədir və onlar öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün cəmiyyət daxilində qanuni surətdə güc tətbiq etmək kimi tam bir səlahiyyətə malikdirlər. Bu səlahiyyətinə görə onlar dövlətin təhqir olunması, zorakılıq, insan hüquqlarının pozulması və korrupsiya hallarına qarşı mübarizə işində istifadə olunurlar. Məhz buna görə də demokratik ölkələrdə polis xidməti üçün xüsusi ehtiyat tədbirləri gərəkdir ki,

onlar polisiz özünü, bürokratları və siyasətçiləri deyil, qorunmalı olduqları cəmiyyətin mənafeələrinə xidmət etsinlər. Polis orqanlarına sərbəst fəaliyyət imkanı verilməli və onlar müstəqil əməliyyat keçirməyə qabil olmalıdırlar, lakin onlar peşəkarlıqla hərəkət etməli və qanunun qorunmasında obyektiv olmalıdırlar. Polis zabitləri hərtərəfli işlənilib hazırlanmış peşəkar əxlaq kodeksini dərk etməli və ona əməl etməlidirlər. Peşəkar polis xidməti əxlaqının bir hissəsi hər bir kəsin yaşamaq hüququna hörmət, eləcə də yalnız qanuni işləri müdafiə zamanı güc tətbiq etmək, lazım olmayan və qanunla icazə verilməyən hallarda güc işlətməmək öhdəliyi olmalıdır. Polis qüvvələri tərəfindən güc tətbiq olunması zamanı proporsionallıq pozulmamalıdır. Bundan əlavə, siyasi və qanunverici orqan kimi hesabat istəyən xarici strukturlardan (bax: 3-cü fəsil) əlavə, həm də hesabat tələb edən daxili yaxud bürokratik strukturlar yerində olmalıdır. Peşəkar polis xidməti sistemində günahkar polislərin vəzifə cinayətlərinə, eyni zamanda vətəndaşların şikayətlərinə daxili nəzarət həmişə təmin olunmalıdır.

Cədvəl №22

Təhlükəli təhriflər və vəziyyətlər

«Təhlükəsizlik qüvvələrinin qeyri-demokratik idarə olunması təhlükəsizlik prioritetlərinin də təhrif olunmasına səbəb ola bilər. Əksər ölkələrdə hərbi təhlükəsizliyə olan meyli hökumətləri polis qüvvələrini hərbişədməyə gətirib çıxarmış (sonradan onların silahlı qüvvələrdən olan fərqi kölgə salınmışdır) yaxud onların büdcələrini kəskin surətdə aşağı salmış və onların insanların təhlükəsizlik və asayişinə təminat vermək qabiliyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Xüsusilə, gəlirin az olduğu ölkələrdə, polis və digər təhlükəsizlik qüvvələrinin əmək haqqı çox aşağı və yalnız həyatda qalmaq üçün yetərlidir; burada təlim ya keçirilmir, ya da onun səviyyəsi aşağıdır, rəhbərlik korrupsiyaya qurşanmış və savadsızlığın səviyyəsi yüksəkdir.» ... «Demokratiyanın yenidən təşəkkül tapdığı ölkələrdə liderlər hakimiyyətdə qalmaq üçün hərbi birləşmələr də daxil olmaqla təhlükəsizlik qüvvələrindən asılı olurlar, çünki, cəmiyyətdə ən güclü qüvvə onlardır. Məhz elə həmin səbəbdən silahlı qüvvələrin şəffaflığı və daha çox hesabatlılığı məsələlərinə liderlər müqavimət göstərə bilərlər, ona görə ki, onların taleyi həmin qüvvələrdən asılıdır.»

İnsan İnkişafı Hesabatı, 2002

Əsas təşəbbüslər

Polisə demokratik nəzarət insan hüquqlarını qoruyan təşkilatların təmsil olunduğu qeyri-rəsmi mexanizmlər vasitəsilə genişləndirilə bilər ki, bu da onlara xalq kütlələrinin inamını əldə etməyə kömək edə bilər. İnsanların şikayətlərini polislərə çatdıran ombudsman kimi mülki nəzarət qurumları polisi, onun xidmət etdiyi xalq qarşısında hesabat verməyə məhkum edir. Bəzi hallarda vətəndaş cəmiyyəti qurumları və yerli rəhbərlərin də daxil edildiyi yerli təhlükəsizlik şuralarının yaradılması yerli polis xidmətinin təkmilləşməsinə faydalı təsir göstərir. Vətəndaş cəmiyyəti nəzarət qurumlarının

polis, istintaq orqanları və hərbi strukturlar tərəfindən sıxışdırılmasının qarşısının alınması ilə bağlı müvafiq qanun qəbul olunmalıdır.

Cədvəl №23

Eritreyada polis xidməti: inkişaf faktoru

Polis təşkilatı ilə onu əhatə edən mühit arasındakı əlaqə həmişə çoxcəhətli olmuşdur. Bu, təşkilat polis xidmətinin iki əsas aspekti, yəni qanunların keşiyində dayanarkən güc işlədilməsi və ümumi əhaliyə xidmət göstərmək kimi məsələlərlə hansı formada məşğul olduğunu nəzərdən keçirərkən daha yaxşı təsəvvür olunur. Eritreya kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu dilemma özünü daha yaxşı büruzə verir. Ölkə, Efiopiyaya qarşı hələ də tamam başa çatmayan və 1998-99-cu illərdə yenidən qızıışan 30 illik azadlıq mübarizəsi yolunu keçmişdir. 90-cı illərin ortalarında təxminən 5000 nəfərdən ibarət olan polis qüvvələri keçmiş azadlıq ordusunun əsgərləri ilə komplektləşdirilmişdi. Səbəb çox sadə idi: hökumət öz veteranlarının qayğısına qalmalı idi. Rəhbərlərdən bəziləri əvvəllər Eritreya ilə Efiopiya arasındakı münaqişədə hərbi zabitlər kimi xidmət edərək sonradan polis sisteminə keçmişdilər.

Hollandiya hökuməti tərəfindən dəstəklənən bütün işlərdə, yəni cinayət istintaqı metodlarına texniki yardımın müxtəlif növləri, polis akademiyasının qurulması və təhsil proqramlarının yaradılması kimi işlərlə yanaşı, bəzi mədəni dəyişikliklərə olan zərurət labüd idi. Əvvəllər silahlı qüvvələrdə xidmət etmiş insanların güc işlədilməsi ilə bağlı dünyagörüşü deyək ki, məsələn ingilis polismenlərinin dünyagörüşündən fərqlənir. Hollandiya hökumətinin dəstəyi ilə Eritreya Polis Qüvvələri sistemində mədəni dəyişiklik layihəsi qanun və qaydaların pozulması zamanı minimum güc tətbiq olunması ilə xarakterizə olunan demokratik polis xidmətinin həyata keçirilməsi məqsədini daşıyırdı.

*Mənbə: Vrum U. Kasper, Maastrixt Universiteti.
Niderlandiyanın Eritreya Polis Qüvvələri sistemində həyata keçirilən mədəni dəyişiklik layihəsində iştirakı, 2002*

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Demokratik struktur

- ❖ Əmin olun ki, polis qanunun aliliyi çərçivəsində hərəkət edir.
- ❖ Əmin olun ki, polis əxlaq kodeksinə elə əməl etsin ki, bütün vətəndaşlar onlardan ədalətli və qərəzsiz münasibət gözləyə bilsin. Bu xüsusda, əmin olun ki, sizin dövlətiniz BMT-nin Hüquq Mühafizə

Rəhbərlərinin Davranış Kodeksinə (1979) riayət edir. Bax: Cədvəl №65

Təlim

- ❖ Polislərin peşəkar təhsili və təliminin qanun və qaydanın saxlanması zamanı minimum güc tətbiq olunması məqsədini daşmasını təmin edin və bu xüsusda demokratik və əxlaqi dəyərlərə, insan hüquqlarına və cender bərabərliyinə daha çox fikir verin. Bax: Cədvəl №7.

Həmçinin, 6, 7, və 8-ci bölmələrdə maliyyə, insan və maddi resurslarla bağlı tövsiyələrə baxın.

11-ci fəsil

Məxfi və kəşfiyyat xidməti orqanları

Kəşfiyyat xidməti orqanları (bəzən «təhlükəsizlik orqanları» da adlanır) hər bir dövlətdə, dövlətin və ya cəmiyyətin təhlükəsizliyinə aidiyyəti olan informasiyaların müstəqil təhqiqatını aparan və onların mənafeələrinin qorunmasını təmin edən əsas komponentdir. Onların icra aparatından asılı olmalarına baxmayaraq, parlament onların fəaliyyətinə nəzarət istiqamətində həlledici rol oynayır.

Beynəlxalq terrorizm, narkotika ticarəti, qaçaqmalçılıq, mütəşəkkil cinayətkarlıq və qeyri-qanuni miqrasiyanın daxili təhlükəsizliyə yaratdığı yeni təhlükələr və risklər kəşfiyyat xidmətinin gücləndirilməsini tələb edir. Xüsusilə, 11 sentyabr 2001-ci ildəki hadisələrdən sonra, yaxşı fəaliyyət göstərə bilən kəşfiyyat xidməti mühüm bir məsələdir. Terror həmlələrindən sonrakı aylarda bir neçə ölkənin hökuməti kəşfiyyat orqanlarına interneti izləmək, telefon və faks vasitəsilə aparılan danışıqlara qulaq asmaq kimi geniş səlahiyyət verdilər (Bax: terrorizmlə bağlı 20-ci fəsil).

Yeni texnologiyalar potensial şübhəli adamların izlənməsi, müəyyən olunması və həbsi kimi imkanları artırır, həm daxili və həm də xarici kəşfiyyat xidməti orqanlarının arasında əməkdaşlığın inkişafına böyük təsir göstərir. Kəşfiyyat xidməti orqanlarının get-gedə artmaqda olan səlahiyyətinin beynəlxalq humanitar və insan hüquqları ilə əlaqədar qanun və prinsiplərlə ziddiyyət təşkil etməsinin qarşısının alınması parlamentlərin ümdə vəzifəsidir.

Kəşfiyyat xidməti orqanlarının əsas mahiyyəti

Kəşfiyyat xidməti orqanlarının əsl mahiyyəti informasiyaların toplanması və təhqiq olunmasıdır. Bu cür fəaliyyət yüksək dərəcədə məxfilik tələb edir. Digər tərəfdən, belə bir təhlükə vardır ki, bu informasiyalardan daxili siyasi mühitdə sui-istifadə oluna bilər. Kəşfiyyat xidməti orqanları qorumalı olduqları cəmiyyət və siyasi sistemə təhlükə yarada bilərlər. Ona görə də, kəşfiyyat xidməti orqanlarına icra aparatı nəzarəti ilə yanaşı, əsl demokratik və parlament nəzarəti də olduqca zəruridir. Yalnız yoxlama və balans sistemi icra aparatı və parlamentə kəşfiyyat xidməti orqanlarından öz siyasi məqsədləri üçün istifadə işində mane ola bilər.

Demokratik cəmiyyətdə kəşfiyyat xidməti orqanları effektiv və siyasi cəhətdən bitərəf olmalı, peşəkarlıq mədəniyyətinə sadıq qalmalı və öz hüquqi səlahiyyətləri, eləcə də dövlətin demokratik təcrübəsi və konstitusion-hüquqi normaları çərçivəsində hərəkət etməlidir.

Kəşfiyyat qurumlarına demokratik nəzarət kəşfiyyat orqanlarının parlament tərəfindən təsdiq olunan dövlət qanunları çərçivəsində yaradılması ilə başlanmalıdır. Daha sonra, qanunlar xidmət orqanlarının səlahiyyət həddini, onların fəaliyyət metodlarını və onları hesabat verməyə vadar edən vasitələri dəqiqləşdirməlidir.

Cədvəl №24

Parlament və kəşfiyyat xidmətinə ayrılan xüsusi fondlar: Argentina təcrübəsi

«Milli Kəşfiyyat haqqında 25.520 sayılı qanun. (27 noyabr 2001). Maddə 37: «Milli Konqresin İkipalatalı Komissiyası Milli Kəşfiyyatın müxtəlif komponentlərinə ayrılmış «büdcə vəsaitlərini» yoxlamaq və nəzarət etmək işinə məsuldur. Bu məqsədlə, Milli Konqresin İkipalatalı Komissiyası öz səlahiyyəti daxilində istənilən fəaliyyəti icra edə bilər, xüsusilə:

1. İcra Aparatının Konqresə yolladığı milli büdcə qanununun müzakirəsinə qoşulmaq və orada iştirak etmək. Bu məqsədlə, xüsusilə aşağıdakılar daxil olmaqla, İcra Aparatı bütün lazımi sənədləri Konqresə yollayır: a) orqanlar tərəfindən istifadə olunacaq gizli, məxfi və ya başqalarının istifadə edə bilməyəcəyi məhdud, ayrıca büdcənin olduğu əlavə sənəd; b) xərclərin məqsədini, təyinatını və vəzifəsini əks etdirən əlavə
2. Öz funksiyaları ilə bağlı hər cür məlumatı və hesabatları verməyə borclu olan bütün kəşfiyyat qurumlarından bu qanunda əks olunmuş yardım tələb etmək. Zəruri hallarda, bu qanunun 39-cu maddəsində əks olunan məlumat və sənədlər də tələb oluna bilər.
3. Büdcə ayırmalarının büdcə layihəsində göstərilmiş məqsədlərə sərf olunmasının monitorinqini keçirmək.
4. Milli Konqres və Prezident üçün aşağıdakılar daxil olmaqla illik hesabatlar hazırlamaq: a) kəşfiyyat qurumları üçün nəzərdə tutulmuş büdcə ayırmalarının sərf olunmasının qiymətləndirilməsi və təhlili; b) İkipalatalı Komissiya tərəfindən həyata keçirilmiş nəzarət və yoxlamaların, eləcə də onun irəli sürdüyü tövsiyələrin təsviri.»

*Mənbə: Argentina Milli Kəşfiyyatı haqqında 25.520 sayılı qanun,
27 noyabr 2001*

Əksər ölkələr, parlament nəzarəti komissiyaları qaydasında, müəyyən dərəcədə rəsmi nəzarət həyata keçirirlər. Müdafiə yaxud silahlı qüvvələr komissiyası kimi artıq mövcud olan parlament nəzarətinin əhatə sahəsi bəzən kəşfiyyat məsələlərinə də toxunur. Digər ölkələrdə parlamentlər xüsusi olaraq kəşfiyyat və məxfi xidmət orqanlarına nəzarət edən parlament komissiyaları yaratmışlar.

Parlament nəzarət komissiyalarının informasiya əldə etmək təminatı olmalı, kəşfiyyat xidməti rəhbərlərini təyin etmək və büdcəyə nəzarət etmək

səlahiyyəti olmalıdır (bax: xüsusi fondlar haqqında Cədvəl №24).

Səlahiyyətli parlament komissiyaları ilə yanaşı və ya onların olmadığı təqdirdə, bəzi dövlətlər rəsmi olaraq icra aparatından yaxud nazirlikdən kənar kəşfiyyat nəzarəti komissiyaları yaratmışlar. Nazirlik yaxud icra aparatı səviyyəsində olan nəzarət qurumları adətən rəhbərlik yaxud inzibati funksiyalar həyata keçirirlər və fəaliyyətlərinə nəzarət etməli olduqları qurumlardan siyasi mühit nümayəndələrinin daxil olduğu parlament komissiyalarına nisbətən daha az müstəqilliyə malik olurlar.

Cədvəl №25

Məxfi sənədlərlə işləyən parlament komissiyaları üçün müəyyən qaydalar

- ❖ Zəruri hallarda komissiya bağlı qapılar arxasında görüşür
- ❖ Komissiya ictimai müzakirələrdən sonra (məxfi olmayan məsələlər barəsində) parlamentin plenar iclasında hesabat verir
- ❖ Komissiyanın istənilən informasiyanı tələb etmək hüququ vardır, bu şərtlə ki, o, cari əməliyyatlarla bağlı informasiyanı yaxud kəşfiyyat xidməti orqanlarının və onların işçilərinin adlarını açıqlamasın
- ❖ Komissiya istənilən informasiyanı o halda açıqlaya bilər ki, bu açıqlamadan xalqın mənafeyinə fayda dəysin
- ❖ Komissiyanın fəaliyyəti yalnız tələb olunan informasiyanı əldə etməklə məhdudlaşmır. Kəşfiyyat xidmətinə məsul olan nazirlər öz təşəbbüsləri ilə, komissiyanı o informasiyalarla təmin etməyə borcludurlar ki, həmin informasiyalar məsələləri tam aydınlaşdırmağa kömək edir.

Demokratik ölkələrdə kəşfiyyat xidməti orqanları üçün parametrlər

Məxfi və kəşfiyyat xidməti orqanlarına nəzarətin özünəməxsus forması dövlətin hüquqi əhəmətləri, siyasi sistemi və tarixi faktorlar tərəfindən təsirinə məruz qalmış bəzi ölkələr nəzarətin məhkəmə aspektini daha çox qabartmağa meyillidirlər. Bunun əksinə olaraq, Avropanın əksər ölkələri və müasir tarixin müəyyən dönəmində polis qüvvələrinin repressiyasına məruz qalmış ölkələrdə nəzarətin qanunvericilik əsasına üstünlük verilir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında icra, qanunvericilik və federal məhkəmə orqanları üzərində nəzarət yoxlama mexanizmləri mövcuddur. Bəzi demokratik ölkələrdə Ombudsman institutu yaradılmışdır ki, onların da kəşfiyyat orqanları tərəfindən insan hüquqlarının pozulması barədə təhqiqat aparmaq və bu təhqiqat haqqında ictimaiyyəti məlumatlandırmaq kimi səlahiyyətləri vardır (bax: 16-cı fəsil. Ombudsman haqqında)

Fəaliyyət sahəsi

Kəşfiyyət xidməti orqanlarına nəzarət əsasən fəaliyyət sahəsinə görə məhdudlaşır. Bu məhdudiyət fəaliyyətin növü (daxili/əxskəşfiyyət və ya xarici kəşfiyyət), yaxud da əsas narahatlıq törədən sahələrlə (əməliyyat metodları, məxfi fəaliyyət) bağlı ola bilər.

Parlamentdə açıq yaxud məxfi müzakirələr

Ümumiyyətlə, demokratik ölkələrdə kəşfiyyət xidmətinə nəzarət digər dövlət fəaliyyəti sahələrinə nəzarətə nisbətən daha az açıq və az inkişaf etmiş olaraq qalmaqdadır. Məsələn, parlamentin kəşfiyyət xidmətinə nəzarət komissiyalarının müzakirələri adətən tam və açıq ictimai müzakirəyə verilmir və ola bilər ki, millət vəkilləri onların ixtiyarına verilmiş informasiyaların məxfiliyini qorumaq məqsədilə xüsusi olaraq and içsinlər. Qəbul olunmuş nəzarətin xüsusi formalarından asılı olmayaraq, demokratik cəmiyyətlər, bir tərəfdən ardıcıl yoxamalar, digər tərəfdən isə milli təhlükəsizliyi qorumaq işində məxfiliyi və effektivliyi saxlamaqla bu təşkilatlarda müvafiq, qanuni davranışla onların hesabatlılığı arasında tarazlığı qoruyub saxlamağa çalışırlar.

Vəzifə bölgüsü

Kəşfiyyətə nəzarətin konstruktiv üsulu kəşfiyyət funksiyasının bir təşkilat və ya orqan tərəfindən aparılmasının qarşısının alınmasıdır. Silahlı qüvvələr və polis, yaxud daxili və xarici kəşfiyyət kimi ayrı-ayrı strukturlara aid olan müxtəlif kəşfiyyət yönümlü təşkilatların artması az səmərəli ola bilər və bürokratik rəqabətə gətirib çıxara bilər, lakin bunlar demokratik nəzarətə yardım edən bir hal kimi hesab olunur. Ona görə də, əksər ölkələrdə daxili kəşfiyyət və hərbi kəşfiyyətin ayrı-ayrı xidmət orqanları vardır. Bu cür ayrılma demokratik nəzarət nöqtəyi-nəzərindən əlverişlidir, lakin informasiya toplanması və təhqiqatı işini bir-birindən ayrı salır; bütün bunlar Birləşmiş Ştatlara terrorist həmlələrindən sonra xüsusilə problemlə olmuşdur.

Kəşfiyyət personalının təlimi

Kəşfiyyət üzrə mütəxəssislərin təlimi və peşəkar kimi formalaşması nəzarətin əsas cəhətidir. Xüsusilə, peşəkarlığın göstərilməsi, demokratik normalara və insan hüquqları prinsiplərinə əməl edilməsi, eləcə də mülki məsuliyyətin dərk olunması kəşfiyyət personalının təlimində çox mühüm cəhətlərdir. Demokratik cəmiyyətlərdə, bu işləri hərbcilərin öhdəsinə buraxmayaraq, mülki vətəndaşlara kəşfiyyət işini həyata keçirmək üçün təlim keçilir və onlar işə götürülür.

Məlumatların açıqlanması

Nəzarət və məsuliyyətə yardım edən digər bir amil kəşfiyyət fəaliyyəti ilə bağlı informasiyaların müəyyən vaxtdan sonra ictimaiyyətə açıqlanmasıdır. İnformasiya azadlığı haqqında qanunvericilik və müəyyənləşdirilmiş

vaxtdan sonra məxfi materialların açılması qaydaları buna kömək edə bilər. Şəffaflığın bu cür təmin olunması və xalqın həmin materiallar haqqında məlumat əldə etmək imkanı demokratik nəzarətin həyata keçirilməsinə yardım edə bilər (bax: 21-ci fəsil).

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Parlament nəzarət mexanizmləri

- ❖ Əmin olun ki, sizin təmsil olduğunuz parlamentdə bütün kəşfiyyət xidmətlərinə xüsusi olaraq nəzarət etmək kimi səlahiyyəti olan komissiya və ya yarımkomissiyalar vardır (müqayisə üçün parlament komissiyaları ilə bağlı 15-ci fəsilə baxın).
- ❖ Əmin olun ki, qurumun səlahiyyəti aydın surətdə müəyyən olunub və mümkün olduğu qədər az məhdudlaşdırılıb və onun üzvlərinin bütün lazımi informasiya və ekspert qiymətləndirmələrini əldə etmək imkanı vardır.
- ❖ Həmçinin əmin olun ki, parlament komissiyası lazımi tədbir görə bilər və müntəzəm surətdə öz tapıntıları, çıxardığı nəticə və tövsiyələr haqqında hesabat verir.

Demokratik və hüquqi çərçivə

- ❖ Əmin olun ki, kəşfiyyət xidməti haqqında qanun kəşfiyyət xidməti ilə bağlı statusu, təsir sahəsini, fəaliyyəti, əməkdaşlığı, tapşırıqların yerinə yetirilməsinin təşkil olunması, hesabat vermək məsuliyyəti və nəzarət kimi məsələləri nizamlayır. Bundan başqa, informasiya toplamaq üçün xüsusi metodlardan istifadə olunması və şəxsi məlumatlarla bağlı qeydlərin aparılması, eləcə də kəşfiyyət xidməti işçilərinin statusu qanunla nizamlanmalıdır.
- ❖ Kəşfiyyət xidmətinin siyasi cəhətdən neytral olmasını və onun demokratik norma və mülki məsuliyyət hissi də daxil olmaqla professional əxlaq qaydalarına uyğun işləyib-ışləməməsini monitorinq edin.
- ❖ Əmin olun ki, parlamentin kəşfiyyətə nəzarət komissiyası kəşfiyyət personalının demokratik prinsiplər və insan hüquqları normalarına uyğun maarifləndirilməsini təmin etmək məqsədilə lazımi tədbirlər görür.
- ❖ Parlament dövlətin hər üç sahəsinin özünəməxsus rolunu təmin edən qanunlar verməlidir, yəni:
 - icra aparatının kəşfiyyət xidmətinə diqqət yetirilməsi və tapşırıqların təşkil olunması kimi məsuliyyəti vardır;
 - parlament müvafiq qanunlar qəbul edir, büdcəyə və hökumətin roluna, eləcə də kəşfiyyət xidmətinin fəaliyyət göstərməsinə nəzarət edir; parlament əsaslı surətdə kəşfiyyət əməliyyatlarına müdaxilə etmir;

Şəffaflıq və hesabatlılıq

- ❖ Əmin olun ki, icra aparatı tərəfindən hazırlanmış ümumi kəşfiyyat siyasəti haqqında parlamentin kəşfiyyat nəzarəti komissiyasına məlumat verilir və yaxud onunla məsləhətləşmə aparılır.
- ❖ Əmin olun ki, parlamentin kəşfiyyata nəzarət komissiyası kəşfiyyat xidmətinin, özlərinin lazımi məxfilik və effektivlik kimi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla, qanuni, müvafiq və hesabatlılıq qaydasında fəaliyyət göstərməsini təmin etməyə çalışır; telefon danışqlarının dinlənilməsinin hüquqi əsasları da bura daxildir.
- ❖ Əmin olun ki, həmin münasibətlə, komissiya kəşfiyyat xidmətinin fəaliyyəti barəsində hərtərəfli məlumata, kəşfiyyat və məxfi xidmət orqanlarının rəhbərlərini təyin etmək sahəsində rola malikdir.

Məxfiliklə bağlı məsələlər

- ❖ Əmin olun ki, informasiya azadlığı ilə bağlı qanunvericilik həm bir-bəşə, həm də dolayısı yolla kəşfiyyat xidmətinə nəzarətin və hesabatlılığın mühüm vasitəsidir.
- ❖ Gizli fondların olduğu təqdirdə məxfilik və hesabatlılıq tələblərinin arasındakı tarazlığı qorumaq üçün Xüsusi Audit olmalıdır.
- ❖ Əmin olun ki, bir vaxtlar məxfi hesab olunan materialların açıqlanması üçün kriteriyalar və ləngimələr qanunla elə formada tənzimlənir ki, sonrakı şəffaflığı təmin edə bilsin. Informasiya azadlığı ilə bağlı qanunvericilik vasitəsilə əldə oluna bilən hesabatların başlıqları müntəzəm olaraq dərc olunmalıdır.

Terrorizmlə bağlı 20-ci fəsilə və maliyyə resursları ilə bağlı VI-cı bölməyə baxın.

12-ci fəsil

Özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətlər

Dövlət güc tətbiq etmək üçün qanuni monopoliyaya malikdir və daxili təhlükəsizliyi təmin etməyə və xarici həmlələrdən qorumağa cavabdeh olan yeganə təhlükəsizlik təminatçısıdır. Bununla belə, son illərdəki daxili münaqişələr dalğası təhlükəsizlik fəaliyyətinin özəlləşdirilməsi kimi məlum olan yeni bir fenomeni ön plana çəkmişdir. Bəzi qeyri-dövlət təhlükəsizlik qurumları meydana gəlmiş və onlar təhlükəsizlik sektoruna demokratik nəzarətin ənənəvi formalarını öz üzərlərinə götürmüşlər.

1990-cı illərdən bəri özəl təhlükəsizlik və hərbi müəssisələr geniş yayılmağa başlamışdır. Bunların əksəriyyəti üç əsas qrupa bölünə bilər: muzdlular, özəl hərbi birləşmələr və özəl təhlükəsizlik şirkətləri.

Özəl təhlükəsizlik və hərbi birləşmələrin funksiyaları və onlardan gələ biləcək təhlükələr

Əsasən münaqişədən sonrakı və yaxud iflasa uğramış ölkələr adlandırılan ölkələr özəl təhlükəsizlik və hərbi bölmələrə müraciət etmək həvəsində olurlar. Onlar bunu müvafiq hərbi gücün və təlimlərin çatışmaması və ona görə də bütün vətəndaşların və ya qrupların təhlükəsizliyini təmin edə bilməmələri, yaxud öz təhlükəsizlik sistemi üzərində əsl demokratik nəzarətin həyata keçirilməsi üçün dövlətin güc tətbiq etmək monopoliyasını qorumağa iqtidarı olmamaları yaxud kəskin dövlət daxili münaqişənin aradan qaldırılmasının əvəzini ödəmək üçün edirlər.

Bu cür vəziyyətlərdə özəl hərbi/təhlükəsizlik şirkətlərinin xidmətindən istifadə olunması, xüsusilə milli professional vərdişlərin və təlim bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və hətta özünəinamın artırılması baxımından qısa zaman kəsiyində müsbət nəticələr verə bilər. Bununla belə, demokratikləşmə proseslərinə mənfi təsir səviyyəsi, Cədvəl №26-da göstəriləni kimi, yüksək və çoxcəhətli ola bilər.

İctimai və demokratik şəkildə seçilmiş qurumlar, və ilk olaraq «qəbuledən» dövlətlərin parlamentlərinin yalnız öz dövlət təhlükəsizlik strukturları üzərində deyil, həm də muzdlu tutulmuş hərbi/təhlükəsizlik qurumları üzərində demokratik nəzarət və yoxlamaların müvafiq və səmərəli mexanizmlərinə mailik olması vacibdir.

Cədvəl №26

Özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətlər və demokratiya üçün bəzi potensial təhlükələr

- ❖ Özəl təhlükəsizlik qurumları hərbi/təhlükəsizlik mühitinə müəyyən dərəcədə sabitlik gətirə bilərlər, lakin sonda bəzi hökumətlər daxili problemlərin həllində hərbi qüvvələrdən istifadəni əsas vasitə kimi görə bilərlər;
- ❖ Əcnəbi mütəxəssislərin muzzla tutulması, onların konkret hərbi/təhlükəsizlik missiyası və büdcə məsələləri kimi bir çox sualların meydana çıxmasına səbəb olur: demokratik və yaxşı idarəetmə baxımından bu cür suallar həmişə ictimai və parlament müsakirələrində həll olunmalıdır;
- ❖ Əksər hallarda bu özəl qurumlar daha çox görünən (daha legitim) missiyalar pərdəsi altında silah vasitəçiliyi edən agentlər kimi fəaliyyət göstərilir.

Muzzdlu dəstələr

Muzzdlular nisbətən köhnə hadisələrin bir hissəsidir. Bu yaxınlardakı münaqişələr sübut etdi ki, muzzdlu dəstələr hələ də dünyanın bir çox hissələrində mövcuddur.

Muzzdluların izahı Baş Assambleyanın 4 dekabr 1989-cu ildə qəbul edilmiş 44/34 sayılı bəyannamədə Muzzdluların işə götürülməsi, istifadəsi, maliyyələşdirilməsi və təliminə qarşı Beynəlxalq Konvensiyanın 1-ci maddəsində verilmişdir. Konvensiya 20 oktyabr 2001-ci ildə qüvvəyə minmişdir, lakin indiyə kimi yalnız bir neçə ölkə onu ratifikasiya etmişdir.

Konvensiya 1949-cu ildəki Cenevrə Konvensiyasının 1 sayılı Əlavə Protokulunun 47-ci maddəsində göstərilmiş izahatı daha da genişləndirir (xüsusilə o şəxslərlə əlaqədar ki, onlar hökuməti devirmək məqsədilə təşkil olunmuş zorakılıq aktlarında iştirak etmək və yaxud dövlətin konstitusional quruluşunu yaxud onun ərazi bütövlüyünü bu və ya digər vasitə ilə təhlükə altına salmaq üçün muzzla tutulmuşlar):

«Maddə 1 - hazırki Konvensiyanın şərtlərinə görə,

1. *Muzzdlu o şəxsdir ki, o: (a) hər hansı bir silahlı münaqişədə vuruşmaq üçün ölkə daxilində və ya xaricdə xüsusi olaraq muzzla tutulmuşdur; (b) əsasən şəxsi mənafeyi naminə və hər hansı bir münaqişə tərəfinin, həmin tərəfin eyni işi yerinə yetirən silahlı qüvvələrinin funksiyalarından daha artıq funksiyaya və gəlirindən daha artıq gəlir əldə etmək vəd olunmuş və faktiki olaraq onları əldə edərək hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə şirniklənməmişdir; (c) nə hər hansı münaqişə tərəfinin vətəndaşıdır, nə də münaqişə tərəfinin nəzarət etdiyi ərazinin sakinidir; (d) münaqişə tərəfinin silahlı qüvvələrinin üzvü deyil; (e) münaqişə tərəfinə aid olmayan Dövlət tərəfindən onun silahlı qüvvələrinin üzvü kimi rəsmi səlahiyyətləri yerinə yetirmək*

üçün göndərilməmişdir.

2. Muzdlu həm də o şəxsdir ki, o, istənilən digər vəziyyətdə: (a) aşağıda qeyd olunan zorakılıq aktlarında iştirak etmək üçün ölkə daxilində və ya xaricdə xüsusi olaraq muzdlu tutulmuşdur: (1) Hökuməti devirmək və yaxud dövlətin konstitusiyası quruluşunu təhlükə altına salmaq; yaxud (2) dövlətin ərazi bütövlüyünü təhlükəyə məruz qoymaq; (b) şəxsi mənafeyi namində həvəslənmiş və yaxud maddi kompensasiya əldə etmək üçün vəd verilmişdir; (c) zorakılıq aktı tətbiq olunan dövlətin vətəndaşı və sakini deyildir; (d) dövlət tərəfindən rəsmi səlahiyyətini həyata keçirmək üçün göndərilməmişdir, və (e) ərazisində qeyd olunan aktlar törədilən dövlətin silahlı qüvvələrinin üzvü deyildir.»

Həmin Beynəlxalq Konvensiyaya görə, muzdlulardan istifadə edən, onları maliyyələşdirən yaxud onlara təlim keçən, və ya sözügedən həmin hərəkətləri etməyə cəhd edən və yaxud bu cür hərəkətlərin və ya cəhdlərin iştirakçısı olan şəxslər qanunu pozurlar. Bununla yanaşı, elə hallar mövcuddur ki, hökumətlər müəyyən xüsusi tapşırıqları yerinə yetirmək üçün xarici hərbi mütəxəssisləri dəvət edirlər (məs: reaktiv təyyarələrin idarə olunması, anti-terrorist əməliyyatları, və s.)

BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının muzdlularla əlaqədar Xüsusi Məruzəçisi öz hesabatında tövsiyə edir ki, «Baş Assambleya bütün dövlətləri Konvensiyanı ratifikasiya etmək və ya ona qoşulmaq məqsədilə öz təklifini daim təkrar etməlidir. Eyni zamanda, o, üzv dövlətləri öz milli qanunvericilik aktlarını Konvensiyaya uyğunlaşdırmaq məqsədilə yenidən nəzərdən keçirməyə dəvət etməlidir» (paraqraf 70).

Özəl hərbi şirkətlər

Özəl hərbi şirkətlər «muzdluların» müasir və korporativ formalı bir növüdür. Belə ki, onlar gəlir üçün çalışır, yəni, hərbi xidmətlər və təlimlər təklif edir, yaxud daha dəqiq desək, döyüş və yaxud digər funksiyaları yerinə yetirirlər. Bununla yanaşı, təhlükəsizlik qüvvələrində bir daha fəaliyyət göstərməyən ehtiyata buraxılmış hərbcilərdən ibarət olduğundan onlar, hüquqi nöqteyi-nəzərdən muzdlu qüvvələr haqqında formalaşmış tipik anlayışa uyğun gəlmirlər. Özəl hərbi şirkətlər döyüş və əməliyyat dəstəyindən, yaxud məsləhət və təlimlərdən tutmuş silah əldə etmək, kəşfiyyat xarakterli məlumatlar toplamaq, yaxud girovların azad edilməsi və sair kimi müxtəlif xidmətlərin geniş çeşidini təklif edirlər. Təklif etdikləri xidmətlərin növündən asılı olmayaraq, onlar üçün ümumi cəhət hökumətlərin xahişinə rəğmən, xüsusən, münafiqəli vəziyyətlərdə yaxud münafiqədən sonrakı yenidənqurma işlərində fəaliyyət göstərməkdir.

Belə özəl hərbi şirkətlərə Birləşmiş Statlarda yerləşən MPRİ şirkətini misal göstərmək olar. O, hüquq mühafizə qabiliyyəti və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi kimi müdafiə məsələlərinə dəstək və yardım göstərən, professional xidmətlər təklif edən bir şirkətdir. O, 1988-ci ildə keçmiş yüksək rütbəli hərbi zabitlər tərəfindən yaradılmış və bu günə kimi əsasən sabiq hərbi personal tərəfindən idarə olunmaqdadır.

Özəl təhlükəsizlik şirkətləri

Özəl təhlükəsizlik şirkətləri biznes və mülkiyyətin qorunması məqsədini daşıyan və beləliklə də, cinayətkarlığın qarşısının alınmasına yardım edən xidmətlər təklif edirlər. Belə ki, özəl təhlükəsizlik şirkətləri hər yerdə mövcuddur, lakin son tendensiyalar göstərir ki, onlardan istifadə olunması, xüsusən münaqişə zonalarında, biznesin dövlətdən kifayət qədər ala bilmədiyi dəstəyin lazım olduğu yerlərdə daha da genişlənməmişdir. Onlar münaqişənin hərbi tərəfindən daha çox, mülkiyyətin və personalın qorunması ilə məşğul olurlar. Praktikada, çox tez-tez şirkətlər hərbi və təhlükəsizlik fəaliyyətlərini birləşdirirlər, ona görə ki, bunların hər ikisi müvafiq regionlarda bərabər surətdə mühüm və lazımlıdır. Təhlükəsizlik qurumlarının get-gedə genişlənməsi və əhəmiyyətinə görə, həddindən artıq vacibdir ki, demokratik institutlar, xüsusilə parlament təhlükəsizlik sektorundakı yeni qurumların üzərində demokratik nəzarət və yoxlamanın minimum standartını təmin etsinlər ki, əsas demokratik prinsiplər təhlükə altına alınmasın.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Qanunvericilik

- ❖ Dövlətinizin Muzdlulardan İstifadə, Onların Təlimi və Maliyyələşdirilməsinə qarşı 1989-cu il Beynəlxalq Konvensiyaya qoşulmasını və qənaətbəxş müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi məsələlərini təmin edin.
- ❖ Əmin olun ki, özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətlər üçün hüquqi çərçivə qüvvədədir.

Silah embarqoları və normalara əməl olunması

- ❖ Özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətlər xaricdə, münaqişə regionlarında fəaliyyət göstərdiyindən, öz parlamentinizin ölkənizdəki özəl və hərbi təhlükəsizlik şirkətlərinin fəaliyyətinin milli təhlükəsizlik strategiyasına, eləcə də xarici siyasət və müvafiq beynəlxalq qanunlar və normalara uyğun gəlməsi məsələlərini yoxlamaq işinə dəstək verin.
- ❖ Özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətlərin silah embarqosu tətbiq olunmuş region və ölkələrdə fəaliyyət göstərməsinə icazə verilməməsinin qanunla təminatına nail olun.

Şəffaflıq

- ❖ Əmin olun ki, heç bir xarici özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətə parlamentin müvafiq icazəsi olmadan, hətta hökumətin razılığı və ya xahişi ilə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, milli ərazidə işləməsinə icazə verilmir.
- ❖ Əmin olun ki, özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətlər və onların fəaliyyəti

üçün hökumətin ayırdığı büdcə parlament tərəfindən təsdiq olunur.

Hesabatlılıq

- ❖ Əmin olun ki, parlament, özəl təhlükəsizlik və hərbi şirkətlərin həm ölkə daxilində, həm də xaricdə, həm qanuni və həm də praktiki cəhətdən hər bir hərəkətinə görə hökuməti hesabat verməyə məsul edir.

IV bölmə

Milli təhlükəsizlik parlament nəzarəti altında: Şərtlər və mexanizmlər

13-cü fəsil

Effektiv parlament nəzarətinin şərtləri

Təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarəti hökumətə və təhlükəsizlik sektoruna olan münasibətdə parlamentin gücündən asılıdır. Bu kontekstdə, güc deyəndə xalqın kollektiv iradəsinə uyğun olaraq hökumətin seçimlərinə və hərəkətlərinə təsir etmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. O, həm də parlamentin təsdiq etdiyi büdcənin, qərarların və qanunların həyata keçirilməsinə nəzarət etmək bacarığını nəzərdə tutur. Bu güc təkə konstitusiyaya və qanunlardan deyil, həm də parlament proseduraları və adi praktikadan irəli gəlir.

Beləliklə, təhlükəsizlik sektoruna effektiv parlament nəzarəti üçün şərtlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Aydın surətdə müəyyən edilmiş konstitusional və hüquqi səlahiyyət
- ✓ Ümumi qəbul olunmuş metodlar
- ✓ Resurslar və təcrübə
- ✓ Siyasi iradə

Konstitusional və hüquqi səlahiyyət

Konstitusiyaya (yaxud onun ekvivalenti) təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarəti üçün ən mühüm hüquqi əsaslar verir. Müxtəlif ölkələrin konstitusiyaları bir-birindən həmin ölkələrin siyasi, mədəni, iqtisadi və sosial quruluşuna görə fərqləndiyindən, əksər konstitusiyalar belə bir şərt qoyur:

- ✓ İcra aparatı (məs: prezident, baş nazir yaxud müdafiə naziri) təhlükəsizlik xidməti üçün cavabdehdir;
- ✓ İcra aparatı parlament qarşısında hesabat verir.

Konstitusiyanın maddələri yüksək hüquqi statusa malik olduğundan təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar parlament səlahiyyətlərinin konstitusiyada təsbit olunması çox mühümdür. Konstitusiyalar elə-belə dəyişdirilə bilməz; hər hansı bir dəyişiklik, islahat ümumiyyətlə parlamentdəki çoxluğun qərarından asılıdır. Bu baxımdan konstitusiyaya parlamentin bu vacib sahədə səlahiyyətini qorumaq üçün ən effektiv vasitəni təmsil edir. Belə səlahiyyətlər sonradan xüsusi qanuni aktlarla və parlament proseduralarının qaydaları ilə möhkəmləndirilə bilər. Bundan əlavə, hesabatlılıq və parlament nəzarəti üçün sosial normalar və metodlar vaxt keçdikcə inkişaf etdirilə bilər.

Cədvəl №27-də parlamentin təhlükəsizlik sektoruna nəzarəti istiqamətində onun istifadə edə biləcəyi səlahiyyətlərin geniş siyahısı verilmişdir. Bu səlahiyyətlərdən çoxusu sonrakı fəsillərdə müzakirə olunacaqdır.

Cədvəl №27

Təhlükəsizlik sektoruna parlament tərəfindən demokratik nəzarətin təmin olunmasında işlədilə biləcək üsul və ya vasitələr

1. Ümumi səlahiyyət

- a. Qanun aktları qəbul etmək
- b. Qanunları yenidən yazmaq və ya onlara dəyişiklik etmək
- c. İcra aparatının üzvlərinə sərəğular göndərmək
- d. İcra aparatının üzvlərini parlament iclaslarında ifadə vermək üçün dəvət etmək
- e. Hərbi personalı və mülki qulluqçuları parlament iclaslarında ifadə vermək üçün dəvət etmək
- f. Mülki ekspertləri parlament iclaslarında ifadə vermək üçün dəvət etmək
- g. İcra aparatından müvafiq sənədləri əldə etmək
- h. Parlament istintaqını həyata keçirmək
- i. Dinləmələr təşkil etmək

2. Bütçə nəzarəti

- a. Bütün bütçə sənədləri haqqında məlumat əldə etmək
- b. Müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağı bütçənin nəzərdən keçirilməsi və düzəlişlər edilməsi hüququ
- c. Bütçə yoxlamaları proqramlar, layihələr və hər bir bütçə maddəsi üzrə həyata keçirilir
- d. Hər hansı bir əlavə müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağı bütçə təkliflərini təsdiq və ya rədd etmək hüququ

3. Sülh missiyaları/Xaricdə qoşunların yerləşdirilməsi: parlamentin təsdiq və ya rədd etmək hüququ

- a. Qoşunların xaricə göndərilməsindən əvvəl qərar qəbul olunması prosesinde iştirak etmək
- b. Missiyanın mandatı; BMT-nin mandatının təmin edilməsi
- c. Missiyanın bütçəsi
- d. Cəlb olunmuş hərbi personalın yarada biləcəyi təhlükələr
- e. İştirakın qaydaları
- f. Əmr/nəzarətin məqsədi
- g. Missiyanın müddəti
- h. Missiyada təmsil olunmuş qoşunlara baş çəkmək hüququ

4. Alqı-satqı

- a. Alqı-satqı qərarları ilə bağı icra aparatının parlamentə tam məlumat verməsi öhdəliyi
- b. Müqavilələri təsdiq və ya ləğv etmək hüququ
- c. Alqı-satqının aşağıdakı mərhələlərinin nəzərdən keçirilməsi
 - i. Yeni avadanlığa olan ehtiyacın dəqiqləşdirilməsi
 - ii. İstehsalçıların müqayisə edilərək seçilməsi
 - iii. Kompensasiya və güzəşt təkliflərinin qiymətləndirilməsi

5. Ümumi Müdafiə və Təhlükəsizlik siyasəti: təsdiq və ya rədd etmək hüququ

- a. Təhlükəsizlik siyasəti konsepsiyası
- b. Böhran idarə olunması konsepsiyası
- c. Güc strukturları
- d. Hərbi strategiya/doktrina

6. Müdafiə/təhlükəsizlik personalı

- a. Personal planını təsdiq və ya rədd etmək hüququ
- b. Personalın ən yuxarı say həddini müəyyənləşdirmək hüququ
- c. Yüksək hərbi təyinatları (məs: heyətin sədri) təsdiq və ya rədd etmək və ya məsləhət edilmək hüququ

Ümumi qəbul olunmuş metodlar

Heç də bütün fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqələr qanunla nizamlana bilməz. Ona görə də, qarşılıqlı hörmət və inam kimi sosial normalarla dəstəklənən parlament nəzarətinin metodları və üsullarının hazırlanması və saxlanması eyni dərəcədə mühümdür. Məsələn, təhlükəsizliklə əlaqədar son hadisələrlə bağlı millət vəkillərinə tam və vaxtında məlumat verilməsi təkcə şəffaflıq və qanuni hesabatlılıq məsələsi olmayıb, həm də insanlar arasında dialoq məsələsidir.

Resurslar və təcrübə

Ümumiyyətlə, parlamentin təhlükəsizlik sektoruna nəzarət etmək qabiliyyətinə vaxt amili və onun malik olduğu informasiya və təcrübə təsir edir.

Vaxt amili

Təhlükəsizlik məsələləri və təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar hökumətin niyyət və qərarları haqqında vaxtında məlumat almaq parlament üçün çox önəmlidir. Hökumət hər hansı bir məsələ ilə bağlı qərar qəbul edib, ondan sonra parlamentə bu barədə qısaca məlumat versə, onda parlamentin həmin məsələ ilə əlaqədar tam təsəvvürü olmayacaqdır. Bu cür hallarda, parlament «fait accompli» (baş vermiş fakt) faktoru ilə üzləşməli olacaq və hökumətin qərarını təsdiq və ya rədd etməkdən başqa bir yolu qalmayacaqdır.

Milli böhran və ya fəvqəladə hadisələr zamanı hökumət adətən çox çevik hərəkət etməyə məcbur olur və parlamentə baş vermiş hadisələrdən sonra məlumat verir. Lakin bu ona heç də parlament tərəfindən qəbul olunmuş mövcud normalar xaricində hərəkət etmək üçün əsas vermir.

Daimi və uzunmüddətli siyasi məsələlərlə bağlı olduğundan parlamentin müdafiə büdcəsi, silah əldə olunması ilə bağlı qərar qəbul olunması və yaxud müdafiə məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi kimi önəmli məsələləri təhlil və müzakirə etmək üçün kifayət qədər vaxtı olmalıdır.

Millət vəkillərinin işində daim onlara problem yaradan vaxt gərginliyindən xilas olmanın bir yolu preventiv strategiyanın işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Cədvəl

№28-də təhlükəsizlik sektoruna nəzarət üçün preventiv strategiyanın bəzi elementləri verilmişdir.

Cədvəl №28

Təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarəti üçün preventiv strategiya

Millət vəkillərinin işində əsasən günün xəbərləri üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, onların siyasi gündəliyi əsasən hökumət tərəfindən təyin olunur. Ancaq vaxt gərginliyindən yaxa qurtarmaq üçün parlament nəzarətinin profilaktik strategiyasını işləyib hazırlamaq olar. Təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar belə bir strategiya aşağıdakılardan ibarət ola bilər.

Gündəliyin müəyyən olunması: Millət vəkilləri ardıcıl olaraq xalqın niyyət və ehtiyaclarını siyasi gündəmə gətirməyə çalışmalıdırlar.

Son hadisələr: Parlamentin təhlükəsizlik və hərbi sahədə milli və beynəlxalq zəmində baş verən son hadisələrdən xəbərdar olmasına ehtiyac vardır. Bunları təkcə hökumət kanalları ilə deyil, həm də universitet, tədqiqat institutları və s. kimi qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə də əldə etmək olar.

Öyrənilmiş dərslər: Parlament, müntəzəm və əsaslı təhlillər vasitəsilə təhlükəsizlik sektoru iştirakçılarının əvvəllər həyata keçirmiş olduğu əməliyyatlar haqqında məlumatlar əldə etməlidirlər.

Müntəzəm nəzarət: Parlament hökumətdən tələb etməlidir ki, öz təhlükəsizlik siyasətinin yeniləşdirilməsi zamanı bütün son halları, hadisələri və nəticələri nəzərə alsın.

İnformasiya, təcrübə və parlament heyəti

Təhlükəsizlik sektoruna effektiv parlament nəzarəti parlament daxilində və ya onun ixtiyarında təcrübənin və resursların olmasını tələb edir. Ancaq, parlamentin daxilində rast gəlinən təcrübə hökumət və təhlükəsizlik sektorunun malik olduğu təcrübə ilə nadir hallarda üst-üstə düşür. Əksər hallarda, parlamentdə az sayda tədqiqatçı heyət olur, lakin hökumətin ixtiyarında müdafiə nazirliyinin mütəxəssisləri və təhlükəsizlik sektoru ilə məşğul olan digər nazirliklərin mütəxəssisləri vardır. Argentina Konqresi kimi bəzi parlamentlərin nəzdində daimi olaraq fəaliyyət göstərən hərbi əlaqə ofisləri vardır ki, onlar da xüsusilə müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olan komissiyalara məsləhətlər verə bilirlər. Bundan əlavə, millət vəkilləri parlamentdə oturmaq üçün müəyyən müddətə seçilmişlər, mülki qulluqçular və hərbi personal isə bütün karyeralarını müdafiə nazirliyində keçirirlər. Əsas problem ondadır ki, millət vəkilləri hökumət və hərbiçilərdən gələn informasiyalara əsaslanırlar, hərçənd bu o qurumlardır ki, millət vəkilləri onların fəaliyyətlərinə nəzarət etməlidirlər. Bu da millət vəkillərini hökumət və

hərbcilər qarşısında əlverişsiz vəziyyətdə qoyur. Bu vəziyyət təhlükəsizlik sektoruna xas olan qapalı iş üslubu ucbatından daha da pisləşir.

Cədvəl №29-da millət vəkillərinin təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar təcrübəsini necə artırmaq barədə bəzi təkliflər verilir.

Cədvəl №29

Təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı parlament təcrübəsinin artırılması üçün mexanizm və qaydalar

- ❖ Ayrıca qurum kimi hələ mövcud olmayan yerlərdə, millət vəkillərinin bilik və təcrübəsini təhlükəsizlik məsələlərinə yönəldən parlamentin təhlükəsizlik/müdafiə komissiyalarını yaratmaq: parlament müdafiə komissiyasını müvafiq olaraq alqı-satqı, kadr məsələləri, büdcə və sülh missiyaları kimi yarımkomissiyalara bölə bilər.
- ❖ Millət vəkilləri üçün nəzərdə tutulmuş milli və beynəlxalq seminarlarda iştirak etmək, tədqiqat səfərlərinə getmək, təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə səfər etmək (məxfi və kəşfiyyət xidmətləri ilə bağlı 11-ci fəsilə bax) və təlim məşğələlərində iştirak etmək. Bunlar həm də millət vəkillərinin milli qoşunların sülh missiyalarına cəlb olunduğu ölkələrə etdiyi səfərlərlə bağlı brifinqlərdən də ibarət ola bilər. Beynəlxalq parlament assambleyalarının sessiyaları kimi tədbirlərdə müxtəlif ölkələri millət vəkilləri arasında təcrübə mübadiləsi aparmaq;
- ❖ Bacarıqlı və kifayət qədər müxtəlif professional parlament heyətinə malik olmaq;
- ❖ Elektron məlumat bazası da daxil olmaqla xüsusi və müasir kitabxanalara və tədqiqat mərkəzlərinə çıxış əldə olunmasını təmin etmək;
- ❖ Qeyri-dövlət təşkilatlarından (universitetlər, tədqiqat mərkəzləri) olan xarici mütəxəssislərdən yaxud ehtiyatda olan hərbi zabidlərdən (vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlı 6-cı fəsilə bax) məsləhətlər alınmasını təmin etmək;
- ❖ Təhlükəsizlik sahəsi ilə əlaqədar beynəlxalq və milli müqavilələrin ratifikasiya statusu və müqavilə iştirakçıları monitorinq qurumlarının müvafiq sənədləri ilə birlikdə öz doğma dilində millət vəkillərinə çatdırılması;
- ❖ Hər il təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar araşdırılacaq (məs: yarımkomissiyalar tərəfindən) iki yaxud üç mövzunu seçmək;
- ❖ Təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar bütün partiyaların təmsil edildiyi qrup yaratmaq: bu cür qapalı yığıncaq sözügedən məsələlərlə bağlı qeyri-rəsmi tədqiqat mərkəzi kimi fəaliyyət göstərə bilər.

Siyasi iradə

Hətta əgər parlament nəzarəti üçün hüquqi əsaslar möhkəm olarsa və parlamentin bu məsələnin həlli ilə bağlı kifayət qədər resurs və bacarığı varsa, yəni də təhlükəsizlik sektoruna effektiv parlament nəzarəti öz-özünə baş verə bilməz. Sonuncu element, parlament üzvlərinin ixtiyarındakı üsul və mexanizmləri işlətmək üçün siyasi iradə təhlükəsizlik sektoruna effektiv parlament nəzarətinin həlledici şərtidir. Təhlükəsizlik xidmətinə nəzarət üçün siyasi iradənin çatışmamasına müxtəlif amillər səbəb ola bilər. Həmin səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Partiya intizamı: iqtidarda olan partiyanın millət vəkllərinin marağındadır ki, icra aparatının hakimiyyətdə qalması üçün onlar həmin aparatın ictimai tənqidə məruz qalmamasına meyillidirlər.
- ✓ Seçici marağı/marağın olmaması: bir çox ölkədə təhlükəsizlik məsələləri ümumiyyətlə insanları maraqlandırmır. Ona görə də, parlament üzvləri fikirləşirlər ki, yenidən seçilmək baxımından, onların təhlükəsizlik məsələlərinə çox vaxt ayırması o qədər də önəmli deyildir.
- ✓ Kəşfiyyat məsələləri ilə məşğul olan komissiya üzvü parlament üzvlərinin onların tapıntıları haqqında məlumat verilməməsinə səbəb olan təhlükəsizlik ehtimalları

Bu vəziyyətin nəticəsi olaraq, fəvqəladə hallar və qalmaqallar kimi xüsusi vəziyyətin tələb etdiyi digər hərəkətlər istisna olmaqla, parlament vasitələri icra aparatının fəaliyyəti və siyasətinə nəzarət işində passiv formada tətbiq oluna bilər. Buna baxmayaraq, hər bir parlament üzvünün konstitusiyaya hüququ və başlıca vəzifəsidir ki, icra aparatının fəaliyyətini və planlarını tənqidi olaraq araşdırsın.

14-cü fəsil

Təhlükəsizlik sektoruna tətbiq olunan parlament mexanizmləri

Hər bir hüquqi sistem parlamentin ölkədə aparılan siyasi kursa nəzarət və idarəetmə aparatına rəhbərlik etmək, fərdləri qorumaq, ədalətsizliyi və təhqirləri aradan qaldırmaq və onları aradan qaldırmaq məqsədilə onu məlumat əldə olunmasının müxtəlif vasitələri ilə təmin edir. Bundan əlavə, parlament üzvləri, həmin konstitusional və ya hüquqi mexanizm və vasitələri tamamlayan qeyri-rəsmi metod və yaxşı təcrübəni inkişaf etdirir yaxud onlardan faydalana bilərlər.

Hökumətdən lazımi informasiyanın alınmasında parlamentlər üçün üç ümumi hüquqi imkan aşağıdakılardır:

- ✓ Parlament müzakirələri
- ✓ Parlament sualları və sorğuları
- ✓ Parlament təhqiqatı

Təhlükəsizliklə bağlı parlament müzakirələri

Təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı parlament müzakirələri hökumətin planları və faktlar haqqında önəmli informasiyanın toplanması və fikir mübadiləsinin aparılmasına mühüm imkan yaradır. Ümumiyyətlə desək, təhlükəsizlik siyasəti və məsələləri ilə bağlı parlamentlər müzakirələri aşağıdakı beş vəziyyətdə baş tuta bilər:

- ✓ İcra aparatının illik müdafiə büdcəsi ilə bağlı təkliflərini təqdim etməsinin ardınca;
- ✓ Müdafiə yaxud xarici işlər nazirliyi kimi müvafiq nazirliklərin rəsmi yaxud qeyri-rəsmi məlumatlarından sonra;
- ✓ Milli müdafiə məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi, müdafiə ilə bağlı rəsmi sənədin yaxud hər hansı digər əsas milli müdafiə sənədlərinin təqdim olunması ilə əlaqədar;
- ✓ Hökumətin, əsasən seçkilərdən sonra nəşr etdiyi proqramlarla əlaqədar;
- ✓ Qalmaqal, əsas təhlükəsizlik problemləri yaxud fəlakət kimi parlament müzakirəsi tələb edən istənilən spesifik məsələ.

Cədvəl №30

İcra orqanlarına nəzarət olunması üçün parlament idarəolunması və proseduralarının ümumi xüsusiyyətləri

Ümumi müzakirə

“Bəzi ölkələrdə konstitusiyanın şərtləri hökumətdən, onun idarəetməsi haqqında parlamentə dövrü hesabatlar verməsini tələb edir. (...) Əksər ölkələrdə ümumi siyasət məsələləri avtomatik surətdə müntəzəm yoxlamalara məruz qalmır. Həmin məsələlər əksər hallarda hər hansı bir üzv tərəfindən qaldırıldığı təqdirdə müzakirə obyektinə olur (...).”

❖ Sorğu

“(...) Klassik parlament sistemində məlumat əldə olunması və nəzarətin həyata keçirilməsində parlament sorğuları əsas proseduralardır. Parlament sorğusu parlament üzvü tərəfindən ya nazirliyə, ya da ki, hökumət başçısına göndərilir ki, müvafiq olaraq nazirliyin məsuliyyət daşdığı sahədə və yaxud ümumi siyasət sahəsində baş verənlərin izahatı verilsin. Parlament sorğusunun iki əsas xüsusiyyəti vardır: əvvəla, o, ümumi müzakirələrin keçirilməsinə təkan verir; və ikincisi, o, siyasi sanksiya mahiyyəti daşıyır, belə ki, müzakirələr hökumətin verdiyi izahatların qənaətbəxş və ya qeyri-qənaətbəxş olmasını müəyyən edəcək səsvermə ilə sona çatır. Parlament sorğusu ən səmərəli prosedura, ona görə ki, o, nazirləri birbaşa hesabat verməyə məsul edir. O, sadəcə olaraq məlumat əldə etmək vasitəsi olmayıb, həm də nəzarətin bilavasitə formasıdır (...).”

❖ Möhlət təklifi

“Britaniyada parlament sorğusu prosedurası məlum deyildir, baxmayaraq ki, “möhlət təklifi” ondan az fərqlənir. İş arası fasilədən əvvəl təklif olunan möhlət hökumətlə bağlı bir sıra məsələlər qaldırmaq üçün imkan verir, lakin heç bir səsvermə həyata keçirilmir (...).”

❖ Suallar

“Suallar prosedurası (...) hökumətdən gələn konkret informasiyaları aydınlaşdırmaq, onun müdaxiləsini tələb etmək və lazım olan yerlərdə, sui-istifadə hallarını aşkar etmək və işləri öz əvvəlki qaydasına salmaq məqsədini daşıyır. O, həmçinin parlament qarşısında qoyulmuş qanun layihələrinin və qanunla müəyyən olunmuş vasitələrin mürəkkəb spesifik məsələlərini başa düşməkdə parlament üzvlərinə kömək edə biləcək müfəssəl məlumatların əldə olunması məqsədilə istifadə olunur (...). Sözügedən proses müxalifəti hökumətin zəif tərəflərini aşkar etməyə imkan verir və yaranmış şəffaflıq səbəbindən onların hökumətə faydalı təsiri olur (...). Bu prosesin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, özünün sual soruşmaq hüququndan istifadə etməklə, parlament üzvü özünü tam mənasında sərbəst bir şəxs hesab edir (...).”

❖ Təhqiqat komissiyaları: Bax: Cədvəl №32

Mənbə: Parlamentlər, Mişel Ameller, Parlamentlərarası İttifaq, 1996

Təhlükəsizliklə əlaqədar parlament sualları və sorğuları

Suallar, istər yazılı olsun, istərsə də şifahi, parlamentin istintaq funksiyasının müəyyən hissəsini təşkil edir və hökumətin fəaliyyətinə nəzarət işində istifadə olunan ən geniş yayılmış vasitələrdən biridir.

Suallar, onların yerinə yetirdiyi əsas funksiyaları nəzərə alsaq, təhlükəsizlik sektoruna effektiv nəzarətə çox böyük köməklik göstərə bilər. Ümumiyyətlə, təhlükəsizliklə əlaqədar parlament sualları:

- ✓ Millət vəkllərini hökumətin müdafiə və təhlükəsizlik siyasəti və ümumiyyətlə təhlükəsizlik məsələləri haqqında vaxtında, dəqiq və son məlumatlar əldə etməyə imkan verir;
- ✓ Parlament tərəfindən təsdiq olunan təhlükəsizliklə əlaqədar qanunların həyata keçirilməsinə nəzarət etmək işində parlamentə kömək edir;
- ✓ İctimaiyyətin diqqətini müdafiə və təhlükəsizlik məsələlərinə yönəltməyə kömək edir, xüsusən o vaxt ki, sual şifahi olur, cavablar isə radio və televiziya ilə verilir və yaxud milli rəsmi bülletendə dərc olunur (aydındır ki, parlament suallarının informativ funksiyası təkcə parlamentin özü ilə məhdudlaşmışdır; suallar həm də media, QHT-lər və ümumilikdə vətəndaş cəmiyyəti də daxil olmaqla geniş ictimaiyyəti informasiya ilə təmin etmək məqsədini nəzərdə tutur);
- ✓ Təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı hökumətin siyasi gündəminin yeni istiqamət almasına yaxud ona təsir etməkdə vasitə ola bilər;
- ✓ Müxalifət nümayəndələrinə imkan verir ki, onları narahat edən təhlükəsizlik və yaxud bu vaxta qədər haqqında kifayət qədər məlumat ala bilmədikləri hadisələrlə bağlı məsələ qaldırınsınlar;
- ✓ Təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar parlament sualları əsas etibarilə çox həssas olur. Parlament suallarına cavab vermək məsuliyyəti daşıyan nazir bu işi görməyə az həvəs göstərir. Bu cür həvəs göstərməmək adətən təhlükəsizlik sektorunun özünün qapalı xarakterindən irəli gəlir. Milli təhlükəsizliklə bağlı sənədlər əksər hallarda gizli saxlanılır və ona görə də, parlament üzvləri və geniş ictimaiyyətin ondan məlumatı olmur.

Cədvəl №31

Effectiv sorğu-sual üçün təkliflər

- ❖ Hərtərəfli hazırlıq: soruşulan suallar təhlükəsizlik məsələləri, xüsusən texniki məsələlərlə əlaqədar olanda onlara dərhal cavab vermək çətin olur. Hərbi personalla qeyri-rəsmi əlaqələr çox böyük kömək edə bilər.
- ❖ Aydın dil: sualların qoyuluşu zamanı anlaşılmaqlığın yaranmasına rəvac verən dəqiqliyin olmaması nazirlikdən qeyri-müəyyən və aydın olmayan cavabın gəlməsinə səbəb ola bilər.
- ❖ Vaxt amili: sualın soruşulduğu vaxt amili onun effektivliyi və təsiri baxımından çox əhəmiyyətlidir.

İcra hakimiyyətinin səlahiyyətinə baxmayaraq sənədlərin təsnif olunması qanunla məhdudlaşdırılır. Bundan əlavə, sənədlərin təsnif olunması prosesi şəffaf olmalıdır ki, hansı sənədlərin təsnif olunması, məxfilik dövrünün müddəti, eləcə də təsnif olunmanın şərtləri kimi məsələlərin kim tərəfindən qərara alınması məlum olsun.

Təşkilati məsələlərə toxunduğundan, aşağıdakı amillər parlament suallarının effektivliyinə köməklik edir:

- ✓ Cavabdan qane olmayanda yaxud əlavə aydınlaşdırmağa ehtiyac olduğu zaman millət vəkilləri üçün əlavə suallar verməkə imkanı;
- ✓ Parlament üzvlərinin, sual verilməsi vaxtında qaldırılan məsələlər barəsində müzakirə başlamaq imkanı;
- ✓ Parlament üzvlərinin suallar soruşmaq istəyi
- ✓ İctimaiyyətin nümayəndələrinin parlamentin suallar soruşmaq vaxtına qatılmaq imkanı yaxud onun televiziya və radiodan izlənməsi
- ✓ Müzakirələrin şəffaf keçirilməsi və sual və cavabların nəşr olunaraq xalqa çatdırılması

Təhlükəsizliklə bağlı xüsusi parlament istintaqı

Qanunvericilik prosesində rolundan başqa, parlament komissiyaları hökumətin siyasi kursunun səmərəli şəkildə aparılmasında da iştirak edirlər. Hökumətin fəaliyyəti bir neçə komissiya tərəfindən müvafiq müvəqqəti tapşırıqla monitorinq edilə bilər və bütün bunlar adətən hesabatların təqdim edilməsilə sonuqlanır. Xüsusi parlament istintaqının məhkəmə istintaqına çağırış göndərmək səlahiyyəti olmalıdır.

İstintaq komissiyalarının xüsusiyyətləri və əsas üstünlükləri

- ✓ Təhlükəsizlik/müdafiə məsələləri ilə əlaqədar xüsusi istintaq komissiyalarının spesifik əhəmiyyəti vardır və onların üstünlükləri çoxdur. Xüsusilə:
- ✓ Onların elə sadəcə olaraq yaranması, xüsusilə ictimaiyyət tərəfindən müsbət siyasi əlamət kimi qəbul edilir;
- ✓ Onlar təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar siyasi cəhətdən həssas məsələlərin hərtərəfli aydınlaşdırılması üçün əlverişli vasitədir;
- ✓ Onlar xüsusi təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı hökumətin siyasətinin dəqiq qiymətləndirilməsinə imkan verir və uyğun olan yerlərdə bütünlükdə parlament və hökumət tərəfindən qəbul edilməsi mümkün olan düzəlişlər təklif edir.

Cədvəl №32

Parlament istintaq komissiyalarının əsas xüsusiyyətləri

«(...) İstintaq komissiyaları xüsusi məsələlərin öyrənilməsində geniş istifadə olunur. Bu məqsədlə, parlament özünün bir sıra üzvlərini lazımı nəzarəti

həyata keçirməyə imkan verən informasiya toplamaq və hazırlanacaq hesabatların əsasında müzakirə açmaq və qərar qəbul etmək üçün təlimatlandırır. İstintaq təşkil etmək hüququ icra hakimiyyətinin hər hansı bir məsələ ilə bağlı tədbir görməsi haqqında parlamentə tam məlumat verməli olduğu prinsipinin təbii nəticəsidir (...). Bəzi ölkələrdə istintaq komissiyalarının effektiv istintaq təşkil etməsi çox çətindir. Əksər hallarda onların insanları adi məhkəmə proseslərində iştirak etməyə məcbur etməkdən savayı digər səlahiyyətləri olmur. Bu da hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsinə səbəb olur, komissiyaların işinin sürətini aşağı salır və onun tərəfindən aparılan istintaqın təsirini azaldır. (...) Hələ də parlament istintaqını səmərəli etmək üçün ən yaxşı vasitə ifadələrin alınmasında and içilməsidir. (...)

Mülki qulluqçuların istintaq komissiyalarına verdiyi ifadə spesifik problem yaradır, ona görə ki, onlar çalışdıqları şöbənin tabe olduğu nazirlikdən asılı vəziyyətdədirlər. (...) Bəzi ölkələrdə aidiyyəti şöbələrin ifadə vermək haqqında razılığı həmişə tələb olunur.

Qeyd olunmalıdır ki, hansı sistem olursa olsun, istintaq aparılması üçün təşkil olunmuş komissiya təhqiqat aparan və faktların araşdırılması ilə məşğul olan qurumdan savayı bir şey deyildir və onların da yeganə funksiyası onları yaradan parlamentə hesabat hazırlamaqdır. İstintaqdan lazımı nəticələr çıxarmaq həmişə parlamentin öz işi olmuşdur (...).»

Mənbə: Parlamentlər, Mişel Ameller, Parlamentlərarası İttifaq, 1966

Bu cür istintaq komissiyalarının digər bir mühüm xüsusiyyəti onların qurulmasıdır. İqtidara müxalif olan millət vəkillərinin həmin komissiyalarda təmsil olunma nisbəti, əlbəttə ki, istintaqın nəticələrinə əhəmiyyətli təsiri vardır. İstintaq səlahiyyətlərinin parlamentdən parlamentə, komissiyadan komissiyaya fərqi vardır. Əsas səlahiyyətlər xüsusilə aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Parlament istintaqının mövzusunun və əhatə dairəsini müəyyən etmək;
- ✓ Silahlı qüvvələrin bazalarına və təhlükəsizlik xidmətinin digər müəssisələrinə səfər etmək (bax: 17-ci fəsil);
- ✓ Prezident aparatından, hökumətdən yaxud hərbi personaldan məxfi və tamamilə məxfi sənədlər də daxil olmaqla bütün müvafiq informasiyaları toplamaq;
- ✓ Prezident aparatı, hökumət rəhbərləri yaxud hərbiçilərdən, eləcə də vətəndaş cəmiyyəti qurumlarından and altında ifadə almaq;
- ✓ Açıq və yaxud qapalı dinləmələr təşkil etmək.

Kanadalı əsgərlərin Somalidə yerləşdirilməsi ilə bağlı Kanada təhqiqatı bunun ən yaxşı təsvirini verir (bax: Cədvəl №33).

Cədvəl №33

**Kanadalı əsgərlərin Somalidə yerləşdirilməsi ilə bağlı
İstintaq Komissiyası: parlament hesabatlarının
təhlükəsizlik məsələlərinə ictimai təsirinə dair nümunə**

1993-cü ildə Kanada qoşunlarının Somalidə yerləşdirilməsi zamanı baş verən hadisələr, Kanada hərbi bölmələrinə Belet Huendə etiraz edən Somali vətəndaşlarının güllələnməsi, əsgərlərin nəzarətində saxlanan yeniyetmənin Kanada Hava-Desant Polkunun (KHDP) 2 desantçısı tərəfindən ölənkimi döyülməsi, həmin kanadalı əsgərin sonradan intihar cəhdi, bu epizodların gizlədilməsi və əsas məlumatların saxtalaşdırılması kanadalıları sarsıtmışdı. KHDP əsgərlərinin insanlarla vəhşicəsinə olan rəftarını əks etdirən videolentlər də hamıya məlum olmuşdu. Həmin hadisələrin təhqiqatını aparan hərbi istintaq komissiyasının fəaliyyəti Kanada hökuməti tərəfindən ordunun ictimaiyyət qarşısında məsuliyyətinin yerinə yetirməməsi kimi qiymətləndirilmiş və Kanada Parlamenti İstintaq Aktı haqqında qanuna əsaslanaraq açıq istintaq təşkil etmişdi.

Əhatə dairəsi və səlahiyyət - İstintaq Aktı şahidlərin məhkəməyə çağırılmasına, şahid ifadələrinin dinlənilməsinə, mütəxəssis məsləhətçilərinin işə cəlb olunmasına və ifadələrinin qiymətləndirilməsinə səlahiyyət verir. Şahid ifadələrinin verilməsinə məcbur etmək səlahiyyəti Milli Müdafiə Qərargahında və Somalidə aşkar olunan hadisə və məsələlərin müəyyən edilməsində əsas mexanizm idi. Təxminən 116 şahid bütün Kanada ərazisində yayımlanan açıq televiziya verilişlərində öz ifadələrini İstintaqa vermişdilər. Əhatə dairəsi yalnız Somalidə baş verən hadisələrlə məhdudlaşmırdı, bu iş mahiyyəti üzrə, yəni, Kanada Silahlı Qüvvələrinin əmr sistemi silsiləsinin elementləri, intizam, keçirdiyi əməliyyatlar və həmçinin Milli Müdafiə Departamentinin fəaliyyəti və qərarlarını əhatə etməklə aparılırdı. Bu işlə bağlı fəaliyyətin digər hissəsi Komissiya üzvlərindən Somali əməliyyatının əməliyyatdan əvvəlki və sonrakı mərhələlərini əhatə edən spesifik məsələləri araşdırmağı tələb edirdi.

İstintaq məhkəmə qurulması məqsədilə keçirilmirdi, baxmayaraq ki, dinləmələr, insanların məhkəməsi və günahlandırılması ilə nəticələnən hadisələrin təşkilati səbəblərinin araşdırılması məsələlərini əhatə edirdi. İstintaqın əsas diqqəti Kanada Silahlı Qüvvələri və Milli Müdafiə Departamentində qulluq edən insanlardan daha çox, həmin sistemin quruluşu və idarə olunmasına aid olan təşkilati məsələlərə yönəlmişdi. Bununla belə, İstintaq insanların əmrlər sistemindəki fəaliyyətini və onların hansı formada rəhbərliyi həyata keçirməsini aydınlaşdırmağa da diqqət yetirirdi.

Nəticələr - İki illik işin nəticəsi geniş miqyaslı məsələləri əhatə edən uzun bir hesabatdan ibarət idi. Həmin hesabat Kanada Silahlı Qüvvələri və Milli Müdafiə Departamentinin Somali missiyası zamanı mövcud olan quruluşu və təşkili, Kanada ordusunda əmrlər silsiləsinin əhəmiyyəti, hərbi mədəniyyət və əxlaq barəsində müzakirələr, Kanadada mülki-hərbi münasirətlər haqqında

sibətlər və s. kimi məsələləri əhatə edirdi. O, hökumətin və Kanada Silahlı Qüvvələrinin fəaliyyəti və siyasətinə edilə biləcək geniş miqyaslı əsas tövsiyələrlə sona çatırdı. Bu tövsiyələrin əksəriyyəti hal-hazırda həyata keçirilmə prosesindədir.

*Mənbə: Prof. Donna Uinsloy
Kanada Parlament İstintaqı Komissiyasının Texniki Məsləhətçisi, 1996*

15-ci fəsil

Parlamentin müdafiə yaxud təhlükəsizlik komissiyaları

Təhlükəsizlik sektorunun mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, parlament icra hakimiyyətinə real təsir etmək istəyirsə, o halda yaxşı qurulmuş komissiya strukturu çox əhəmiyyətlidir. Təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarəti tək bir komissiyanı deyil, müxtəlif parlamentlərdə müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərən bir neçə komissiyanı əhatə edir (bəzən öz fəaliyyətlərini birləşdirməklə).

Adətən aşağıdakı komissiyalar zaman-zaman birgə iclaslar keçirirlər:

- ✓ **Müdafiə komissiyası** (bəzən silahlı qüvvələr komissiyası yaxud milli müdafiə və təhlükəsizlik komissiyaları və yaxud təhlükəsizlik və xarici işlər komissiyası adı ilə fəaliyyət göstərir) ümumiyyətlə təhlükəsizlik sektora daxil olan, yəni missiya, təşkilat, kadr, əməliyyatlar və ordunun maliyyələşməsi, hərbi çağırış və alqı-satqı kimi bütün məsələlərlə məşğul olur;
- ✓ **Xarici işlər komissiyası** sülh missiyalarında iştirak etmək, yaxud onların öz milli ərazilərində mövcudluğunu qəbul edən qərarlarla, beynəlxalq təhlükəsizlik, beynəlxalq və regional təşkilatlar, müqavilələr və tədbirlərlə bağlı məsələlərlə məşğul olurlar;
- ✓ **Büdcə yaxud maliyyə komissiyaları** təhlükəsizlik sektoruna daxil olan bütün təşkilatların büdcə məsələlərində son söz demək səlahiyyətinə malikdir; burada müdafiə büdcəsi də daxil olmaqla, bütün milli büdcə üçün audit hesabatlarını nəzərdən keçirən ictimai hesablar komissiyasının da olması mümkündür;
- ✓ **Adətən bağlı qapılar arxasında** öz iclaslarını keçirən kəşfiyyət xidməti və məsələləri üzrə komissiya (yaxud yarımkomissiya);
- ✓ **Sənaye və ticarət komissiyası** əsasən silah alqı-satqısı və ticarəti ilə məşğul olur (kompensasiya və güzəştlər);
- ✓ **Elm və texnologiya komissiyası** (hərbi tədqiqatlar və inkişaf);
- ✓ **Daxili işlər komissiyası** polis, sərhəd gvardiyası və digər yarıhərbi təşkilatlarla məşğul olur.

Səlahiyyət və vasitələr

Parlament komissiyalarının xarici mənbələrindən maddi sübutlar almaq və toplamaq səlahiyyəti bir-birindən çox fərqlənir. Bəzi parlament komissiyaları, məs. Britaniya Parlamentinin Aşağı Palatasının xüsusi daimi komis-

siyası xarici mənbələrdən məlumat toplamaq istiqamətində hədsiz səlahiyyətə malik olan Birləşmiş Statlar Konqresinin komissiyalarından fərqli olaraq, özləri maddi sübutlar toplamaq hüququna malik deyillər.

Bəzi parlament komissiyalarının yeni qanunlar qəbul etmək və yaxud mövcud qanunvericiliyə düzəlişlər etmək kimi səlahiyyətləri vardır, halbuki digər komissiyaların qanun qəbul etmək yox, yalnız icra hakimiyyətinin fəaliyyətini və büdcə ayırmalarını araşdırmaq kimi hüquqları vardır.

Komissiyanın malik olduğu səlahiyyət və vasitələrin səviyyəsi onların vəzifələrinin səmərəli surətdə həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır. Bura komissiyada qulluq edənlərin sayı və bacarıq səviyyəsi, məlumatlara çıxış və müvafiq dəstək sənədləri (onları əldə etmək və yaymaq bacarığı), mütəxəssisləri dəvət etmək qabiliyyəti, dinləmələri təşkil etmək və istintaqı həyata keçirmək qabiliyyəti daxildir. (əlavə məlumat üçün parlament mexanizmləri və vasitələri ilə bağlı 14-cü fəsilə bax).

Cədvəl №34

Müdafiə yaxud təhlükəsizlik məsələləri üzrə parlament komissiyalarının mümkün olan əsas funksiyaları

Təhlükəsizlik siyasəti

- ❖ Müdafiə nazirliyi tərəfindən elan olunmuş hər hansı bir əsas siyasi təşəbbüsü araşdırmaq və hesabat vermək;
- ❖ Müntəzəm surətdə müdafiə nazirinin öz siyasi məsuliyyətini yerinə yetirmək işini yoxlamaq;
- ❖ Müdafiə nazirliyinin informasiya azadlığı haqqında qanunvericiliyə uyğun işləməsini və onun parlamenti hansı vasitə ilə olursa olsun informasiya ilə təchiz etməsi keyfiyyətini nəzarətdə saxlamaq;
- ❖ Hərbi personal və mülki vətəndaşlar tərəfindən təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar ərizə və şikayətləri yoxlamaq.

Qanunvericilik

- ❖ Hökumətin təqdim etdiyi və parlamenti müzakirə etdiyi hər hansı qanunvericilik aktını müzakirə etmək və hesabat vermək;
- ❖ Müdafiə nazirliyinin səlahiyyəti çərçivəsinə düşən beynəlxalq yaxud regional müqavilələr və yaxud tədbirləri müzakirə etmək;
- ❖ Lazım gələrsə, nazirdən yeni qanun təklifi irəli sürməsinə tələb etməklə yeni qanun aktının hazırlanmasına başlamaq.

Xərclər

- ❖ Müdafiə nazirliyinin illik xərcləri və büdcə layihələrini yoxlamaq və hesabat vermək;
- ❖ Müdafiə nazirliyi tərəfindən təqdim olunan əlavə hər bir büdcə layihəsini müzakirə etmək və parlamenti hesabat vermək;
- ❖ Lazım gələrsə, səlahiyyətli orqanlara audit keçirilməsi haqqında sərəncam vermək.

İdarəetmə və rəhbərlik

- ❖ Lazım gələrsə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilən hər bir əsas təyinatı müzakirə etmək, ifadə almaq və hesabat vermək (yüksək rütbəli hərbcilər, yüksək vəzifəli mülki qulluqçular);
- ❖ Parlamentə müəyyən tərzdə aidiyyəti olan xarici qurumlar (məs: ombudsman) vasitəsilə müdafiə sektorunun daxili quruluşunu müzakirə etmək və parlamentin diqqətini mümkün sui-istifadə hallarına yönəltmək.

Mənbə: Parlament Araşdırmaları üzrə Hansard Cəmiyyəti Komissiyasının Hesabatına əsasən, Birləşmiş Krallıq, 2001

Aşağıda verilmiş Cədvəl №35-də Norveç Parlamentinin işləmə metodu nümunə kimi təqdim olunur.

Cədvəl №35

Stortingin (Norveç Parlamenti) müdafiə və xarici işlər komissiyalarının birgə iclasları

«Xarici İşlər üzrə Geniş Komissiyanın vəzifəsi hökumətlə mühüm xarici siyasət, ticarət siyasəti və milli təhlükəsizlik siyasəti məsələləri barədə müzakirələr aparmaqdır. Bu müzakirələr mühüm qərarlar qəbul edilməzdən əvvəl aparılmalıdır. Xüsusi hallarda Geniş Komissiya Storting qarşısında təkliflərlə çıxış edir.

Geniş Komissiya Xarici İşlər üzrə Daimi Komissiyanın adi üzvlərindən, Stortingin Prezidenti və Vitse-Prezidentindən (əgər hələ üzv deyillərsə), Müdafiə üzrə Daimi Komissiyanın sədri və Seçki Komissiyası tərəfindən təyin olunmuş 11 üzvdən ibarətdir. Bu təyinatlar irəli sürülərkən partiya qruplarının proporsional surətdə təmsil olunması məsələsi də hökmən nəzərə alınmalıdır.

Eyni prinsipə əsasən, məzuniyyət də daxil olmaqla işə çıxmadığı hallarda geri çağırılabilən deputatlar da Seçki Komissiyası tərəfindən təyin olunur.

Sədr lazım bildiyi zaman, yaxud Baş Nazirin, Xarici İşlər Nazirinin və yaxud Komissiya üzvlərinin üçdə birinin tələbinə əsasən Komissiya iclas keçirir.

Geniş Komissiyanın işi, başqa cür informasiya verilməyibsə, gizli saxlanılır. Bu prinsip bu Komissiya ilə digər Komissiyalar arasında keçirilən birgə iclaslarda da gözlənilir. Sədr qərara ala bilər ki, hətta Komissiyaların iclaslarına çağırış da gizli saxlanılsın.

Xarici İşlər üzrə Geniş Komissiyanın iclas gündəliyindəki məsələ o vaxt Stortingin qarşısında qoyulur ki, komissiyanın ən azı 6 üzvü bu tələblə çıxış edir. Komissiya müzakirə etməlidir ki, Storting tərəfindən məsələyə baxıl-

ması üçün zəmin varmı və bu barədə Rəyasət Heyətini məlumatlandırılar. Storting qapalı otaqda qərar qəbul edir ki, bu cür iclaslar açıq və yaxud qapalı keçirilsin. Storting tərəfindən məsələyə baxılması hökumət nümayəndəsinin bəyanatı ilə təqdim olunmalıdır. İşlə bağlı müzakirə ya bəyanatdan dərhal sonra, ya da Stortingin qərarına əsasən növbəti iclasların birində aparılmalıdır. Komissiyalar tərəfindən baxılması üçün təkliflər təqdim oluna bilməz.

*Mənbə: Norveç Parlamentinin Prosedur Qaydalarının 13-cü bölməsi
(Storting: <http://www.stortinget.no/g>)*

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Sizin təmsil olduğunuz parlamentdə və ya palatada müdafiə məsələləri ilə məşğul olan komissiyanın əhatə etdiyi sahələr

- ❖ Aşağıdakı məsələlərə əmin olmaq üçün komissiyanın və onun mümkün yarımkomissiyalarının mandatını yoxlayın:
 - O, düzgün müəyyən olunub;
 - O, komissiyaya hər bir sahəni dərinədən əhatə etməyə imkan verir;
 - O, təhlükəsizlik siyasətinə və təhlükəsizlik məsələlərinə müəyyən qədər aidiyyəti olan xarici işlər, hava/donanma təhlükəsizliyi, sənaye, enerji təminatı və s. kimi digər nazirlik funksiyalarına müvafiqdir.

Effektiv parlamenti komissiyası

- ❖ Əmin olun ki, sizin təmsil olduğunuz parlament yaxud palatanın səlahiyyətli komissiya və yarımkomissiyaları həm qanuni, həm də praktiki cəhətdən Cədvəl №34-də göstərilən mexanizmlərlə təmin olunmuşlar.
- ❖ Bütçə, alqı-satqı, personal və sülh missiyaları kimi müdafiənin spesifik sahələri üçün yarımkomissiyaların yaradılmasını müzakirə edin.
- ❖ Təhlükəsizlik sektorunun informasiya siyasəti ilə bağlı qanunvericiliyin hazırlanması və xüsusilə müdafiə xərcləri ilə əlaqədar prosesin nəzərdən keçirilməsi işlərinə başlayın.
- ❖ Əmin olun ki, mütəxəssis məsləhəti də daxil olmaqla komissiyalar müvafiq resurslar əldə etmək hüququna malikdirlər.
- ❖ Təhlükəsizlik sektoruna parlamenti nəzarəti sahəsində beynəlxalq səviyyədə toplanmış ən yaxşı təcrübəni nəzərdən keçirin və araşdırın.

Ombudsman

Təhlükəsizlik sektorunu monitoring edən müstəqil təşkilati qurumlar içərisində ombudsman xüsusi yer tutur. Elə ölkələr var ki, orada ombudsmanın ümumi səlahiyyəti vardır və onlar idarəetmədən sui-istifadə nəticəsində yaranmış bütün problemlərlə məşğul olurlar. Bəzi ölkələr də vardır ki, orada eyni funksiyaları həyata keçirən, lakin Komissar ya da İctimai Şikayətlər Komissiyası (Nigeriyada) adlanan digər qurumlar vardır. Digər qism ölkələrdə isə ixtisaslaşmış ombudsmanlar silahlı qüvvələrlə məşğul olurlar.

Cədvəl №36

Ombudsman

«(...) Ombudsman rəhbərliyin buraxdığı səhvlər, fəaliyyəti və qəbul etdiyi qərarlarla bağlı ictimaiyyətdən gələn şikayətlərlə məşğul olur. Bu ofisin rəhbəri parlament tərəfindən seçilir yaxud da parlamentlə razılaşırdıqdan sonra dövlət və ya hökumət başçısı tərəfindən təyin olunur. Ombudsmanın rolu xalqı onların hüquqlarının pozulmasından, hakimiyyətdən sui-istifadədən, səhv qərarlardan qorumaq və hökumətin fəaliyyətini daha şəffaf və hökumət və onun qulluqlarının ictimaiyyət qarşısında daha məsuliyyətli olmasını təmin etməkdən ibarətdir. Ombudsman xidməti ölkənin konstitusiyasında təsbit oluna və qanunvericiliklə müdafiə oluna bilər yaxud da qanunvericilik aktı ilə yaradıla bilər (...).

İnsanların hüquqlarını qorumaq üçün ombudsman müxtəlif səlahiyyətlərə malikdir:

- 1) hökumət idarəetmə sisteminin qanunun ziddinə fəaliyyət göstərmiş-göstərmədiyini araşdırmaq;
- 2) obyektiv təhqiqat düzgün olmayan idarəetmə məsələsini aşkar etmişsə, pis idarəetmə sisteminin aradan qaldırılması üçün tövsiyələr vermək;
- 3) xüsusi hallarda öz fəaliyyəti və şikayətçilər haqqında hökumətə hesabat vermək və xüsusi hallarla bağlı tövsiyələr hökumət tərəfindən qəbul edilməyibsə, qanunvericilik işləri ilə məşğul olan quruma müraciət etmək. Əksər ombudsmanlar öz fəaliyyətləri ilə bağlı qanunvericilik hakimiyyətinə və ümumilikdə xalqa illik hesabat verirlər.

Ombudsmanın bir qayda olaraq elə bir səlahiyyəti yoxdur ki, qəbul etdiyi qərar hökuməti həmin qərarı yerinə yetirməyə məcbur edə bilsin.

Ombudsman dəyişikliklər üçün tövsiyələr verə bilər (...). Ümumiyyətlə, ictimai sektor ombudsmanının bir çox hökumət təşkilatları üzərində ümumi yurisdiksiyası vardır. Bəzi ölkələrdə, həmin yurisdiksiyaya məhkəmə, polis və ordu da daxildir, digər ölkələrdə isə bunlardan bəziləri onun yurisdiksiyasından çıxarılmışdır.»

Mənbə: <http://law.ualberta.ca/centres/oi/> İnternet sahifəsində Beynəlxalq Ombudsman İnstitutunun İnformasiya Bukleti.

Həmçinin bax: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının İnsan Hüquqları İdarəsi, Fakt Vərəqi №19.

Müdafiə məsələləri üzrə ombudsman

Ayrıca qurum kimi, müdafiə ombudsmanı müxtəlif ölkələrdə müxtəlif adlar altında mövcuddur. Məs: Finlandiya, Norveç, Portuqaliya və Almaniya Müdafiə Ombudsmanı, İsraildə Hərbçi Əsgərlərin Şikayətləri üzrə Komissar, Kanadada Silahlı Qüvvələr və Milli Müdafiə Departamentinin Ombudsmanı və Avstraliyada Avstraliya Müdafiə Qüvvələri Ombudsmanı.

Cədvəl №37

Ayrı-ayrı ölkələrdə müdafiə ombudsmanlarının fəaliyyətinə baxış

Ölkə	Hüquqi səlahiyyət	Funksiyaları	Hesabat verir
Avstraliya	- Müdafiə Qüvvələri Ombudsmanı - nazirliyin qərarı ilə təyin olunur	Avstraliya Müdafiə Qüvvələrinin üzvləri tərəfindən hər hansı bir səhv idarəetmə	- parlamentə təqdim olunmaq üçün illik hesabatlarını nazirə verir
Kanada	- Müdafiə Ombudsmanı - nazirliyin qərarı ilə təyin olunur	Kanada Silahlı Qüvvələri və Milli Müdafiə Departamentinin (MMD) qulluqçularının insan haqlarını qorumaq	- Xüsusi hallarla əlaqədar SQ və MMD-yə hesabat verir. Öz fəaliyyəti ilə bağlı nazirə illik hesabat verir. - Neytral və obyektiv idarə heyəti vardır. Müdafiə Nazirindən asılı deyilir.
Norveç	- Müdafiə Ombudsmanı - Norveç Parlamenti çərçivəsində	Ayrı-ayrı əsgərlərin mənafeyini qoruyur; müdafiə strukturunun müxtəlif sektorları daxilində münaqişələrin həlli və inam və şəffaflığın təmin olunması	Müvafiq ictimai qurumların könüllü surətdə razılaşdığı tövsiyələr, qiymətli əndirmələr və tənqidlər edir

Ombudsman vətəndaşlar və ya parlament adından silahlı qüvvələrin monitorinq edilməsi üçün əlavə bir vasitəni təmsil edir. Hərbi ombudsmanın əsas vəzifəsi təhlükəsizlik xidmətinin cavabdeh nazirləri, xüsusilə də hərbçilər

tərəfindən şübhəli, özbaşına verilən qərarları yaxud vəzifədən sui-istifadə yolu ilə etdikləri cinayətləri araşdırmaqdır.

Hərbi ombudsmanın təşkilati cəhətdən siyasi sistemə gətirilməsi ölkədən ölkəyə fərqlənir. Müdafiə ombudsmanı parlament tərəfindən təyin oluna və parlamentə hesabat verə bilər (Almaniya, İsveç), yaxud da müdafiə naziri tərəfindən (İsrail, Kanada) təyin edilə bilər. Bəzi ombudsmanların ofisi parlament daxilində (Alman Silahlı Qüvvələrinin Parlament Komissarı, bax: Cədvəl №38), bəzilərininki isə parlament xaricində (İsveç) yerləşir.

Hərbçilər tərəfindən pis rəftara məruz qalan vətəndaş və ya qulluqçular ombudsmandan təhqiqat başlamasını rica edə bilərlər. Bundan əlavə, parlament üzvləri də ombudsmandan təhqir və şikayətlərlə bağlı təhqiqat aparılmasını xahiş edə bilərlər. Adətən, ombudsman tərəfindən araşdırılan hallar məcburi hərbi xidmətdən azad olunma və ya təxirə salınmasından, hərbi xidmət ərzində yer dəyişmədən, tərxis olunmadan, məzuniyyət, intizam və cəza tədbirlərinin araşdırılmasından ibarət olur. Əgər ombudsman şikayətlərin haqlı olduğunu aşkar etsə, onda o qərarın dəyişməsi ilə bağlı tövsiyələr verə bilər.

Ombudsman və məxfilik

Təhlükəsizlik sektorunun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bəzi informasiyalar milli təhlükəsizlik səbəbindən ictimaiyyətə açıqlana bilməz. Bir çox ölkələrin qanununda xüsusi olaraq göstərilmişdir ki, milli təhlükəsizlik məsələləri baxımından ombudsman necə fəaliyyət göstərməlidir. Ümumiyyətlə desək, hətta məxfilik qanunlarının ən yüksək səviyyədə tətbiq olunduğu yerlərdə ombudsmana lazımi təhqiqatlar aparmağa və hərbi baza və hər hansı bir xüsusi halla bağlı bütün müvafiq sənədlərə çıxış əldə etməyə icazə verilir. Lakin, ombudsman əldə etdiyi nəticələri geniş ictimaiyyətə açıqlaya bilməz.

Cədvəl №38

Alman Silahlı Qüvvələrinin Parlament Komissarı

1950-ci illərdə silahlı qüvvələrin yenidən qurulması zamanı, Almaniya onun parlament tərəfindən nəzarət edilməsinə böyük əhəmiyyət verdi. İnsanları özünün əsas obyektinə hesab edən Konstitusiyada təsbit olunmuş dəyərlərin silahlı qüvvələrə tətbiq olunması məqsədilə, 45b maddəsi Almaniyanın Əsas Qanununa əlavə edildi. Maddədə deyilir:

«... Parlament Komissarı Silahlı Qüvvələrin üzvlərinin əsas hüquqlarını qorumaq və parlament nəzarətinin həyata keçirilməsində Bundeşaqa kömək etmək məqsədilə təyin olunmalıdır». Bu maddənin həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün müvafiq məlumatlar «Silahlı Qüvvələrin Parlament Komissarı haqqında Qanunda» öz əksini tapmışdır».

Parlament Komissarı Parlamentin (Bundestaqın) əlavə orqanıdır və buna görə də qanunverici orqanın üzvüdür. O, Bundestaq yaxud onun müdafiə

komissiyasının təlimatı ilə xüsusi halları təhqiq edir yaxud da xüsusi şərait onun diqqətini cəlb edəndə öz qərarına əsasən tədbirlər görür.

Səlahiyyət bölgüsü qaydalarına müvafiq olaraq, komissar müdafiə naziri üzərində nəzarəti həyata keçirir. O, müdafiə naziri və onun tabeçiliyində olan bütün orqan və qulluqçulardan məlumat tələb edə və bütün yazılı sənədlərə çıxış əldə edə bilər. O, istənilən vaxt, hətta xəbərdarlıq etmədən, bütün hərbi bölmələrə, qərargahlara, orqan və silahlı qüvvələrin idarələrinə gedə bilər. O, rütbə və vəzifəsindən asılı olmayaraq, istənilən qulluqçunun şikayəti əsasında təhqiqat aparılmasına başlaya bilər. Silahlı Qüvvələrin istənilən qulluqçusu, heç bir rəsmi orqana müraciət etmədən və öz ərizəsinə görə cəzalanmaq və ayırı-seçkiliyə məruz qalmaqdan qorxmayaraq, öz başına gələnər haqqında birbaşa Komissara məlumat verməlidir.

Mənbə: <http://www.bundestag.de/>

Ombudsman: silahlı qüvvələrə geniş inam mənbəyi

Hərbi işlər üzrə ombudsmanlar, məs. İsveç Hərbi İşlər üzrə Ombudsmanı (1915-ci ildə yaradılmışdır) haqqında qeydlər göstərir ki, bu qurum müdafiə sektoruna ictimaiyyətin inamının artırılmasında güclü vasitə olmuşdur. Bundan əlavə, ombudsman silahlı qüvvələr daxilində ayrı-ayrı hərbi qulluqçu kişi və qadınların təhqiramiz rəftardan qorunmasında əsas rol oynayır. Ümumiyyətlə qeyd etmək olar ki, təhlükəsizlik sektoru ilə əlaqədar ombudsmanın əsas həyata keçirəcəyi vəzifə, bütün idarəetmə prosesinə şəffaflıq gətirmək, hərbi əraziyə yol verməmək və ordunun hazırlıq səviyyəsini aşağı salmamaqla, hərbi sektora inamın artmasına kömək etməkdir.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Ombudsman institutu

- ❖ Əgər belə bir qurum hələ də sizin ölkənizdə mövcud deyilsə, onun yaradılması məqsədilə tədbirlər görmək haqqında fikirləşin.
- ❖ Bu münasibətlə <http://www.ombudsmaninternational.com> saytında ombudsman haqqında verilmiş beynəlxalq qaydalar, istinad sənədləri və əldə olunan nəticələrlə bağlı məlumatlarla tanış ola bilərsiniz.

Müdafiə yaxud təhlükəsizlik sektoru üzrə ombudsman

- ❖ Əgər belə bir qurum hələ də sizin ölkənizdə mövcud deyilsə, onun yaradılması məqsədilə tədbirlər görmək haqqında fikirləşin.
- ❖ Müdafiə məsələləri üzrə Ombudsmanın mövcud olduğu bir sıra ölkələrin təcrübəsindən meydana gələn nəticələr haqqında məlumat

- ❖ əldə edin.
- ❖ Əgər sizin ölkənizdə Müdafiə məsələləri üzrə Ombudsman olubsa, digər ölkələrdəki müvafiq qurumlarla onun fəaliyyəti, funksiyaları, parlamentə hesabatlılıq da daxil olmaqla ümumi proseduraları, onun təsirini, resurs və büdcəni nəzərdən keçirməyi tələb edin.

17-ci fəsil

Təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə səfər edərkən

Əhəmiyyəti

Bütün millət vəkilləri üçün təhlükəsizlik sektoru ilə dərinədən tanış olmaq çox əhəmiyyətlidir. Təhlükəsizlik xidməti ehtiyaclarının dərinədən dərk olunması məqsədilə nəzəri biliklər praktiki və sahə təcrübəsi vasitəsilə möhkəmləndirilməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə parlament nümayəndələrinin səfərləri siyasi və hərbi liderlər arasında inamın və anlaşmanın qurulması, eləcə də dialoqun inkişaf etdirilməsi yolu kimi hesab oluna bilər. Millət vəkillərinin bu cür səfərləri onların, əsgərlərin məişət problemlərini dərinədən anlamağa kömək edir və hərbiçilərə göstərir ki, siyasi rəhbərlik əsgərlərin həyatı ilə maraqlanır və onların rifahı naminə əlindən gələni edir.

Cədvəl №39

Argentina nümunəsi

Siyasətçilər hərbi baza və bölmələrə hərbiçilərlə fikir mübadiləsi etmək məqsədilə gedirlər. Bu cür səfərlər silahlı qüvvələr rəhbərliyinə səfər haqqında əlavə məlumat verməklə həyata keçirilir və həmin iki qurum arasında inamsızlığın aradan qaldırılmasına kömək edir. Hərbi sahənin problemlərinin daha dərinədən dərk olunması parlament üzvləri ilə silahlı qüvvələrin rəhbərliyi arasında əlaqələrin məntiqi nəticəsi əsasında əldə edilir. Təhlükəsizlik sektoruna aid olan məsələlərdə qaydalar və nizamnamələr fərqli şəkildə olur və bu cür səfərlər siyasətçilərə həmin məsələləri anlamaqda kömək edir.

Mənbə: Pablo Karlos Martines, «Silahlı qüvvələrin yenidən qurulması və parlamentin rolu: Argentina təcrübəsi», <http://www.pdgs.org>

Saxlanma mərkəzlərində və həbsxanalardakı dustaqlar bütünlüklə təhlükəsizlik personalının əlində və nəzarəti altındadırlar. Bu cür xüsusi vəziyyət onları bütün növ insan haqlarının pozulması təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Təəssüf ki, həbsxana və saxlanma mərkəzlərində işgəncə və zorakılıq halları geniş yayılmışdır. Ona görə də, belə müəssisələr xüsusi nəzarət və yoxlama mexanizmlərinin mərkəzində olmalıdır. Bu mənada çox əlverişli bir vasitə,

zorakılıq hallarının aşkar edilməsi və gələcəkdə bu cür halların aradan qaldırılması məqsədilə millət vəkillərinin və ekspertlərin həmin müəssisələrə təşkil olunmuş səfərləri ola bilər.

Cədvəl №40-da BMT-nin İşgəncələr Əleyhinə Konvensiyasının əlavə protokolunda saxlanma mərkəzlərinə səfərlərin mexanizmləri təsvir olunmuşdur.

Cədvəl №40

İşgəncələr Əleyhinə Konvensiyanın Əlavə Protokolu təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə səfər imkanlarını artırır

2002-ci ilin dekabrında, BMT Baş Assambleyası İşgəncə və digər qəddar, antibəşəri yaxud pis rəftar və cəzalara qarşı BMT Konvensiyasının Əlavə Protokolunu qəbul etdi. Protokol dövlətləri öz saxlanma mərkəzlərinin qapılarını, zorakılıq təhlükəsinin aradan qaldırılmasına dair tövsiyələr verə biləcək müstəqil milli və beynəlxalq ekspertlərin üzünə açmağa məcbur edir.

Uğurlu səfərlər üçün şərtlər

Deməyə ehtiyac yoxdur ki, qoşun yaxud hərbi baza kimi təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə parlament səfərləri müvafiq nazirlik (məs: Müdafiə Nazirliyi) ilə koordinasiya olunmalıdır. Qəfil yaxud koordinasiya olunmamış səfərlər ağır əks nəticələr verə bilər. Belə ki, bu cür hərəkət silahlı qüvvələrə inamın olmaması kimi yozula və silahlı qüvvələrin normal funksiyasını poza bilər. Səfərlərdə həmçinin müxtəlif siyasi partiya nümayəndələri iştirak etməli və reallıq nöqteyi-nəzərindən hərtərəfli hazırlanmalıdır.

Bu cür səfərlərin zəif cəhəti ondadır ki, parlament komissiyaları yalnız təhlükəsizlik xidməti rəhbərlərinin göstərmək istədiyi şeyləri görə bilərlər. Belə səfərlər problemlərin real mahiyyətini açmağa bilmir, ancaq hərbi rəhbərliyə imkan verir ki, vəziyyəti öz xeyrinə doğru yönəltsin, xüsusilə bu hallar büdcə tələblərində özünü göstərir. Bu vəziyyət müəyyən qədər üç növ səfərin razılaştırılması yolu ilə həll oluna bilər: hərbi rəhbərliyin tövsiyə etdiyi səfər, parlamentin qabaqcadan elan və tövsiyə etdiyi səfər və parlamentin qısa xəbərdarlıqla tövsiyə etdiyi səfər (məs. bir gün).

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə səfərlərlə əlaqədar qanunvericilik

- ❖ Təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə (xaricdə yerləşdirilmiş qoşunlar da daxil olmaqla) qanunla icazə verilmiş parlament səfərlərinin real-

laşmasında israr edin.

- ❖ Təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə parlament nümayəndələrinin səfər etməsinə icazə verən qanunun olmadığı halda, parlament üzvlərinin təhlükəsizlik xidməti müəssisələrinə səfər edən heyətin tərkibinə daxil edilməsi məsələsini yoxlayın. Bu halda hansı əsasların və hansı proseduraların, parlament üzvlərinin hansı kriteriyalar əsasında seçilməsi məsələsini öyrənin.
- ❖ Əmin olun ki, aşağıdakı məsələləri dəqiqləşdirən qaydalar mövcuddur:
 - təhlükəsizlik xidmətinin hansı müəssisələrinə səfər oluna bilər;
 - hansı şəraitdə və hansı şərtlər altında bu səfərlər reallaşa bilər, məs. səfərlər hər zaman təşkil oluna bilər;
 - milli hərbi bölmələrə yaxud bazalara parlament səfərlərinin tezliyi və real praktika
- ❖ Əmin olun ki, bu səfərlər haqqında müfəssəl yazılı hesabat parlamentə yaxud müvafiq komissiyaya verilmiş və bununla bağlı müzakirələr təşkil olunmuşdur;
- ❖ Səfərlərin təsirini qiymətləndirin;
- ❖ Dövlətinizin BMT-nin İşgəncələr əleyhinə Konvensiyası və onun əlavə protokolunu ratifikasiya etməsi məsələsini yoxlayın.

Səfər edən parlament nümayəndə heyətinə üzvlük

- ❖ Əmin olun ki, parlament nümayəndə heyətləri, ədalətli və bərabər sayda təyin olunan iqtidar və müxalifət nümayəndələrindən ibarət olaraq, bitərəf heyətdir.
- ❖ Diqqət verin ki, səfər edən nümayəndə heyətində mümkün qədər cəndər balansı gözlənilmişdir.

Səfərə hazırlıq

- ❖ Əks effektlərdən qaçmaq üçün, əmin olun ki, parlament səfərləri müdafiə nazirliyi ilə koordinasiya olunmuşdur.

Parlamentə hesabat

- ❖ Əmin olun ki, parlamentə hərtərəfli hesabat təqdim olunmuş və həmin hesabat parlament ya da müvafiq komissiya tərəfindən müzakirə edilmişdir.
- ❖ Əmin olun ki, səlahiyyətli təhlükəsizlik xidməti rəhbərləri öz müşahidələrini təqdim etmək üçün hesabatlarla kifayət qədər erkən tanış olmuşlar.

Təsir və aşkarlıq

- ❖ Əmin olun ki, nümayəndə heyətinin tövsiyələri və tapıntıları, eləcə də parlamentin müvafiq qərarları yerinə yetirilir və onların aşkarlığının təmin edilməsi qərara alınır və həll olunur.

V bölmə

**Fəaliyyətdə olan təhlükəsizlik xidməti
orqanlarına nəzarət:
xüsusi hallar və əməliyyatlar**

18-ci fəsil

Müstəsna hallar

Müstəsna hallarda, məsələn müharibə, daxili münaqişələr və ya digər böhranlı hallarda, dövlət bu böhranları həll etmək üçün müəyyən qüvvələr və prosedurlar tətbiq edə bilər. Belə tədbirlər hökumətin demokratik sistemlərinə təsir göstərmədən tətbiq olunmalıdır.

Müharibə və bəzi fəvqəladə hallar hərbi müdaxiləyə və hətta hərbi hüququn tətbiq olunmasına əsas ola bilər. Belə hallarda, hərbi və təhlükəsizlik sektoru ümumilikdə bir çox beynəlxalq prinsiplər və zəmanətlərə əsaslanmalı, məsələn Beynəlxalq Hüquq qaydaları, və həmçinin demokratik nəzarət altında qalmalıdır.

Müharibə vəziyyəti

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin 2.4. maddəsi:

“Təşkilatın üzvləri, beynəlxalq münasibətlər zamanı, hədə və ya qüvvə tətbiq etməkdən çəkinməlidirlər (...).

Beləliklə, bir dövlətin digərinə qarşı qüvvə tətbiq etməsi ciddi şəkildə məhdudlaşdırılıb. Parlamentin rollarından biri də monitoring keçirərək icra hakimiyyətinin müharibə ilə hədə və müharibənin tətbiqi sahəsində olan bu beynəlxalq məhdudiyyətlərin əməl edilməsinə və icra hakimiyyəti tərəfindən həmin konfliktlər zamanı öz səlahiyyətlərini aşmamasına nəzarət etməkdən ibarətdir. Bitərəf dövlətlərdən olan İsveçrə öz xarici əlaqələrində müharibədən istifadə etməkdən rəsmi olaraq imtina etmişdir. Bundan başqa ən azı daha bir dövlətin, Yaponiyanın, konstitusiyasına (1946) əsasən hərbi qüvvələrin saxlanması tam qadağan edilmişdir. Digər ölkə, Macarıstan millətlər arasındakı münaqişələrin həlli vasitəsi kimi müharibədən istifadədən imtina etmişdir.

Müharibə zamanı, konstitusion müddəalardan asılı olaraq, parlamentlər qərarın qəbulu zamanı ən azı üç müxtəlif hallarda iştirak edə bilərlər (vaciblik sırası ilə):

(1) Konstitusiyaya özlüyündə müharibə və ya sülh elan etmək səlahiyyətini parlamentə həvalə edə bilər. Mövcud təcrübəyə əsasən, bu müddəalar daha çox hipotetik xarakter daşıyır, çünki əksər hallarda müharibə xəbərdarlıq edilmədən başlayır və hadisələr parlamenti qərar vermək imkanından məhrum edə bilər.

(2) Hər-hansı müharibə başlamamışdan və ya sülh elan edilməmişdən qabaq

icra hakimiyyəti tərəfindən parlamentdən rəsmi icazə alınmasını Konstitusiyaya müəyyən edə bilər. Belə müddəalar müharibə başlamamışdan və geniş xarici hərbi əməliyyatların aparılmasından öncə parlamentə mübahisəni müzakirə etmək imkanları yaradır.

(3) Konstitusiyaya icra hakimiyyətinin müharibə başlamaq barədə qərarın parlamentə məlumat üçün göndərilməsini nəzərdə tutan bəzi qanunlar və ya bu halda icra hakimiyyətinin parlamentdən razılıq alması tələb olunmur. Konstitusiyaların əksəriyyəti parlamentin məlumatlandırılmasını nəzərdə tutur.

Fövqəladə vəziyyət

Fövqəladə və ya milli krizis vəziyyəti bir çox hallarda baş verə bilər. Milli konstitusiyaya və qanunlara bir neçə halda fövqəladə vəziyyətin tətbiq olunmasını zəruri hesab edə bilər, bunlar konstitusiyaya qaydalara təhlükəli olan silahlı müqavimətdən və ictimai asayişin pozulmasından başlayaraq milli fəlakət, epidemiyalar və ya milli maliyyə və iqtisadi krizis ola bilər.

Fövqəladə vəziyyətin elan olunması ancaq müstəsna hallarda tətbiq olunmalı və müəyyən prinsiplərə əsaslanmaqla demokratik prinsiplərə təhlükə yaratmamalıdır: bax Cədvəl # 41. Həmin müstəsna halların anlayışı milli konstitusiyaya və qanunlardan asılı olmalıdır. Konstitusiyaya və qanunlara icra hakimiyyəti tərəfindən fövqəladə vəziyyətin tərəflərinin siyasi motivlərinə əsasən elan olunmasının qarşısını almalıdırlar. Bundan əlavə, konstitusiyaya və müvafiq qanunlara hərbi dövlət çevrilişinin qeyri-konstitusiyon olmasını nəzərdə tutmalıdırlar.

Cədvəl №41

Fövqəladə vəziyyətlər: məqsəd və prinsiplər

“Fövqəladə vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək üçün bütün hüquqi sistemlər xüsusi tədbirlər nəzərdə tuturlar. Lakin, krizisin qarşısını almaq məqsədi ilə hüquqların məhdudlaşdırılması və ya dayandırılması müstəsna olaraq müvəqqəti xarakter daşmalı və ancaq normal vəziyyətin bərqərar olması məqsədi ilə və əsas fundamental hüquqların qorunması üçün tətbiq olunmalıdır. (...)

Beynəlxalq prinsiplər

Fövqəladə vəziyyətlə əlaqədar meydana çıxan beynəlxalq prinsipləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Qanunauyğunluq prinsipi - bu prinsip bir tərəfdən fövqəladə vəziyyətin elan olunmasını və tətbiq olunan fövqəladə tədbirlər arasında tarazlığı və digər tərəfdən fövqəladə vəziyyətin elan edilməsi və daxili qanunlar arasında tarazlıq olmasını nəzərdə tutur.

Elan etmə prinsipi - bu prinsip fövqəladə vəziyyətin dövlət tərəfindən açıq-

aşkar elan etmək zəruriyyətini nəzərdə tutur.

Məlumatlandırmaq prinsipi - bu prinsip fəvqəladə vəziyyət tətbiq olunan zaman insan hüquqlarının vəziyyəti barədə müvafiq müqavilənin üzvü olan digər dövlətləri, sonuncu nümayəndələr vasitəsilə, və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Xüsusi məruzəçisinin vaxtında məlumatlandırmaq öhdəliyindən irəli qəilir.

Müvəqqətilik prinsipi - bu prinsip fəvqəladə vəziyyətin müstəsna hallarda tətbiq olunmasını və məhdud zaman çərçivəsində zəruri olmasını nəzərdə tutur.

Müstəsna təhlükə prinsipi - bu prinsip krizisin real, hal-hazırda mövcud olan və ən azı qarşısıalınmaz təhlükə olmasını nəzərdə tutur.

Mütənasiblik prinsipi - bu prinsip krizisin təhlükəliliyinin qarşısının alınması üçün tətbiq olunan tədbirlərin proporsional olmasını nəzərdə tutur.

Qeyri-müəyyənlik prinsipi - bu prinsip məhdudlaşdırılması mümkün olmayan müəyyən spesifik fundamental hüquqları əhatə edir.

“Xüsusilə vacibdir ki, insan hüquqlarının keşikçisi olan parlament, açıq-aşkar buraxılması və ya dayandırılması, səlahiyyətlərinin və icra hakimiyyəti üzərində nəzarətinin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması nəticəsində fəvqəladə vəziyyətin ön zərərçəkmiş olması (...).

Fəvqəladə vəziyyətin hüquqi əsasları

“(...) Fəvqəladə vəziyyətin hüquqi əsasları ondan ibarətdir ki, onu qüvvədə mindirən aktlar (elan etmə, ratifikasiya və sairə) və o qüvvədə olan müddətdə tətbiq olunan tədbirlər (müəyyən hüquqlardan istifadənin məhdudlandırılması və ya dayandırılması) qanunların aliliyi prinsiplərinə əsaslanır və beləliklə nəzarətdə saxlanılır. (...)

Parlamentin fəaliyyət göstərməsi

Hamılıqla qəbul edilib ki, dövlət daxilində hakimiyyətlərin müstəqilliyi prinsipi və onların balanslaşdırılması qanunların aliliyi prinsipinin bir hissəsi və özəyidir. Buna görə də dünya üzrə mövcud olan bütün hüquqi sistemlər fəvqəladə vəziyyət barədə qərarın icra hakimiyyəti tərəfindən qəbul edildiyi zamandan başlayaraq parlamentin bu proseslərdə ya fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsi, ya da ratifikasiya edilməsində aktiv iştirakını nəzərdə tutur. Bunun məqsədi icra hakimiyyətinin bu cür vacib məsələ üzrə səlahiyyətlərin özündə cəmləşdirilməsinin qarşısının alınmasından ibarətdir. (...)

Fəvqəladə vəziyyətə aid olan hüquqi müddəaların dərəcəsi

“ Təcrübə onu göstərir ki, fəvqəladə vəziyyəti tənzimləyən müddəaların konstitusion vasitə səviyyəsində olmaları olduqca vacibdir. Qanunvericiliklərin əksəriyyəti bunu birbaşa nəzərdə tutduğu halda bəziləri “fəvqəladə vəziyyət qüvvədə olduğu zaman heç bir hakimiyyət qanunvericilik səlahiyyətlərini mənimsəyə bilməz” deməklə bu qaydanı

dolayı yolla nəzərdə tuturlar”. (...)

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları və İstisna Hallar üzrə Xüsusi məruzəçisi L.Despoyun PAİ Parlament haqqında Simpozium üçün hazırlanmış məruzəsindən çıxarış, İnsan Hüquqlarının Keşikçisi, Budapeşt, 1993

Uzun müddət davam edən və de fakto müstəsna hallar

Vaxtaşırı parlament tərəfindən vaxtı uzadılan, illərlə və onilliklərlə davam edən müstəsna halların uzun müddət davam etməsi mülki təşkilatları təhlükəsizlik sektoruna aid olan təşkilatlar qarşısında təhlükədə goyur və həmin təşkilatlarda cəzasızlıq hissi yaradaraq demokratiyanı təhlükə altında saxlayır. Bu hal parlamenti olduqca zəif və təhlükəli vəziyyətdə saxlayır. Bir neçə dövlətdə mövcud olan təcrübə onu göstərir ki, de fakto qüvvədə olan və qol-budag atan müstəsna hallar parlamentin mövqelərini zəiflədir və de fakto təhlükəsizlik orqanlarının bütün fəaliyyətinə böyük imkanlar yaradır.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Müstəsna hallar barədə qanunvericilik

- ❖ Əmin olun ki, müstəsna halların müxtəlif növlərinin mənalı konstitusiyada və ya qanunlarda lazımınca açılmışdır.
- ❖ Müstəsna hallar üç və ya altı müddətdən sonra avtomatik olaraq bitməlidir və ya parlamentdə keçirilən debat və səs vermədən sonra vaxtın uzadılması barədə qərar qəbul edilməlidir.
- ❖ Beynəlxalq prinsiplər olan qanunauyğunluq, elan etmə, məlumatlandırma, müvəqqətilik, müstəsna təhlükə, mütənəsiblik və toxunulmazlıq prinsiplərinin milli qanunvericilikdə əks olunmasına nail olmaq.
- ❖ Müstəsna hallar zamanı humanitar hüquqa, konstitusion təminatlara və insan hüquqları üzrə müvafiq qanunlara hörmətlə yanasılmasına nail olun.
- ❖ Bundan başqa, həmçinin əmin olun ki, müstəsna halların dayandırılması və elan olunması barədə icra hakimiyyətinin və parlamentin müvafiq səlahiyyətləri konstitusiyada və ya qanunlarda açıq-aydın və tam öz əksini tapmışdır.

Müstəsna hallar zamanı parlamentin fəaliyyəti

- ❖ İcra hakimiyyəti tərəfindən insan hüquqlarının qorunması və hörmətlə yanaşılması üzərində parlamentin nəzarət səlahiyyətlərinə müəyyən müstəsna hallar zamanı əngəl törədilməməsinə nail olmaq lazımdır.

19-cu fəsil

Daxili təhlükəsizliyin qorunması

Daxili (və ya ictimai) təhlükəsizlik və ictimai əsəyiş ictimai maraqların əsasını təşkil edir. Onlar bütün ictimaiyyət üçün, immiqrantlar və xaricilər daxil olmaqla, nəzərdə tutulduğundan ayrışdırılmaq xarakteri daşmamalıdır. Onlar siyasi lider və ya qüvvənin, və ya məqsədi təhlükəsizliyin qorunub saxlanması olan təhlükəsizlik orqanlarının özlərinin, qeyri-müəyyən məqsədlərinə xidmət etməməlidir.

Qanunvericiliyin məqsədi və xüsusiyyətləri

Bütün hüquqi sistemlərdə müstəsna hal vəziyyətinin elan olunması zəruri olmayan, lakin, faktiki təhlükə və ya daxili təhlükəsizliyi və ictimai qaydanı təhlükəyə məruz goyan halların qarşısının alınması üçün müəyyən qanunvericilik bazası mövcuddur.

Müxtəlif hallarda, qanunla açıq-askar müəyyən olunması zəruri olan daha fundamental hüquqların təhlükə altında olması hallarında, bəzi hüquqların qorunması məqsədilə müəyyən hüquqların istifadəsinin müvəqqəti dayandırılması və ya onlara müvəqqəti məhdudiyət qoyulması qanunla icra hakimiyyətinə həvalə edilə bilər.

İstifadəsi daha tez-tez məhdudlaşdırılan və ya müvəqqəti dayandırılan hüquqlara aşağıdakılar daxildir, məlumat almaq hüququ, kütləvi nümayiş keçirmək hüququ, azadlıq hüququ və sığınacaq almaq hüququ; beynəlxalq hüquq açıq-aşkar ayrılmaz hüquqların, yaşamaq hüququ və işgəncələrə məruz qalmamaq və ya bədən cəzaları və ya alçaltma və ya qeyri-insani rəftarın tətbiq olunmasını qadağan edir. Miqrantlar, jurnalistlər, siyasi aktivistlər, insan hüquqları müdafiəçiləri, sığınacaq axtaranlar, qaçqınlar və həmçinin dini və etnik azlıqlar adətən xüsusi diqqət mərkəzində olurlar.

Xas olan təhlükələr

Daxili təhlükəsizlik və ictimai əsəyişi qoruyan qanunvericiliyə xas olan təhlükələr:

- ✓ Təhlükənin əsas mahiyyətinin müəyyən olunmaması onun icra hakimiyyətinə sərf edən qaydada şərh edilməsinə şərait yaradır;
- ✓ Xüsusi nəzarət və balans, inzibati və hüquqi sanksiyalar olmadan icra hakimiyyətinə- bir neçə təhlükəsizlik orqanları vasitəsilə- həddən artıq çox və uzunmüddətli səlahiyyətlərin verilməsi;
- ✓ Bəzən ictimaiyyətin hüquqlarının məhdudlaşdırılması və fəaliyyətinin nəzarətdə saxlanması adı altında daxili təhlükəsizliyin və ictimai əsəyişin

işin qorunması məqsədi təhrif olunaraq əhalinin bir və ya bir neçə hissəsinin, siyasi rəhbərliyin və ya təhlükəsizlik orqanlarının özlərinin qorunmasında istifadə olunur;

- ✓ Demokratik qanunların və asayişin keşikçisi olan Polis qüvvələrinin hərbişdirilməsi onlarla xarici təhlükəsizliyin keşikçisi olan hərbi qüvvələr arasındakı olan fərqi aradan götürür. Bu hal o zaman daha da təhlükəli olur ki, bu qüvvələr kifayət qədər maliyyələşdirilmir və ona görə də təhlükəsizlik tədbirlərindən sui-istifadə etməklə korrupsiyaya və cəzasızlığa meyli olurlar. Polis qüvvələrinin hərbişməsinin digər təhlükəsi isə ondan ibarətdir ki, iqtidarda olan qüvvələr polisdən daxili təhlükəsizlik və ictimai asayişin qorunması üçün deyil müxalifətin nəzarətdə saxlanılması və təqib olunması üçün istifadə edir. Bundan əlavə, hərbi qüvvələrin ictimai asayişin qorunması üçün tez-tez istifadə olunması onların siyasiləşməsinə gətirib çıxara bilər.
- ✓ Parlament və məhkəmə sisteminin fəaliyyətinə maneələrin törədilməsi, xüsusilə icra hakimiyyətinə qarşı çıxmaq arzusunda olmadıqları yerlərdə.

İctimai asayişin və təhlükəsizliyin qorunması üçün görülən tədbirlər təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən insan hüquqlarının tapdalanmasına gətirib çıxara bilər və bəzi hallarda və şəraitlərdə həmin qüvvələr öz hərəkətlərinə görə cəzasız qala bilərlər. Sadalanan hüquqlar belə hallarda ən çox pozulan hüquqlardı: yaşamaq hüququ, işgəncəyə məruz qalmamaq, qeyri-insani və təhqiredici rəftara məruz gəlməmə, qeyri-qanuni həbs, qanunlarla təsis edilmiş müstəqil tribunal tərəfindən ədalət mühakiməsinin aparılması, fikir,

Cədvəl №42

Təhlükəsizlik və demokratiyanın qorunub saxlanması

Demokratiyanın ictimai asayiş və şəxsi təhlükəsizliklə bir araya gəlməməsi arqumentini ortaya atan bəzi avtoritar hökumətlər tarix boyu və hal-hazırda bir çox inkişaf edən dövlətlərdə demokratik hərəkətlərin qarşısını güc tətbiq etməklə almış və ya ümumiyyətlə devirmişlər. Lakin, təcrübə tam əksini tövsiyə edir: şəxsi təhlükəsizliklə qarşı-qarşıya qoyulmadan, təhlükəsizlik qüvvələri üzərində mülki nəzarət onun ayrılmaz hissəsidir. Bu nəzarət olmadan şəxsi təhlükəsizliyin təminatçıları olmalı şəxslər özləri böyük təhlükə altında ola bilərlər. (...)

Mənbə: İnsan İnkişafı üzrə BMT-in Məruzəsi, 2002 (87-ci səhifə)

söz və yığıncaq keçirmə azadlığı.

Bəzi ölkələrdə, demokratiyanın qorunması üçün nəzərdə tutulan qanunvericilik qəbul edilmişdir. Məsələn, Argentinada 1984-cü il tarixli "Demokratiyanın qorunması haqqında" 23.077 №-li qanuna əsasən cinayət məəcəlləsində dəyişikliklər edilmiş və demokratik sistemə qarşı çıxanlara cinayət mühakiməsi nəzərdə tutulmuşdur, məsələn demokratiyaya və konstitusiyaya hörməti təhlükə qarşısında qoyan qeyri-qanuni birləşmələrin cəzalandırılması.

Daxili təhlükəsizlik və ictimai asayişin qorunması əsasında vətəndaşların həbs olunması

Daxili təhlükəsizlik və ictimai asayişin qorunması haqqında qanunvericiliklər onları təhlükə altında qoya biləcək şübhəli bilinən şəxslərin həbs olunmasını nəzərdə tuturlar. Bununla əlaqədar ən azı iki növ qanunvericilik mövcuddur:

- ✓ Milli təhlükəsizliyə həqiqi təhlükə törədən hər bir şəxsin həbs edilməsini nəzərdə tutan qanunvericilik: həmin həbs olunma barədə qərar adətən məhkəmə orqanları tərəfindən qəbul olunduğu halda, xüsusi hallarda icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təkbəsinə qəbul edilə bilər;
- ✓ İcra hakimiyyətinin qənaətinə görə milli təhlükəsizliyə təhlükə törətməkdə şübhəli bilinən hər bir şəxsin həbs olunmasını nəzərdə tutan qanunvericilik: məsələn, qanunvericilik icra hakimiyyətinə onun öz mülahizəsinə əsasən milli təhlükəsizlik risk altında olan zaman həmin hadisələrə nəzarət etməsi və qarşısının alınması üçün xüsusi səlahiyyətlər verə bilər.

Britaniya birliyinin üzvləri olan əksər dövlətlərdə ikinci kateqoriyaya aid olan normativ hüquqi aktlar mövcuddur. Həmin aktlara əsasən icra hakimiyyəti, qanunverici və ya məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının qabaqcadan razılığı və ya iştirakı olmadan, geniş səlahiyyətlərdən istifadə edərək konstitusion təminatların bəzilərinin istifadəsini müvəqqəti dayandıra bilər. Əsas məsələ icra hakimiyyətinin milli təhlükəsizliyə təhlükə törədən şəxsləri inzibati və ya xidməti həbs etmək imkanlarının olmasından ibarətdir. Həmin şəxslər icra hakimiyyətinin mülahizəsinə əsasən daha çox və ya az müddətə saxlanıla bilər, saxlanılma müddəti müəyyən olunmuş qədər uzadıla bilər və ya qeyri-müəyyən ola bilər. Həmin qanunvericiliklərin bəziləri konsultativ və ya həbs olunan şəxsin azad edilməsi barədə icra orqanlarına göstəriş vermək səlahiyyətlərinə malik olan orqanın olmasını nəzərdə tuturlar. Onların tərkibi müəyyən hallarda icra hakimiyyəti ilə birlikdə formalaşdırıla bilər.

Dövlətlərin əksəriyyətində, adətən kolonial dövrdən miras qalan belə qanunvericilik, geniş ictimaiyyət tərəfindən müzakirə edilir və etirazlara məruz qalır çünki həmin qanunvericilik icra və təhlükəsizlik orqanlarına, əsasən polisə, geniş səlahiyyətlər verir və bu mülki və siyasi hüquqların ziyələnməs-

Cədvəl № 43

Ciddi nəticələrə səbəb olan təhriflər

Hakimiyyət öz iqtidarını qoruyarkən təhlükəsizlik orqanlarına etibar etdiyi əksər hallarda həmin orqanlar vətəndaşlar və qonşu dövlətlər üçün təhlükə yaradan əsas mənbədir. Daxili işlər nazirliyinin qüvvələri, hərbişdirilmiş polis və kəşfiyyat xidmətləri daxili siyasi mübarizəyə cəlb edildiyi təqdirdə demokratik mülki nəzarətin təmin olunması üçün atılan addımlar əksər hallarda təhlükə ilə üzləşirlər.

İnsan İnkişafı üzrə BMT-in məruzəsi, 2002 (87 və 92 səhifələr)

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Daxili təhlükəsizliyin və ictimai asayişin qorunması barədə qanunvericilik

- ❖ Nəzərinizdə saxlayın ki, təhlükəsizlik və ictimai asayiş xalqa xidmət etməlidir və insanların təqib olunması və siyasi partiyaların represiyalara məruz qalması üçün bir alətə çevrilməməlidir. Polisin represiyalar üçün istifadə olunmasını və hərbişdirilməsinin qarşısını alınmasını təmin edin;
- ❖ İcra hakimiyyətinin parlament qarşısında hesabat verməsini və onun səlahiyyətlərinin aydın hüquqi çərçivəsini müəyyən edin;
- ❖ Hakimiyyətin və gücün intinsiv istifadəsi zamanı təhlükəsizlik xidmətlərinin inzibati və məhkəmə məsuliyyəti qarşısında müvafiq məsuliyyətini təmin edin;
- ❖ Demokratianın qorunması üçün nəzərdə tutulan qanunun yararlığını və rahatlığını nəzərdən keçirin.

Parlamentin nəzarəti

- ❖ Daxili təhlükəsizlik və ictimai asayiş məsələlərinin parlament tərəfinbən daimi olaraq müzakirə olunduğunu və bu sahəyə aid olan qanunvericiliyin münasib olmasını təmin edin.
- ❖ Zəruri məlumatların toplanması zamanı parlamentin müvafiq komissiyalarının sərəncamlarında olan bütün vasitələrdən və resurslardan istifadə etmələrini və daxili təhlükəsizliyə və ictimai asayişin mümkün qədər effektiv nəzarət olunmasını təmin edin. Zəruri olduqda, komissiyaların sərəncamında olan, ekspertiza daxil olmaqla, həmin vasitələrin və resursların artırılması üçün müvafiq tədbirlərə əl atın.
- ❖ Mümkün və zəruri olduğu hallarda həmin məsələlər barədə ictimai dinləmələrə təkan verin.
- ❖ İnstitusional və ya şəxsi daxil olmaqla, daxili təhlükəsizlik və ictimai asayiş barədə və görülən tədbirlərin vətəndaşların insan haqları və fundamental azadlıqlarının təmin olunmasından narahat olan QHT-lərlə dialoq yaradın.

inə neqativ təsir göstərir.

20-ci fəsil

Terrorizm

“Dövlət təhlükələrdən biri olan terrorizmdən öz vətəndaşlarını qorumaqdır. Vətəndaşları qorumaq dövlətin həm hüququ və həmçinin onun vəzifəsidir. Lakin terrorizmə qarşı görülən tədbirlərin insan hüquqlarının tapdalanmasının bəhanəsinin və əsaslandırılmasının qarşısının alınması üçün dövlət əlindən gələni etməlidir”

“Daxildə, təhlükəsizliyin təmin olunması zamanı əsas azadlıqların qurban verilməsi təhlükəsi yaranır, bununla da biz ümumi təhlükəsizliyi zəiflətməmiş oluruq, və beləliklə, gücləndirmək əvəzinə, demokratik hakimiyyətin əsasının daxildən korroziyaya məruz qalmasını təmin etmiş oluruq.”

Kofi Annan, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının
Baş katibi, 21 noyabr 2001

Daxili təhlükəsizliyin ən böyük təhlükəsi olan terrorizm həmçinin regional və beynəlxalq təhlükədir. Terrorizmə qarşı tədbirlər müxtəlifdir, əsasən ona görə ki, əksər hallarda o mütəşəkkil cinayətlə əlbirdir. Tədbirlər polis tədbirləri və sərhəd nəzarətindən başlayaraq, kəşfiyyat, maliyyə sahəsində tədbirlər, cinayət hüququ və informasiya texnologiyaları sahəsində tədbirlərə kimi müxtəlif ola bilər.

11 sentyabrından başlayaraq bir çox dövlətlər yuxarıda sadalanan sahələrlə bağlı qanunvericiliyin yenidən tətbiq olunmasını vacib və lazım olduğunu hiss etmişlər. Bundan əlavə, əsasən kəşfiyyat məlumatlarının və informasiya texnologiyalarının mübadiləsi üzrə dövlətdaxili əməkdaşlıq möhkəmlənmişdir. Bu da öz növbəsində, insan hüquqlarının və sivil azadlıqların təmin olunmasını risk altına almış olur.

Terrorizmin nəzarətdə saxlanması barədə BMT-in Təhlükəsizlik Şurasının 1373 sayılı qərarında (28 sentyabr 2001-ci ildə qəbul edilmişdir) maliyyə mənbələrinin nəzarətdə saxlanması xüsusən vurğulanmışdır. Həmçinin 1373 sayılı Qərar terroristlərin və terrorist qrupların daxili və dövlətlərarası hərəkətlərinin qarşısının alınmasında sərhəd nəzarəti, şəxsiyyət vəsiqələrinin və səyahət sənədlərinin nəzarətinin vacib olduğunu vurğulamışdır. Həmin Qərar həmçinin terrorist qruplara yeni üzvlərin qəbulunun və silah və təhlükəli maddələrin təminatının qarşısının alınmasının, və, dövlətlərarası əməkdaşlıq daxil olmaqla, preventiv xarakterli tədbirlərin görülməsinin labüd olmasını tövsiyə etmişdir. Həmin qərara əsasən terrorizmin maliyyələşdirilməsində, planlaşdırılmasında, hazırlanmasında və ya yenidən

hazırlanmasında iştirak etmiş və ya dəstəklənmiş şəxslər mühakimə olunmalı, və beləliklə terroristlərə qarşı digər tədbirlərlə yanaşı terrorizmdaxili qanunlara əsasən ağır cinayət hesab edilərək lazımınca cəzalandırılmalıdırlar. Terror aktlarının qarşısının alınması məqsədilə bu sənəd beynəlxalq və daxili qanunlara əsasən informasiya mübadiləsinin, inzibati və hüquqi məsələlər üzrə əməkdaşlığın həyata keçirilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır. Qərarın yerinə yetirilməsinin monitorinqinin təşkili üçün həmçinin, bütün Şura üzvlərinin nümayəndələrindən ibarət Təhlükəsizlik Şurasının Komitəsi yaradılmışdır.

Cədvəl №44

**BMT Təhlükəsizlik Şurasının
11 sentyabr hadisələri ilə bağlı mövqeyi**

Təhlükəsizlik Şurası (...)

3. Bütün dövlətlər:

(a) Əsasən terroristlərin və onların şəbəkələrinin tədbirləri və hərəkətləri barədə; saxtalaşdırılmış səyahət sənədləri; silah, partladıcı və ya təhlükəli maddələr; terrorist qrupların rabitə texnologiyasından istifadəsi; və terrorist qrupların istifadəsində olan kütləvi qırğın silahlarının təhlükəsi barədə operativ informasiya mübadiləsinin intensivləşməsi və sürətləndirilməsi yollarını tapmalı;

(b) Terror aktlarının qarşısının alınması məqsədilə beynəlxalq və daxili qanunlara əsasən informasiya mübadiləsi, inzibati və hüquqi məsələlər üzrə əməkdaşlıq etməli;

(c) Terror aktlarının qarşısının alınması və bunun təqib olunması, belə aktları törəyənlərə qarşı tədbirlərin görülməsi məqsədilə, xüsusən ikitərəfli və çoxtərəfli sövdələşmələr və müqavilələr vasitəsi ilə əməkdaşlıq etməli;

(d) 9 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş Terrorizmin Maliyələşdirilməsinin Qarşısının alınması barədə Saziş daxil olmaqla, terrorizm əleyhinə beynəlxalq sazişlərə və protokollara mümkün qədər tez bir zamanda üzv olmaq;

(e) Terrorizm əleyhinə beynəlxalq sazişlərin və protokolların və Təhlükəsizlik Şurasının 1269 (1999) və 1368 (2001) sayılı qərarlarının tam icra etməli və əməkdaşlığı artırmalı;

(f) Sığınacaq axtaran şəxslərin terror aktlarının hazırlanmasında, kömək və ya iştirak etməkdə əli olmamasının müəyyən edilməsi məqsədi ilə, qaçqın statusu verməmişdən öncə, insan hüquqları üzrə beynəlxalq standartlar daxil olmaqla, beynəlxalq və daxili qanunlara müvafiq olan tədbirləri həyata keçirməli;

(g) Beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq, terror aktlarını törəyənlər, təşkil və ya kömək edənlər qaçqın statusundan sui-istifadə etməmələrini təmin etməli, və siyasi tələblər şübhəli bilinən terroristin extradisiyası barədə tələblərin icra edilməməsi üçün əsas kimi qəbul edilməməlidir.

*Mənbə: BMT-in Təhlükəsizlik Şurası, 1373 sayılı Qərar, S,RES/1373
28 sentyabr 2001 <http://www.un.org/Docs/scres/2001/sc2001/htm>*

9 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş Terrorizmin Maliyyələşdirilməsinin Qarşısının alınması barədə Saziş bütün üzv olan dövlətlərdən terrorizm fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə qatılmış şəxslərin ekstradisiyasını və şübhəli maliyyə əməliyyatlarının araşdırılması mexanizmlərinin qəbul edilməsini tələb edir. 2 aprel 2002-ci ilədək həmin Sazişi 132 dövlət imzalamış, 26 dövlət ratifikasiyanı başa çatdıraraq üzv dövlət olmuşlar. Saziş 2002-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

11 sentyabr hadisələrinin təsiri

Dövlətin terrorizmə qarşı qəbul etdiyi tarazlı yanaşma üzərində parlament üzvlərinin vacib olan nəzarəti həm təhlükəsizlik həm də insan hüquqlarının qorunması üzrə müsbət yanaşmadır. Parlament üzvlərinin nöqtəyi nəzərinə əsasən terrorizmlə bağlı məsələlər qanunlarla əhatə edilir, təhlükəsizlik və anti-terror tədbirləri üzrə yeni müasir yanaşmadan və müvafiq beynəlxalq humanitar və insan hüquqları üzrə qanunlara tam hörmətlə yanaşaraq təhlükəsizlik və azadlıqlar arasında balansın tapılmasından ibarətdir.

Terrorizmin hüquqi anlayışı

Terrorizmin beynəlxalq səviyyədə razılaşıdırılmış anlayışı hal-hazırda mövcud deyil. Ümumi anlayış barədə beynəlxalq ictimaiyyət razılığa gəlməyə qədər terrorizmə qeyri-müəyyən anlayış tətbiq olunacaq. Beynəlxalq yurisprudensiyaya əsasən milli azadlıq və xarici işğaldan azad olmaq uğrunda mübarizə hüququ qanunidir və belə məqsəd özü-özlüyündə terror aktı yaratmır. Bundan əlavə, Parlamentlər Arası İttifaq daxil olmaqla, beynəlxalq ictimaiyyət dəfələrlə vurğulamışdır ki, terrorizm heç bir dinin, millətin və ya sivilisasiyanın atributu ola bilməz və ya onların adına çıxarıla bilməz. Terrorizm anlayışının verilməsinin digər qaydası isə, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən dəfələrlə pislənən, terror aktlarına ümumilikdə xas olan aktların təsvirini verməkdən ibarətdir: əsasən gunahsız mülki vətəndaşlara qarşı yönəlmiş və fərq qoymayan zorakılıq aktları, və ya yarı-milli qruplar və ya gizli cəsuslar tərəfindən törədilən fərq qoymayan zorakılıq aktları. Terror aktları mülki vətəndaşlara qarşı fərq qoymadan törədilən zorakılıq aktı, insan dəyərlərinə məhəl qoymayan və ekstrimal hərəkət kimi xarakterizə olunur. Davamlı terror təbliğatı maliyyə yardımı tələb edir, silah və döyüş sursatlarının davamlı təmin edilməsini və əksər hallarda beynəlxalq təşkilati şəbəkənin dayağını tələb edir. Əksər hallarda üçüncü dövlət kömək və gizlənmək üçün yerlə təmin edir. Aşağıda göstərilən Cədvəl № 45, etiraz etmək hüququnu təmin olunmasını və həmçinin anti-terror tədbirlərinin zəruri olduğunu vurğulayaraq, terrorizmə qarşı tarazlı yanaşmanın bəzi vacib nöqtəyi-nəzərlərini sadalayır. Həmin Cədvəlin 37-ci paragrafı anti-terror tədbirlərinin tək terrorizmlə vuruşmaq üçün deyil həmçinin terroristlərin yeni nəsilərinin beşiyi olan dövlətlərin sosial, siyasi və iqtisadi inkişafının zəruri olduğunu vurğulayır.

Cədvəl №45

Terrorizm əleyhinə mübarizə

34. (...) Konfrans bir daha bildirir ki, milli azadlıq və xarici işğaldan azad olmaq uğrunda mübarizə hüququ qanunidir, bu beynəlxalq qərarlarda öz əksini tapmışdır, və belə məqsəd özü-özlüyündə terror aktı yaratmır. Lakin, Konfrans vurğulayır ki, əsasən gunahsız mulki vətəndaşlara qarşı törədilən, fərq qoymadan törədilən terror aktları və təşkil olunmuş dövlət terrorizminin hər-hansı forması haqlı mübarizə hesab edilə bilməz.

37. Konfrans anti-terror tədbirlərin çox önəmli olduğunu vurğulayaraq onların iqtisadi və sosial inkiçaf tədbirləri və demokratiyanın möhkəmlənməsi ilə birlikdə həyata keçirilməsinin zəruriliyini bildirmişdir.

Mənbə: Aralıq dənizi ətrafında Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq barədə Üçüncü Parlamentlərarası İttifaqın Konfransının Yekun Sənədi, Valetta, Malta, noyabr 1995

Anti-terrorizm barədə qəbul edilmiş qanunlar, məsələn Avstriya (cəza kodeksinin 278b paragrafi), Almaniya (cəza kodeksinin 129a paragrafi) və Kanada (C-36 Qanunu) qanunları, aşağıdakı aspektləri əhatə edirlər:

- Terrorla əlaqədar fəaliyyətin məhdud siyahısını, məsələn, terror aktı, vasitəçilik və ya ölüm, insanların girov götürülməsi, təy-yarələrin qaçırılması, bombardmanla nəticələnən hədə və ya terrorla bağlı fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi; əsasən cinayət əməllərinin siyahısı mövcud olan qanunlarla artıq qeyri-qanuni əməl hesab edilir (Almaniya, Avstriya və Kanada anti-terror qanunları);
- Həmçinin terrorist birliklərinin idarə edilməsi və ya dəstəklənməsi (maliyyə və ya başqa yolla) qeyri-qanuni hesab edilir (Almaniya, Avstriya və Kanada);
- Terror aktlarının səbəbi, onlar istər siyasi, istər ideoloji istərsə də dini ola bilər (Kanada);
- Terror fəaliyyəti barədə niyyət, hansı ki, ictimaiyyəti xəbərdarlıq etmək və ya hədə-qorxu gəlmək və ya ictimaiyyəti və ya dövləti müəyyən bir tədbirlərə vadar etmək və ya müəyyən tədbirlərin görülməsindən çəkirdirməkdən ibarətdir (Kanada);
- Terror fəaliyyətinin əsas hədəfi vətəndaşları öldürmək və ya zorakılıq vasitəsi ilə ziyan vurmaq, kiminsə həyatını təhlükə altında qoymaq, vacib ictimai və ya şəxsi xidmətləri və ya sistemləri zədələmək və ya dağıtmaqdan ibarətdir (Kanada);
- Demokratiyanın yaradılması və ya bərqərar olmasına və hüququn aliliyinə və həmçinin humanitar hüququn müdafiə olunmasına qarşı çıxan fəaliyyətlər (Avstriya). Bu cür hüquqi müddəalar qanuni protestlərin və mübarizənin kriminallaşdırılmasının qarşısını alır.

Anti-terror qanunvericiliyin bu aspektləri terrorizmi fərdlərə və ya institut-

lara qarşı zorakılıq və ya zərər vurmaq kimi qəbul etməyə imkan verir. Bundan əlavə, qanunlarda terror fəaliyyətinin məhdud siyahısı mövcuddur. Terror aktlarının törədilməsi ilə yanaşı, həm də terrorist qruplarla əlaqə yaratmaq (üzv, dəstək verən və ya rəhbərlik edən) terror fəaliyyətini törətmiş kimi qəbul edilir.

Parlamentin nəzarəti nöqteyi nəzərindən, yeni anti-terror qanunlarında terrorizmin düzgün izah edilməsi çox vacibdir. Bir tərəfdən, terrorist qrupları tərəfindən törədilən terrorların istisna edilməməsi üçün buna münasibət həddən artıq dar olmamalıdır. Lakin, digər tərəfdən isə, terrorizm anlayışı çox geniş olmamalıdır, çünki əks təqdirdə həmin anlayış qanuni və əsaslı demokratik protestlərin cinayət əməli kimi qələmə verilmələrinə təhlükə yaradar. Burada belə bir sual meydana çıxır: Demokratik cəmiyyətdə zorakılıq hansı həddə qədər bağışlana bilər? Müxtəlif dövlətlərin qanun-yazarları bu məsələyə müxtəlif yanaşırlar və hər bir cəmiyyət zorakılığın əsaslı olmasını özünəməxsus qaydada formalaşdırmışdır. Bu sual ətrafında fikirləşərkən hər bir şəxs zorakılığın məqsədlərinin əsaslı olmasını nəzərə almalıdır. Zorakılığa bəraət verildiyi təqdirdə o hədənin və məqsədlərin vacibliyinə proporsional olmalıdır.

Digər sual isə anti-terror tədbirlərinin terror hədəfinin özünə proporsional olmasından ibarətdir. Hər bir kəs nəzərdə saxlamalıdır ki, anti-terror tədbirlərin məqsədi polisə və digər təhlükəsizlik xidmətlərinə köməklik edərək terror aktlarında iştirak etmiş şəxslərə qarşı effektiv əməliyyatların aparılmasından ibarətdir. Həmin tədbirlər fikri ifadə etmək və birləşmək azadlıqlarının məhdudlaşdırılması niyyəti güdmür və bunun üçün istifadə olunmamalıdır; və bu həmçinin qanuni siyasi müxalifətin və dəyişikliklərin kənarlaşdırılmasına gətirib çıxarmamalıdır.

Terrorizmə qarşı üç yanaşma

Təhlükəsizlik xidmətləri cəmiyyətin və dövlət institutlarının qorunması üçün terror aktlarına qarşı üç təsirdən istifadə edə bilər:

- ✓ **Anti-terror tədbirləri:** insanların, ictimai həyatın, binaların və infrastrukturaların qorunması
- ✓ **Əks-terror tədbirləri:** terroristlərin kimliyini müəyyən etmək və saxlamaqla onların qarşısının alınması
- ✓ **Böhranların idarə olunması:** terror aktlarından sonra yaranan vəziyyətin (fəlakət, böhran) sabitləşməsi və həll edilməsi

Təhlillər onu göstərir ki, anti-terror fəaliyyətlərin əksəriyyəti (1) milli qanunvericilik, koordinasiya, maliyyənin yerləşdirilməsi, (2) daxili təhlükəsizlik, (3) əcnəbilər, (4) səyahət və sərhədlərin qorunması, (5) maliyyə, (6) beynəlxalq əməkdaşlıq və (7) atom, bioloji və kimyəvi hədə ilə əlaqədirlər. Bu tam olmayan siyahı anti-terror tədbirlərin mümkün ola bilən kataloqudur

Milli qanunvericilik, koordinasiya və büdcə

- Xüsusi anti-terror qanunların qəbul edilməsi və ya mövcud olanlarının təkmilləşdirilməsi;

- Tədbirlərin görülməsi və təşkilatlar üçün əlavə vəsaitlərin ayrılması (polis, sərhəd nəzarəti, milli avia şirkətləri, milli səhiyyə, milli poçt, hərbi üçün);
- Daxili təhlükəsizlik xidmətləri arasında məlumat mübadiləsinin artırılması;
- Təhlükəsizlik xidmətlərinin (polis, hərbi qüvvələr, kəşfiyyat xidmətlərinin, sərhəd nəzarətçiləri) koordinasiyası və ahəngdar işləməsi üçün yerli və federal/milli səviyyədə koordinasiya və kadrların uzun-müddətli mərkəzinin yaradılması;
- Kəşfiyyat və hüquq mühafizə orqanlarına sərhəd və vergi orqanlarında vətəndaşlarla bağlı olan məlumatlara daxil olmaq imkanının verilməsi.

Daxili təhlükəsizlik

- İnternet, telefon və faks əlaqələrinə gizli nəzarət etmək (nəzarət etmə səlahiyyəti olan institutları, məsələn, məhkəmə, xəbərdar etmədən);
- Hüquq mühafizə orqanlarına telekommunikasiya məlumat bazalarına (bir il) daxil olmaq imkanları yaratmaq məqsədi ilə telekommunikasiya xidmətləri göstərənlərdən onların müştəriləri barədə məlumatları təqdim etməyi tələb etmək;
- Şübhəli şəxsləri xəbərdar etmədən banklardan, internet provayderlərindən və kredit bürolarından həmin şəxs barədə elektron məlumatların əldə edilməsi;
- Daha mütərəqqi kompyuter axtarışını tətbiq etməklə bir neçə məlumat bazasının mülki məlumatlarla birləşdirilməsi;
- Polis məlumat bazalarında şəxsi işlərin digər qeyri-polis rəsmiləri tərəfindən müzakirə olunmasına şəraitin yaradılması;
- Əlavə məlumatın əldə edilməsi məqsədi ilə vətəndaşları daha uzun müddətə həbsdə saxlamaq;
- Əl və digər izlər sistemi yaratmaq, şəxsiyyət vəsiqələrinin tətbiq edilməsi.

Əcnəbilər (immigrantlar, sığınacaq axtaranlar və əcnəbilər)

- Təhlükəsizlik xidmətlərinə əcnəbilər barədə məlumat bazasına daxil olmaq imkanlarının verilməsi;
- Xüsusi millətlərə aid olan şəxslərin nişana alınması (irqi ayırma);
- Sığınacaq axtaran şəxs terrorizm fəaliyyətində şübhəli bilindikdə onun statusunun məhkəmə qaydasında baxılmasından kənarlaşdırılması;
- Şəxs, müvafiq orqanın (nazirin) qənaətinə əsasən milli təhlükəsizliyə təhlükə yaratdığı təqdirdə sığınacaq barədə tələbin rədd edilməsi;
- İmmigrantların və sığınacaq axtaranların əl izlərinin (10 ilədək) saxlanması;
- Dövlətdən çıxarıla bilinməyən lakin, terror törətmə təhlükəsi yaradan şəxslərin tutub saxlanması;
- Viza prosedurlarına müvafiq olaraq şəxsiyyətin müəyyən edilməsinə nəzarət edilməsi; viza almaq üçün müraciət edənlərin və sığınacaq axtaranların siyasi keçmişinin yoxlanılmasının gücləndirilməsi.

Səyahət və sərhəd nəzarəti

- Sərhəd nəzarətinin gücləndirilməsi;
- Mülki aviasiya heyətinin silahlandırılması;
- Güllədən qoruyan qapıların quraşdırılması;
- Hava Limanlarında yüklərin 100% yoxlanılması;

- Şəxsiyyət vəsiqələrinə/pasportlara biometrik xüsusiyyətlərin əks olunması;
- Qorunması zəif olan girişlərin (limanların, tunellərin, hava limanlarının) daha çox və tam yoxlanılmasının təmin olunması;
- Girişlərdə profiləşdirmə.

Maliyyə

- Maliyyə əməliyyatlarının monitorinqi;
- Dələduzluq və pulların qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması məqsədi ilə bank və kredit institutları üzərində nəzarətin artırılması; terror fəaliyyətilə əlaqədə şübhəli bilinən bank hesablarının dondurulması;
- Hesablar və onların mühafizələri barədə mərkəzi informasiya bazasına məlumatların ötürülməsinin banklardan tələb olunması, və həmçinin, bank əməliyyatlarının terror məqsədləri üçün aparıldığına əmin olduqda və ya şübhələndikdə həmin məlumatlar barədə hesabatın təqdim olunmasını hüquq pozuntusu hesab edilməsi;
- Maliyyə kəşfiyyat qruplarının (maliyyə nazirliyi daxilində) yaradılması və ya onların fəaliyyətinin effektivləşdirilməsi;

Beynəlxalq əməkdaşlıq

- Beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması, məsələn Avropa Həbs Orderi və ya təcili izləyib taparaq ekstradisiya edilmə halları üçün;
- Anti-terror məsələləri üzrə beynəlxalq sazişlərin daxili qanunvericiliyə daxil edilməsi;
- Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Tədbirlərinin (BTYT) bir hissəsi kimi əsgərlərin Əfqanıstanda yerləşdirilməsi;
- Terrorizm barədə BMT Konvensiyasının imzalanması və ratifikasiya edilməsi;
- Törəmə təhlükəsizlik sistemləri arasında məlumatların beynəlxalq səviyyədə mübadiləsi;
- Terrorizmi yaradan köklərin ünvanlandırılması, yəni, terrorizmin sığınacağı və ya beşiyi olan dövlətlərə inkişaf üçün yardımların verilməsi;

Atom, Bioloji və Kimyəvi təhlükə

- Nüvə, bioloji, kimyəvi və radioaktiv müharibə mərkəzlərinin daha effektiv edilməsi və ya yenilərin yaradılması: bu sahədə olan cəhdlərin koordinasiyası, müxtəlif vaksinaların istehsalı/ambarlanması (məsələn, çiçək xəstəliyi vaksinası);
- Səhiyyə ocaqlarının hazırlığının artırılması; onların müvafiq tibbi ləvazimatlarla təmin edilməsi;
- Nüvə obyektlərinin təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi (məsələn, alçaqdan ucan kiçik təyyarələrin aşkar edilməsi üçün radarların quraşdırılması).

İnsan hüquqları və təhlükəsizlik arasında düzgün balans

Müxtəlif dövlətlərdə tətbiq olunan bu tədbirlər müvəqqəti xarakter daşımır, və çox guman ki, bu tədbirlər uzun müddət qüvvədə olmalıdır. Buna görə də, cəmiyyətin normal həyatının elementləri olan anti-terror tədbirləri müstəsna xarakter daşımamalıdır. Bu əsasən mülki hüquqlar, məsələn, söz azadlığı, birləşmək və konfidensiallıq hüququ, təsir etdikdə labuddür. Anti-terror tədbirlərinin davamlı və uzunmüddətli xarakter daşdığını nəzərə alaraq fəvqəladə

vəziyyət və müstəsna hallar tədbirləri münasib deyildir.

Bundan əlavə, anti-terror tədbirləri hüquq mühafizə və təhlükəsizlik orqanları arasında iş bölgüsünə qeyri-müəyyənlik yaradır. Polis daxil olmaqla, hüquq mühafizə orqanları və kəşfiyyat xidmətləri müxtəlif məqsədləri güdürlər. Kəşfiyyat xidmətləri potensial təhlükələr barədə məlumatları toplayır, polis isə qanun və ictimai asayişin qorunmasını təmin edir. Adətən, kəşfiyyat xidmətləri şübhəli şəxslərin saxlanılması və ya həbs olunması ilə məşğul olurlar və eyni ilə polis cinayətin törədilməsi barədə əsaslı sübut əldə edənə qədər “preventiv kəşfiyyat tədbirləri” təcrübəsindən istifadə etmir. Demokratik dövlət nöqteyi nəzərindən, kəşfiyyat xidmətləri öz vətəndaşlarının “izlənməsi” işinə qarışmamalıdır. İşlərin bu qaydada bölüşdürülməsi gətirdikə çətinləşir, çünki terrorizmə qarşı mübarizə zərurəti bir sıra dövlətlərdə daxili cinayət tədqiqatına kömək məqsədi ilə (xarici) kəşfiyyat metodlarından istifadə məhdudiyətinin zəifləməsinə səbəb olur.

Üçüncü problem ondan ibarətdir ki, təhlükəsizlik xidmətlərinə heç bir kənar institutu, məsələn məhkəməni, xəbərdar etmədən vətəndaşları nəzarətə götürməyə icazə verilir. Bu mülki hüquqların pozulması ilə nəticələne bilər. Belə olan halda, vətəndaşlar, ombudsmenlər və QHT-lər öz dövlətlərindən və onların orqanlarından hesabat əldə etməkdə çətinlik çəkirlər, çünki dövlətin nəzarət tədbirləri barədə onların kifayət qədər məlumatı olmur.

Dördüncü, çox guman ki, anti-terror tədbirlərin hədəfi məhz imiqrantlar, sığınacaq axtaranlar və xaricilər ola bilərlər. Təhlükə ondan ibarətdir ki, cəmiyyətdə olan müxtəlif etnik qruplar arasında gərginlik yarana bilər və həmçinin hər bir şəxsin hüquqi bərabərliyi prinsipi pozula bilər.

Lakin, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi terrorizmə qarşı effektiv mübarizənin tələbi olsa belə, parlament həmin tədbirlərin beynəlxalq humanitar və insan hüquqlarına və prinsiplərinə müvafiq olmasını təmin etməlidir. Başqa sözlə, tam təhlükəsizlik uğrunda mübarizə nəinki qeyri-realdır, o həmçinin dövlətin beynəlxalq və daxili öhdəliklərinin icra olunmasına təhlükə yarada bilər. Bunlar, həmin demokratiya konsepsiyasının əksi olaraq, əksər hallarda tam avtokratiyanı formalaşdırır. Buna görə də bütün hüquqi sistemlər icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin hədlərini müəyyən edirlər. Terrorizmlə mübarizənin hal-hazırkı vəziyyətini nəzərə alsaq, azadlıq və təhlükəsizlik arasında yaranmış gərginlik parlamentləri ciddi seçimlər qarşısında qoya bilər. Bundan əlavə, azadlıq və təhlükəsizlik arasındakı balansı təmin edilməsi müstəsna olaraq icra hakimiyyətinin vəzifəsi olması olduqca vacibdir və eləcə də nümayəndələri və insan hüquqlarının qorantları olan parlament üzvləri həmin sahələrə çox yaxından nəzarət etməlidirlər.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Terrorizmlə mübarizə

- ❖ Terrorizmlə mübarizədə müxtəlif üsullardan istifadə edin, müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri ilə yanaşı terrorizmin əsas səbəblərinə müraciət edin, məsələn daxili konfliktlər. Nəzərinizdə saxlayın ki, regional konfliktlərin sülh yolu ilə həll olunması və dialoq üçün şəraitin yaradılması terrorizmin qarşısının alınmasında həlledicidir.
- ❖ Bir sıra regional konfliktlər milli azlıqlar və çoxluqlar arasında mübahisə zəmnində və ya dinlərin kəsişdiyi yerdə baş verir. Bu cür mübahisələr zamanı silahlı qüvvələrdən istifadə və ya sui-istifadə ola bilər. Milli azlıqların icmalarından olan parlament üzvləri müdafiə, təhlükəsizlik və məhkəmə işləri üzrə komitənin üzvləri olmalıdırlar. Parlamentlər azlıqların müdafiəsi üçün xüsusi komissiyalar və tribunallar yaratmalıdırlar.
- ❖ Əmin olun ki, Sizin dövlət, Terrorizmə Maliyyə Axınının Qarşısının alınması barədə 9 dekabr 1999-cu il tarixli Beynəlxalq Konvensiya daxil olmaqla, terrorizmə aid olan digər beynəlxalq konvensiyalara və protokollara qoşulmuşdur. Lazım olduğu təqdirdə, həmin sənədlərin ratifikasiyasını, qoşulmanı, müvafiq qanunvericiliyin və siyasətin qəbul olunmasını təmin edin.
- ❖ BMT Baş Məclisinin nüvə terrorizminin qadagan edilməsi haqqında və terrorizmin qarşısının alınması barədə müasir konvensiyanın qəbul edilməsi üçün atdığı addımları yaxından izləyin.
- ❖ Milli həmrəylik naminə, terror aktlarından zərərçəkmişlərə kompensasiyaların ödənilməsi barədə qanuni mexanizmlərin hazırlanması üzərində işləyin.
- ❖ Anti-terror haqqında qanunlar təhlükəsizlik tədbirləri, mülki və siyasi hüquqların istifadə olunması arasında balans təmin etmək iqtidarında olduqlarına; həmin qanunların aidiyyəti olan sahələrə potensial təsiri mövcudluğuna; və bunların potensial icra xərcləri nədən ibarət olduğuna əmin olun.

Siz həmçinin müstəsna hallar barədə 18-ci fəsilə və daxili təhlükəsizlik və ictimai asayişin qorunması barədə 18-ci fəsildə olan müvafiq Cədvəllərinə müraciət edə bilərsiniz.

Təhlükəsizlik və informasiya texnologiyaları: yeni vasitələr və hədəflər

Yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi təhlükəsizliyin qorunmasına köməklik etməklə yanaşı yeni ciddi təhlükələr yaratmışdır. Sonuncu fəsildə istinad edilmiş BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1373 (2001) qətnaməsi (Bax: Cədvəl №44) açıq aydın sübut edir ki, beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə informasiya texnologiyalarının ikitərəfli təsiri barədə və onun təhlükəsizliyə və beynəlxalq sülhə təhlükəsi barədə beynəlxalq ictimaiyyət ağıhdır.

Son bir neçə onillik ərzində, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar informasiya texnologiyalarının cinayətin dəstəklənməsi və beynəlxalq təhlükəsizliyin sarsıdılması üçün istifadəsinin qarşısının alınması yolları üzərində müəyyən işlər aparmış və eyni zamanda insan hüquqları və azadlıqlarına qarşı informasiya texnologiyalarının həmin dövlətlər tərəfindən istifadə olunmasının qarşısının alınması üçün qaydalar hazırlamışlar.

Aşağıda göstərilənlər həmin problemlərlə bağlı qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsi marağında olan parlament üzvləri üçün maraqlıdır.

İnternet cinayəti

İnternet cinayəti anlayışı hələ də inkişaf etdirilməkdədir. Lakin, bu anlayışa əsasən informasiya texnologiyasına aid olan müxtəlif cinayət və sui-istifadə halları aiddirlər ki, bu da əsasən hakerlər və kompyuter viruslarının müdaxiləsi ilə bağlıdır. Son illər bu problemə marağın artmasına baxmayaraq bu hələ də yeni problem deyil və bu yönümdə olan insidentlər kompüterləşmə başlayan zamandan mövcuddurlar. Lakin fərq ondan ibarətdir ki, hücum edə biləcək insanların sayı artmaqdadır- bu da əsasən İnternetin populyar olması ilə bağlıdır. İnternetin verdiyi fayda müqabilində Ümumdünya Şəbəkəsi böyük bir kütlənin bundan istifadəsinə şərait yaradıb. Lakin, eyni zamanda, istifadəçilərin sayının artması problemlərin həllinə maraqların artmasına səbəb olmuşdur, çünki görüldüyü kimi İnternetdə insidentsiz bir gün belə keçmir.

Avropa Şurası tərəfindən 23 noyabr 2001-ci ildə qəbul edilmiş İnternetdə Cinayət haqqında Konvensiya ratifikasiya üçün açıqdır və Konvensiya 5 ölkə, onlar ən azı Avropa Şurası üzvü olmalıdır, tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minməlidir (2002-ci ilin may ayına kimi həmin Konvensiya 29 Avropa Şurasının üzvü olan dövlətləri və 4 üzv olmayan dövlətlər tərəfindən imzalanmışdır). Konvensiyanın məqsədi ictimaiyyətin,

inter alia, qorunması naminə müvafiq qanunların qəbulu və beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə ümumi cinayət siyasətini müəyyən etməkdən ibarətdir.

İnformasiya sistemlərinin təhlükəsizliyi

Bütün mümkün olan sahələr və məqsədlər üçün informasiya sistemlərinin istifadəsinin kəskin artması risklərlə bağlı beynəlxalq təşkilatların narahatlıqlarının artmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) Şurası 1992-ci ilin noyabr ayında, informasiya sistemlərinin qorunması barədə ətraflı qaydalar dərc etmişdir. Qaydaların “məqsədi bunlardır:

- ✓ **İnformasiya sistemlərinin təhlükəsi barədə və həmin təhlükələrə qarşı mövcud olan müdafiə barədə biliklərin artırılması;**
- ✓ **İnformasiya sistemləri sahəsində inkişafı və ardıcıl tədbirlərin tətbiq olunması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün təcrübə və prosedur işlər üçün, dövlət və xüsusi sektorda, məsul olan şəxslər üçün ümumi prinsiplərin yaradılması;**
- ✓ **Belə tədbirlərin, təcrübələrin və prosedurların inkişafı və icrası üzrə dövlət və xüsusi sektorlarda əməkdaşlığın artırılması;**
- ✓ **İnformasiya sistemləri, onların verilməsi və istifadə olunması sahəsində sərişdəliliyin artırılması;**
- ✓ **İnformasiya texnologiyalarının qorunmasına nail olmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.”**

Bunları qəbul edərkən İƏİT Şurası qeyd etmişdir ki, “Hər zaman milli qanunların tələblərinə uyğun olan qaydalar milli təhlükəsizlik və ictimai asayişin qorunması, sahəsində dövlətlərin suverenliyinə təsir etmir”.

Kompyuterləşdirilmiş şəxsi məlumat kartotekası

1990-cı ilin dekabr ayında BMT Baş Məclisi Kompyuterləşdirilmiş şəxsi məlumat kartotekası barədə Qaydalar qəbul etmişdir. Bir neçə il öncə, 1980-cı ilin sentyabr ayında, İƏİT şəxsi məlumatların məxfiliyini və sərhədlər arası axınıni qorunması barədə qaydalar üçün tövsiyələr qəbul etmişdir. Bunlardan başqa, Avropa Şurası, 1981-ci ildə, şəxsi məlumatların avtomatlaşdırılmış idarə olunması zamanı vətəndaşların qorunması barədə Konvensiya qəbul etmişdir. Bax: Cədvəl №46.

Cədvəl №46

Şəxsi məlumatların avtomatlaşdırılmış idarə olunması zamanı vətəndaşların qorunması barədə Konvensiya (ETS no. 108)

“Bu Konvensiya şəxsi məlumatların toplanması və idarə olunmasını və sərhədlərarası axını zamanı vətəndaşları sui-istifadələrdən qoruyan ilk məcburi beynəlxalq vasitədir. Şəxsi məlumatların toplanması və idarə olun-

ması zamanı təminatlardan əlavə Konvensiya, müvafiq qanuni müdafiə olmadığı şəraitdə, “zərif” məlumatların, irqi, siyasi, sağlamlıq, cinsi həyat, cinayət tarixi barədə və s.ə., idarəolunmasını qeyri-qanuni hesab edir. Həmçinin, Konvensiya barəsində məlumat toplanan şəxsin məlumatın toplandığını bilmək və lazım olduqda, ona dəyişikliklər etdirmək hüququnu vurğulayır. Konvensiyada sadalanan hüquqlara məhdudiyət ancaq mühüm maraq (məsələn, Dövlət təhlükəsizliyi, müdafiə və s.) təhlükə altında oltuqda mümkündür. Konvensiya qanunlarında ekvivalent müdafiə nəzərdə tutulmayan dövlətlərə şəxsi məlumatların sərhədlərarası axınına məhdudiyət nəzərdə tutur”.

Mənbə: Avropa Şurası, veb sayt <http://conventions.coe.int>

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

İnformasiya texnologiyaları barədə qanunvericilik

- ❖ Əmin olun ki, informasiya texnologiyaları və İnternet cinayətləri barədə qanunvericilik mövcuddur və texnologiyaların sürətlə inkişaf etməsini nəzərə alaraq, onlar vaxt-əşırı nəzərdən keçirilir və müasirləşdirir.
- ❖ Əmin olun ki, Sizin dövlət müvafiq beynəlxalq və regional konvensiyalara qoşulmuş və müvafiq daxili qanunvericilik və siyasət qəbul etmişdir.
- ❖ Diqqətli olun ki, informasiya texnologiyalarının istifadəsi və İnternet Cinayəti barədə daxili qanunvericilik və siyasət dəqiq hazırlanmış və insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının qorunması sahəsinə xüsusi diqqət yetirərək tətbiq olunmuşdur.
- ❖ Lazım olduğu təqdirdə, hökumətə parlament sorğusu forması daxil olmaqla, yarıtmaz vəziyyətlərin aradan qaldırılması üçün dinləmələr və ya qanunvericilik təşəbbüsü formasında yeni qanunun qəbulu kimi işlərə müdaxilə edin.

Parlamentin tədbirləri və resursları

- ❖ Əmin olun ki, parlament komissiyası və ya sub-komissiyası informasiya texnologiyalarının və onların tətbiqinin inkişafı məsələləri ilə daimi şəkildə maraqlanır və məlumatlanır.
- ❖ Lazım olduqda, belə komissiyaların və ya sub-komissiyaların yaradılması və ya daimi fəaliyyət göstərən komissiyanın mandatı çərçivəsinə daxil olması üçün müəyyən tədbirlərə əl atın.
- ❖ Əmin olun ki, parlamentin səriştəli bir qurumu bu işlərin aparılması üçün mümkün olan ən yüksək imkanlarla və ekspertizalarla təchiz olunur;
- ❖ Mümkün olduqda, inkişafın izlənməsi və debatların yaradılması və lazımı tədbirlərin vaxtında görülməsi üçün formal parlament qrupunun yaradılmasını nəzərdən keçirir. Belə qrup heç bir siyasi partiya ilə bağlı olmamalı və iki palatalı olmalıdır.

Beynəlxalq sülh missiyaları

Hal-hazırkı beynəlxalq aləmdə, münaqişələrin BMT Nizamnaməsinin VI Hissəsinə (mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi) və VII Hissəsinə (sülhə təhlükə, sülhün pozulması və aqressiya aktlarına qarşı tədbirlər) müvafiq qaydada həll edilməsi üçün cəhdlər edilir. Həmin müddəalara müvafiq olaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı belə missiyalar barədə bir-neçə konsepsiya və əməliyyatlar (onların anlayışı barədə bax: Cədvəl №47) və həmçinin onların hazırlanması və keçirilməsi (Bax: Cədvəl №48 BMT-in sülhməramlı əməliyyatları addımbaaddım prosesi və Cədvəl № 50 BMT-in sülhməramlı qüvvələri barədə) prosedurlarını inkişaf etdirmişdir. Beynəlxalq təhlükəsizliyə təsir edən inkişafa əsasən, dövlətlər belə missiyalarda iştirak etməyə çağırılı bilirlər.

Xarici sülh missiyalarına yardım

Sülhüqoruyan, sülhməramlı və ya sülhyaradan əməliyyatlar üzv dövlətlərin Təhlükəsizlik Şurasında verdikləri səlahiyyətdən asılıdırlar. Beləliklə, dövlətlər destabilizasiya olunmuş ərazilərdə sülhün və təhlükəsizliyin bərpasını nəzərdə tutan əməliyyatlarda iştirak üçün öz qüvvələrini xaricə göndərilir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, hərbcilərin yerləşdirilmələri beynəlxalq qaydalara və prinsiplərə əsasən aparılmalıdır. Bunlardan ən vacibi Nizamnamənin, Milli təhlükəsizlik siyasəti və beynəlxalq qaydalar adlanan, 5-ci Hissəsində nəzərdə tutulub.

Yaxşı idarəetmə nöqtəyi-nəzərindən, düzgündür və tövsiyə edilir ki, parlament və hökumət arasında nəzarət və balans sistemi daxilində, silahlı qüvvələrin xaricə yollanması barədə qərarın qəbul edilməsində parlament iştirak etsin.

Cədvəl №47

Sülhyaratma, sülhüqoruma, sülhməramlı, sülhquran: bəzi faydalı BMT formulları

Sülhyaratma

Sülhyaratma anlayışı diplomatik vasitələrdən istifadə edərək tərəfləri düşmənçiliyi dayandırmaq və aralarında olan konfliktin sülh və danışıqlar yolu ilə həlli deməkdir. Priventiv tədbirlərə gəldikdə isə, BMT ancaq tərəflər ona bu səlahiyyətləri verdikləri təqdirdə tətbiq edə bilər. Sülhyaratma, beləliklə, düşmənçiliyə son qoymaq üçün bir tərəfə qarşı zor tətbiq edilməsini istisna edir.

Sülhüqoruma

1948-ci ildən başlayaraq, BMT tərəfindən 54 sülh-qoruma əməliyyatları həyata keçirilib. Onlardan 41-i Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən son 12 il ərzində keçirilib. Hal-hazırda BMT tərəfindən 15 sülhüqoruma əməliyyatı aparılır.

Sülhüqoruma əvvəldən başlayaraq dövlətlər arasındakı münaqişələrin həlli üçün inkişaf etdirilir və bir sıra dövlətlərin silahlı qüvvəsi həmin ərazidə, BMT rəhbərliyi altında, yerləşdirilir və silahlı münaqişənin nəzarətdə saxlanılmasına və həll edilməsinə kömək edir. Hal-hazırda, sülhüqoruma missiyası əsasən dövlətdaxili konfliktlərdə və mülki müharibələrdə istifadə olunur. BMT sülhüqoruma missiyasının məqsədi – hərbcilər, mülki polis və başqa mülki şəxslər- düşmən tərəfləri dinc saxlamaqdan başlayaraq onların birgə işləməsinə təmin etməyə kimi ola bilər.

Bu həmçinin sülh müqaviləsinin icra olunmasına kömək, atəşkəsin monitorinqi, bufer zonalarının yaradılması və bundan əlavə, siyasi institutların yaradılması, əməkdaşlıq edən hökumətlərin yaradılması, böhran zamanı yardımların göstərilməsi üçün QHT-rin və yerli vətəndaş birliklərinin yaradılması, keçmiş hərbcilərin demobilizasiyası və cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsi, minaların təmizlənməsi, seçkilərin təşkili və keçirilməsi və davamlı inkişafın təmin olunması deməkdir. Üzv dövlətlər könüllü şəkildə hərbciləri və silah-sursatı və ya mülki polisi təmin edirlər- BMT-nin öz ordusu yoxdur. Ümumi personalla yanaşı seçki müşahidəçiləri, insan hüquqlarının monitorinqini aparan şəxslər və digər mülki şəxslər işləyirlər. Sülh qoruyucuların əsas “silahı” mandatlarını ədalətlə aparmaqdan ibarətdir. Lakin, sülh-qoruma missiyası qorxulu işdir; 1948-ci ildən başlayaraq 1650 BMT hərbi və mülki sülhüqoruyanları vəfat etmişdir.

Sülhməramlı: bu sülhüqoruma ilə eynidir?

Qüvvə tətbiqi lazım olduğu halda, Təhlükəsizlik Şurası qoyulan məqsədə nail olmaq üçün üzv dövlətlərə lazım olan bütün vasitələrdən istifadə etmək səlahiyyəti verir. Tərəflərin razılığı labüd deyil. Məsələn, Korfəz Müharibəsi, Somali, Ruanda, Haiti, Bosniya və Herseqovina, Albaniya və Şərqi Timor. Tətbiq olunan qüvvələr BMT-nin nəzarəti altında olmur, əvəzində isə onlar hər-hansı bir dövlət və ya dövlətlər qrupu tərəfindən idarə olunurlar, məsələn, Avstraliya Şərqi Timorda (1999), NATO Bosniya və Herseqovinada (1995-ci ildən), və Kosovoda (1999) NATO hərbciləri və BMT Daxili Administrasiyası rəhbərlik edirdilər.

BMT-nin Nizamnaməsinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik haqqında müddəaları həm sülhüqoruma həm də sülhməramlı tədbirlərin keçirilməsinin əsasını təşkil edirlər.

Sülh qurma

Sülh qurma, konfliktdən sonra sülhün bərqərar olunması üçün nəzərdə tutulan tədbirlər planıdır. Belə əməliyyatlar dövlət quruculuğunu və yenidən-qurmağı nəzərdə tutduqlarına görə yüksək səlahiyyətlərə malik olurlar.

Humanitar missiyalar

Belə missiyalar mülki müharibələr, aclıq və milli fəlakət – daşqınlar, quraqlıq, tufanlar və zəlzələlər- zamanı humanitar köməyin göstərilməsini nəzərdə tutur. Yardım proqramlarının icrası və təmin olunması üçün bəzən ancaq hərbi qüvvənin tətbiqi zəruri göründükdə dövlətlər, QHT-lər, BMT eyni zamanda kompleks təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsinə çalışırlar.

Mənbə: BMT-nin internet sahifəsinin müxtəlif hissələri <http://www.un.org>

Parlamentin hərbi qüvvələrin xaricə göndərilməsi prosesinə qoşulması, demək olar ki, həm dövlətin həm də xalqın maraqlarındadır, çünki parlament debatları və səsvermə missiyanın qanuniliyini təmin edir və xalqın geniş dəstəyini qazanır.

Hərbi qüvvələrin xaricə göndərilməsi prosesinə parlamentin cəlb edilməsi

Yeni təhlükələrlə mübarizə və beynəlxalq krizislərin həll edilməsi zəruriyyəti baxımından qüvvələrin xaricə göndərilməsi zaman getdikcə vacib olmağına baxmayaraq, bəzi ölkələrdə sülhməramlı missiyalarda iştirakın təsdiq olunmasında parlamentin rolu ya məhduddur və ya tamamilə yoxdur. Təhlükəsizlik tədbirlərinin demokratik nəzarəti məqsədilə bu hal dəyişdirilə bilər və dəyişdirilməlidir.

Üç müxtəlif vəziyyət aşkar etmək olar ki onların hər biri, parlamentin rolu və bilavasitə iştirakı, müsbət idarəetmə nəzərindən inkişaf etdirilə bilər.

Parlamentin qabaqcadan və ya sonradan təsdiqi (mühüm rol)

Qabaqcadan təsdiq nəzərdə tutulduğu halda, silahlı qüvvələr ancaq parlamentin təsdiqindən sonra xaricə göndərilə bilərlər. Bəzi fərqlər qoyulmalıdır, məsələn, o halda ki, parlamentin dinləmələr keçirmək və səs vermək səlahiyyətləri var (Birləşmiş Ştatlar) və digər halda, parlament missiyanın zəruriliyini və mandatını müəyyən edən qanunu mütləq qaydada təsdiq etməlidir (İsveç). Bunların hər ikisi humanitar intervensiyanın və sülh-qoruma missiyalarının qanuniliyini təmin edir.

Müdafiə məsələlərində vaxt çox vacib olduğundan və parlament prosedurları adətən vaxt apardığından qabaqcadan təsdiq qaydalarının tətbiqi onların sonradan icra olunmasında çətinlik yaradır. Buna görə də, əksər hallarda, hərbi qüvvələrin xaricə yerləşdirilməsi məsələsini parlament ancaq sonradan təsdiq edir. Məsələn, “Müharibə Səlahiyyətləri barədə” ABŞ qanununa əsasən hərbi qüvvələrin 92 gündən artıq xaricə yerləşdirilməsi məsələsi sonradan təsdiq olunmalıdır. Bu adətən, parlamentin çatdırıb təsdiq etməmişdən əvvəl hərbi qüvvələrin xaricə yerləşdirilməsi hallarına şamil edilir. Buna əks olaraq, Hollandiya Konstitusiyasının 100-cü maddəsi silahlı qüvvələrin xaricə göndərilməsi üçün hökumət və parlamentin sıx əməkdaşlığını və beynəlxalq hüququn və qayda-qanunun təmin və təbliğ olunması üçün silahlı

qüvvələrin yerləşdirilməsi və hazırlanması üçün lazım olan bütün məlumatların qabaqcadan parlament tərəfindən nəzərdən keçirilməsini tələb edir; bu silahlı münaqişələr zamanı humanitar yardımları əhatə edir.

Silahlı qüvvələrin xaricə göndərilməsində məhdud – mübahisəli – rol olan parlamentlər

Konstitusiyalar və ya qanunlar parlamentlərin rolunu məhdudlaşdırırlar. Parlament konkret halla bağlı müzakirələr apara bilər lakin hökumətin qüvvələrin xaricə göndərilməsi ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərarını dəyişdirə bilməz. Bundan əlavə, parlamentin həmin məsələ üzrə səsvermə keçirməsi nəzərdə tutulmayıb. Bu halda, hökumət parlamenti ancaq hadisə baş verəndən sonra xəbərdar edir. Beləliklə, parlament narahət olduğu məsələ üzrə səsvermə keçirə bilməz. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, debatlar olması qüvvələrin xaricə göndərilməsinin qanuniliyini daha da qüvvətləndirir.

Parlamentin səlahiyyətlərinin olduqca məhdudlaşdırıldığı hallarda, qüvvələrin xaricə göndərilməsi proseduru ilə parlamentin formal əlaqəsi yoxdur. Lakin, ölkədə mövcud olan təcrübə parlament və hökumətin qüvvələrin xaricə göndərilməsi məsələsi barədə birgə müzakirələrin keçirilməsini və bəzi ölkələrdə, hətta səsvermənin keçirilməsini tapşırıla bilər.

Parlament qərar qəbul etmə prosesindən çıxarıldığı hallar

Qüvvələrin xaricə göndərilməsi barədə heç müzakirələr belə keçirə bilməz və həmçinin parlamentin qərarı sonradan təsdiq edilməsi də nəzərdə tutulmur. Silahlı qüvvələrin xaricə göndərilməsi əsasən xarici siyasət üzrə qəbul edilmiş qərar hesab edilir və qərarın qəbulu sırf hökumətin ixtiyarına verilir. Qərar qəbul etmə prosesində parlamentin heç bir rolu olmadığından sülh missiyasına nəzarət səlahiyyəti də məhduddur.

Parlamentin mövcud olan digər səlahiyyətləri

Parlament qərar qəbul etmədən tam məhrum edildikdə və ya məhdud rol olduqda belə parlamentin dolayısı olaraq ən azı 4 yolla hökumətə təsir etmək imkanı var:

- ✓ Silahlı qüvvələrin xaricə göndərilməsi ilə bağlı parlament hökuməti qəbul etdiyi qərara görə parlament qarşısında öz məsuliyyətini izah etməyə məcbur edilə bilər. Lakin, hökumətin beynəlxalq müqavilələrindən tam məlumatı olmayan parlament hökumətin qərarını effektiv araşdırma bilməz.
- ✓ Parlament büdcəyə dəyişikliklər qəbul etdiyi zaman hökumətin qərarını araşdırma bilər. Planlaşdırılmamış və gözlənilməz sülh missiyaları zamanı parlament qüvvədə olan büdcəyə dəyişikliklər edərək əlavə vəsaitin ayrılması barədə qərar qəbul etməlidir. Beləliklə də, parlament öz fikrini bu səlahiyyətdən istifadə edərkən ifadə edə bilər. (məsələn, Fransa).
- ✓ Parlamentin müdaxiləsi yalnız qüvvələrin xaricə göndərilməsi ilə əlaqədar müzakirələr və səsvermə zamanı vacib deyil. Sülh missiyaları zamanı, parlament missiya barədə suallarla hökumətə müraciət edə

bilər. Bundan əlavə, parlament üzvləri xaricdə yerləşən qüvvələrə baş çəkə bilirlər (Bax Hissə 17).

- ✓ Maliyyə nəzarəti nöqtəyi nəzərindən, sülh missiyası başa çatdıqdan sonra parlament sorğu-sual apara bilər və sülh missiyasının qiymətləndirilməsini tələb edə bilər.

Cədvəl №48

BMT-nin sülhün qorunması əməliyyatlarının yerləşdirilməsi

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının silahlı qüvvələri yoxdur. Sülhün qorunması üçün olan bütün əməliyyatlar yeni şəraitə uyğun gəlmələri üçün uyğunlaşdırılmalıdır; və hər bir halda Təhlükəsizlik Şurası yeni əməliyyatın keçirilməsini tələb edir və onun komponentləri “tərkibcə müxtəlif” xarakter daşmalıdır.

15 üzvü olan Təhlükəsizlik Şurası sülhün qorunması üçün missiyaların yerləşdirilməsinə qərar verir və onun mandatını müəyyən edir. Belə qərarın lehinə ən azı 9 səs lazımdır və Şuranın 5 daimi (Çin, Fransa, Rusiya Federasiyası, Birləşmiş Britaniya Krallığı və Amerika Birləşmiş Ştatları) üzvündən birinin veto qoymaq hüququ vardır. Təhlükəsizlik Şurası əməliyyatın başlanılması və aparılması barədə tövsiyələr verir və inkişafı barədə hesabatlar verir; Sülhün qorunması Əməliyyatları Departamenti Birləşmiş Millətlər Təşkilatının dünya üzrə apardığı sülhün qorunması əməliyyatlarının gündəlik idarə olunması və ardıcıl təmin olunması üçün məsuliyyət daşıyır.

Baş Katib Qüvvələrin Rəhbərini seçir və üzv dövlətlərdən silahlı qüvvələrin, mülki polis və digər əməkdaşların göndərməsini tələb edir. Ehtiyat hissələri, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və təminat üzv dövlətlərdən və ya şəxsi müqaviləçi tərəfindən verilməlidir. Mülki köməkçilərə BMT sistemi daxilindən və üzv dövlətlərdən göndərilmiş şəxslər, və xüsusi işlərin görülməsi üçün xaricdən və ya yerli şəxslər arasından seçilmiş şəxslər daxildirlər.

Qüvvələrin yerləşdirilməsi üçün vaxt müxtəlif olur və bu əsasən müəyyən əməliyyata qüvvələrin göndərilməsi istəyindən asılı olur. Qüvvələrin yerləşdirilməsi üçün lazım olan vaxta həmçinin labud olan maliyyə və strateji hərəkət qabiliyyətləri təsir edirlər. 1973 cü ildə, ikinci BMT Fövqəladə Qüvvələri 24 saat ərzində Yaxın Şərqdə yerləşdirmişdirlər. Lakin, əgər bəzi missiyalar kompleksli mandatla və ya çətin təminatla zamanı və ya qüvvələrin yüksək təhlükə ilə üzləşdikdə, lazım olan hissələrin yığılması və yerləşdirilməsi bir neçə ay çəkə bilər.

Mənbə: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının veb saytı <http://www.un.org>

Cədvəl №49

Sülh missiyalarının aparılması qaydaları

Qüvvələrin xaricə göndərilməsini təstiq edən parlament həmçinin, həmin qüvvələrin istifadə edəcəkləri gücün həddini və onun istifadə şəraitini başqa sözlə, missiyanın aparılması qaydalarını müəyyən edə bilər. Missiyanın aparılması qaydaları (MAQ) dedikdə biz xüsusi əməliyyat zamanı ölümlə nəticələnə bilən gücün aydın olmadan istifadə olunmasının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tuturuq. Onlar fərdi qaydada həll edilməli və belə gücün istifadəsini məhdudlaşdırmaqla yanaşı əsgərlərə eyni zamanda özlərini müdafiə üçün imkan verməlidir. Özünü müdafiənin fundamental əsası saxlanılmalıdır. MAQ əsgərin ruhlandırma faktorudur və həmçinin əməliyyat və taktiki parametrlərdir. Onlar ehtiyatla ölçülməli, siyasi və əməliyyat ehtiyatları və həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına və beynəlxalq təlimatlara uyğun gəlməlidirlər.

MAQ aydın kriteriya tətbiq etməklə, gücdən ardıcıl istifadə edilərək konfliktin balanslaşdırılmış qaydada həll edilməsi üçün istifadəsini tələb etməlidir. MAQ tərəfindən gücün ardıcıl tətbiq edilməsinin müəyyən olunması qüvvənin müxtəlif səviyyəli zorakılığa qarşı istifadəsinə imkan yaradır və həmçinin, paralel ziyanın minimuma endirilməsini təmin edir. Beləliklə, MAQ aşağıda göstərilən səviyyədə gücün istifadə olunmasını nəzərdə tuta bilər (minimumdan başlayaraq maksimuma qədər):

- Silahlı qüvvələr tərəfindən ancaq özlərini qorumaq üçün;
- Özlərini və həmçinin mülki əhalinin qorunması üçün;
- Özlərini və həmçinin mülki əhalinin qorunması ilə yanaşı müəyyən olunmuş obyektlərin (xəstəxana, körpü və s.) qorunması üçün;
- Əməliyyatın icra və məqsədi üçün lazım olan bütün tədbirlərdən istifadə olunması.

Eyni zamanda, MAQ spesifik sülh əməliyyatının keçirilməsi zamanı istifadə olunan silah növlərini də müəyyən etməlidir. Burada həm qüvvələrin silahsız olması həm də bütün ağır silahların, gəmilər, təyyarələr və raket texnologiyalarının istifadəsi nəzərdə tutula bilər.

Əsgərlərin sülh naminə təlimi

Sülhün qorunması əməliyyatlarında iştirak bütün hərbi qüvvələr üçün tələbkardır və əlavə təlim və standart əməliyyatların aparılmasında lazım olandan əlavə təlimat tələb edir.

Dəstə, məsələn, minanın zərərsizləşdirilməsi bacarığına, insanlarla əlaqədə olmaq və danışıqlar aparmaq (bəzən, yerli dildə danışmaq), yerli adət və ənənələr barədə, insan hüquqları və humanitar hüquq, həmçinin spesifik missiyanın aparılması qaydaları barədə aydın biliklərə malik olmaq əməliyyat zamanı daha da gərəklidir. Sonuncu fikirlə əlaqədar bilmək lazımdır ki, sülh missiyaları zamanı gücün tətbiq olunması olduqca məhduddur, və bəzi hal-

larda hərbi qüvvələr hər-hansı bir silah gəzdirmirlər.

Xüsusi treninq zamanı da zəruridir çünki, sülh missiyalarına qoşulan silahlı qüvvələr əksər hallarda yaşayış yerindən kənarında, çətin şəraitli yerlərdə yerləşdirilir. Belə olan hallarda, qüvvələrin nəqliyyat vasitəsilə çatdırılması və təmin edilməsi olduqca çətin olur və bəzi hallarda, bəzi dövlətlərin maddi bazasına uyğun gəlir.

Sonuncu olaraq, əlavə treninqlər həmçinin idarə olunma və maddi texniki təchizad sahələrində lazımdır. Bəzi ərazilərdə milli qüvvələrin əksəriyyəti mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunduqlarından müdafiə nazirliyində olan komanda dəyişmiş olur. Müxtəlif milli silahlı qüvvələr və təşkilatlar, məsələn Beynəlxalq Qırmızı Xaç arasında koordinasiya olduqca vacibdir.

Sülh missiyası BMT tərəfindən aparıldıqda, qüvvələrin komandaları tək Təhlükəsizlik Şurasının qərarları ilə deyil həm də, missiyanın aparılması qaydaları, BMT-nin idarə etmə qaydaları və BMT-nin davranış qaydaları məəcəlləsi ilə, üstəgəl BMT çoxmillətli qüvvələrinin administrativ narahatlıqları ilə idarə olunurlar.

Cədvəl № 50

Sülhüqoruyanlar üçün BMT-nin təlimi

Sülhün qorunması Əməliyyatları Departamentinin Katibliyində təsis edilmiş Təlim Mərkəzi üzv dövlətlərə sülhün qorunması əməliyyatları barədə təlimat, ekspert köməyi və məlumatlar verir. Mərkəz sülhün qorunması təcrübəsi barədə birgə biliklər və standart idarəçilik prosedurları barədə təlim modelləri və digər materialları işləyib hazırlayır. Mərkəz milli tədris müəssisələrində, bir çox ölkədə milli və regional təlim institutlarında və sülhü qoruyan missiyalarda işləyir. BMT-nin Treninq Yardımı Komandası və “trenerlərin treninqi” kursu üzv dövlətlərə göndərilməklə orada sülhün qorunması proqramlarını inkişaf və icra etmişlər. BMT-nin Davranış Məcəlləsi və çoxlu təlimatlar əsas standartlar arasından ümumilik yaratmağa çalışır.

Mənbə: BMT-nin veb saytı <http://www.un.org>

Qüvvələrin xarici humanitar missiyalara göndərilməsinin meyarları

Parlament və hökumət qüvvələrin xaricə göndərilməsi üçün meyarlar hazırlaya bilər. Aydın olan bu xissələrin istifadəsi qərarın qəbulu prosesini şəffaf edir və bu öz növbəsində, sülh əməliyyatlarının ictimai dəstəyini artırır. İki növ meyar mümkündür (sonrakı Cədvəllərə bax). Birinci meyarlar siyasi məzmunu və əməliyyatın növünə istinad edir. İkinci meyarlar missiya üzərinə, onun mandatı, komandası, davamı müddətinə və qüvvələrin növü üzərində cəmləşib.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Sülh missiyalarının konteksti və növünə aid ümumi meyar

- ❖ Əmin olun ki, parlament və ya onun səlahiyyətli komissiyaları aşağıdakıları nəzərdən keçirirlər:
 - dövlətin beynəlxalq öhdəlikləri;
 - sülh missiyalarının tərkibində qüvvələrin göndərilməsinin/göndərilməməsinin mümkünüyü;
 - spesifik müdaxilələrin labüdlüyü (müvafiq dövltədə insan hüquqlarının ciddi pozulması);
 - regional və qlobal sülh missiyalarının əsas anlayışlarının yaradılması;
 - regional və qlobal sülh missiyalarına əsgərlərin qoşulma qaydaları;
 - hərbi qüvvələrin proporsional istifadəsi;
 - siyasi qərar qəbul etmə müddəaları;
 - dövlətin səlahiyyətlərinin hədlərinə;
 - sülh missiyalarında milli müdaxilə prinsiplərinə dəstək vermək və ya rədd etmək;
 - məsələnin sonradan hesablanması prosedurları və prinsipləri;
 - bütövlükdə sülh missiyasını təhlil etmək məqsədi ilə parlamentin missiya qurtardıqdan sonra bütün məlumatları əldə etmək zəruriyyəti.

Mövcud olan sülh missiyasının xüsusi meyarları

- ❖ Əmin olun ki, parlament və ya onun səlahiyyətli komissiyaları aşağıdakıları nəzərdən keçirirlər:
 - sülh missiyasının həcmi və mandatının anlayışı;
 - iştirak edən qüvvələrin növləri;
 - missiyanın hərbi mümkünüyü;
 - hərbi birliklərin və avadanlıqların əlverişliliyi və mövcudluğu;
 - maraqlı hərbcilərin potensial riski;
 - əməliyyatın gözlənilən dövrü və uzadılma zəruriyyəti yarandıqda onun meyarı;
 - büdcə təsiri;
 - məsələ üzrə cəmiyyətin reaksiyası.

Sülh missiyaları ilə bağlı parlament prosedurlarının istifadəsi

- ❖ Əmin olun ki, lazım olduqda parlament:
 - sülh missiyaları barədə ictimai müzakirələr keçirə;
 - sülh missiyaları aparılmasının labüd olması barədə sorğu-sual apara;
 - sülh missiyasında iştirak etmiş və insan hüquqlarının pozulmasında günahkar olan şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsini tələb edə bilər.
- ❖ Davam edən sülh missiyası ilə əlaqədar parlament sorğularına və dinləmələrinə müraciət etməkdən çəkinməyin.

VI bölmə

**Maliyyə resursları:
Təhlükəsizliklə əlaqədar büdcəyə
effektiv nəzarətə nail olunması**

Təhlükəsizlik və xəzinənin qüvvəsi

Təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı parlament və büdcə prosesi

Dünyanın bütün yerlərində təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı büdcənin qəbul edilməsi və ona nəzarət edilməsi səlahiyyəti parlamentin əsas səlahiyyətlərindəndir, lakin, həmin rolun icra olunmasında onun arzusu və imkanları dövlətdən dövlətə fərqlənir. Bundan əlavə, təcrübədə, onlar həlledici nüfuz toplamağa çətinlik çəkirlər və onların fəaliyyəti məxfiliklə məhdudlaşdırılaraq müəyyən vəsaitlərin yerləşdirilməsi və xərclər barədə məlumatlarını əldə etməyə çətinlik çəkirlər. Təhlükəsizlik sektoru üzərində hökumətin başçılıq etməsi təcrübəsi əksər hallarda parlamentin fəaliyyətinə mane olmaqla yanaşı öz növbəsində müdafiə büdcəsinin formalaşdırılması məsələlərini hökumətin və silahlı qüvvələrin ixtiyarına buraxır.

Bundan əlavə, parlament üzvləri milli büdcənin səlahiyyətini məhdudlaşdıraraq onu təhlükəsizlik sektorunun nəzarət mexanizmi və cəmiyyətin ehtiyacı üçün islahat alətinə çevirməməlidir. “Xəzinənin qüvvəsi” ictimaiyyətə hesabat vermə qaydasını saxlamaqla yerləşdirilmiş vəsaitlərin mükəmməl istifadəsini təmin etmək üçün istifadə olunmalıdır.

Cədvəl №51

Büdcə: demokratik idarəetmənin əsas vasitəsi

“Milli büdcə tək gəlirləri toplayan və xərcləri ödəyən texniki alət deyil. Uzun illər ərzində icra hakimiyyəti tərəfindən atılmış ən vacib siyasi addımdır. O, milli siyasətin fundamental qiymətini əks etdirir, milli sosial-iqtisadi vəziyyətə dövlətin nöqtəyi nəzərini açıqlayır, hökumətin fiskal, maliyyə və iqtisadi sahələrlə bağlı siyasətini elan edir və onun sosial və iqtisadi maraqlarını əks etdirir. (...) Büdcə daha sonra hökumətin gələcək niyyətləri və ötən icrasına qiymət verməyə imkan verir.

“Büdcə şəffaflığın, hesabatlılığın, müasirliyin və müsbət idarəçiliyin təmin olunması üçün olduqca vacibdir. Xərclərin dəqiq izahını verməklə büdcə parlament üzvlərinə və ictimaiyyətə “pulların hara getməsinə” bilməsinə imkan verir və beləliklə də şəffaflığı artırır. Bundan əlavə, hökumət pulları xərcləməyə və yığmağa başlamazdan əvvəl parlament tərəfindən büdcənin təsdiq olunması nazirlərin parlament və onun komissiyaları qarşısında hesabat verməsinə gətirib çıxarır.

Şəffaflıq və hesabatvermə əsas tələblər olmalıdır, əsasən də milli büdcə prosesi məsələsi ilə bağlı olduqda. Bütün büdcə prosesində şəffaflıqla yanaşı hesabat vermək demokratiyanın özəyini təşkil edir.”

Mənbə: Cinsi nöqtəyi nəzər də daxil olmaqla, Parlament və büdcə prosesi barədə PAB seminarının Ümumi Məruzəsi, Nayrobi, may 2000.

Təhlükəsizlik məsələləri və təhlükəsizlik sektoru barədə büdcə prosesində parlament dörd əsas hissəyə maraq göstərməlidir:

Büdcənin hazırlanması: bu hissə icra hakimiyyəti tərəfindən pul vəsaitlərinin bir sıra məqsədlər üçün yerləşdirilməsi təklifi ilə çıxış etməsi üçündür və parlament və onun üzvləri müxtəlif formal və qeyri-formal mexanizmlər vasitəsilə öz tövsiyələrini verməlidirlər.

Büdcənin təsdiqi: bu hissədə parlament ictimai maraqlar və pulların yerləşdirilməsi məsələlərini öyrənmək və müəyyən etməyi bacarmalıdır və təhlükəsizlik məsələləri barədə qaydalar müəyyən edə bilər.

İcra və ya xərclər: bu hissədə parlament hökumətin xərclərinə nəzarət və təhlil aparır və şəffaflıq və hesabatın artırılmasına çalışa bilər. (Aşağıdakı müvafiq seksiyaya nəzər yetirin.) Büdcədən artıq vəsait tələb olunduqda, parlament xərclərin artmasının qarşısını almaq üçün həmin xərclərin monitorinqini və nəzarətini həyata keçirə bilər.

Audit və təhlil: bu hissədə parlament yerləşdirilmiş vəsaitlərin istifadəsi zamanı hökumət tərəfindən sui-istifadə edilib edilməməsini yoxlayır. Əlavə olaraq, hesabat, effektivlik və dəqiqliyi yoxlamaq üçün parlament vaxtaşırı bütün büdcəni yoxlayır.

Müdafiə xərcləri

Cədvəl №52

Parlament büdcənin qəbulunda niyə fəal iştirak etməlidir?

Müxalifət alternativ təkliflərin hazırlanması üçün büdcə müzakirələrindən istifadə edə bilər. Büdcənin təsdiqlənməsinə səs verərkən, əksəriyyət hökumətin atacağı addımlara etimad göstərməklə siyasətin icra olunmasına və əsasında seçildikləri platformaya haqq qazandırılar.

Büdcə nəzarəti hökumətin siyasətinə təsir etməyin ən vacib yoludur. Büdcə Təhlili Aktına əsasən o, hökuməti azad edir, və bununla da büdcəni icra olunmuş elan edir.

Mənbə: Cinsi nöqtəyi nəzər də daxil olmaqla, Parlament və büdcə prosesi barədə PAB seminarının Ümumi Məruzəsi, Bamako, Mali, noyabr 2001.

Aşağıdakı Cədvəl dünya üzrə müdafiə xərclərinin təhlilini verir. Soyuq Müharibə erasından çıxmış dövlətlərdə müdafiə xərclərinin azalması müşahidə olunur, və bu onu göstərir ki, onlar pulları sulhməramlı sahələrə xərcləyirlər. Lakin, Asiya və Afrika dövlətləri həmin müddət ərzində öz müdafiə xərclərini artırmışlar.

Cədvəl №53

Dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə müdafiə xərclərinin UDM-in faiz nisbəti kimi

	1985	2000	2001
NATO	4.0	2.2	2.2
ABŞ	6.5	3.0	3.2
BB	5.2	2.4	2.5
Fransa	4.0	2.6	2.6
Almaniya	3.2	1.6	1.5
Qeyri-NATO Avropa	4.3	2.8	2.3
SSRİ/Rusiya	16.1	5.0	4.3
Orta Şərq və Cənubi Afrika	11.9	6.7	7.2
Mərkəzi və Cənubi Asiya	4.3	5.2	3.8
Şərqi Asiya və Avstraliya	6.4	3.5	3.3
Yaponiya	1.0	1.0	1.0
Karib və Latın Amerikası	3.2	1.7	1.7
Sahara altı Afrika	3.1	3.8	3.4
Eritreya	m.d.	30.0	20.9
Dünya üzrə cəmi	6.7	3.6	3.5

Mənbə: Hərbi Balans, 2002-2003, İİSS, London

Təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı büdcənin effektiv icrası

Hesabat və şəffaflyq büdcənin effektiv icrası üçün əsas hallardır. Hesabat verilməsinin təmin edilməsinin ən yaxşı yolu büdcənin hazırlanma prosesinin şəffaf olmasıdır. Hesabat və şəffaflyq büdcənin effektiv icrası prinsipi ilə inkişaf etdirilə bilər:

Qabaqcadan təsdiq olunma - Parlament xərcin aparılmasını qabaqcadan təsdiq etməlidir.

Ümumilik - Bütün xərclər və gəlirlər parlamentə ümumi bir büdcə sənədi kimi verilməlidir.

Dövrilik - Hökumət büdcənin parlamentə verilməsi tarixinə müvafiq olmalıdır. Dövrilik həmçinin yerləşdirilmiş pulların xərclənməsi vaxtının müəyyən olunmasını tələb edir.

Xüsusiyyət - Büdcə bəndlərinin nömrəsi və izahı hökumətin xərclərinin aydın olmasına xidmət etməlidir. Buna görə də, büdcə xərclərinin izahı qeyri-müəyyən olmamalı və onlara ayrılmış vəsaitlər həddindən artıq olmamalıdır.

Qanunilik - Bütün xərclər və fəaliyyətlər qanunauyğun olmalıdırlar.

İstifadə üçün asan struktur - Ümid edilir ki, hökumət gözlənilən xərclər planını parlamentə təqdim edəcək və, parlamentdə adətən müxtəlif auditoriyanın təmsil olunduğunu nəzərə alaraq, həmin plan rəfdar və anlama üçün asan olacaq.

Müasirlik - Təhlükəsizlik sektoru ilə bağlı dövlət büdcəsi tam olmalıdır. Təhlükəsizlik xidmətlərinin xərcləri daxil olmaqla, hərbi, hərbişədirilmiş digər dövlət təşkilatlarının, polis və kəşfiyyat xidmətlərinin, həmçinin hökumət tərəfindən qəbul olunan şəxsi şirkətlərin xərcləri ilə yanaşı heç bir xərc qeydiyyatsız qalmamalıdır.

Aşkarlıq - Hər bir vətəndaşın (istər tək istərsə də təşkil olunmuş şəkildə) büdcə barədə öz rəyi ola bilər və onu açıq şəkildə bildirə bilər. Bu bütün büdcə sənədlərinin asan struktura malik olmasını və onların ölkənin hər bir yerində əldə edilə bilən olmasını tələb edir (məsələn, yerli kitabxanalara surətin göndərilməsi vasitəsi ilə).

Ardıcılıq - Siyasətlər, planlar, büdcə mədaxili və icra nəticəsi arasında aydın əlaqələr olmalıdır.

Məqsəd və Nəticələr - Büdcə izahları büdcə məqsədləri ilə aşağıdakılarla bağlı əlaqədə olmalıdırlar: a) resursların mədaxili; b) nail olmalı icra və tutum; c) planların hesablanan nəticələri. Rahat büdcə bu üç parametrdən hər-hansı birinə dəyişikliklərin edilməsinə imkan verməlidir.

Bu prinsiplər müasir düzgün büdcə icrasının keyfiyyət kriteriyası kimi qiymətləndirilə bilər. Təhlükəsizlik sektoru barədə kifayət qədər məlumatı olmayan parlament üzvü müdafiə büdcəsi dövrüyəsində sosial-iqtisadi və inkişaf məsələləri barədə öz narahatçılığını bildirə bilmir.

Düzgün təhlükəsizlik büdcəsinin vəziyyəti

Təhlükəsizlik sektoru büdcəsi üzərində parlamentin nəzarət imkanının artırılmasına imkan verən düzgün büdcə formalaşdırılmasının müxtəlif elementləri mövcuddur. Onların arasında aydın konstitusion və hüquqi baza, pulların qiyməti, büdcə intizamı, mülki cəmiyyətlə əlaqə və ayaqlaşma mühüm hesab edilə bilər.

Aydın konstitusion və hüquqi baza

Parlamentin təhlükəsizlik sektoruna nəzarət etmək hüququ aydın olaraq konstitusiyada və əlavə qanunlarda əks olunmalıdır. Bundan əlavə, parlament hökumətdən məlumatın alınması barədə qanunlar qəbul etməli və məlumatlar barədə şərh tələb etmək səlahiyyəti də həmin qanunlarla tənzimlənməlidir. Parlamentin büdcə vasitəsi ilə təhlükəsizlik sektoru üzərində nəzarəti parlamentin siyasi vərdişinə çevirməlidir. Bu kifayət qədər zəhmət tələb edir.

Pulların qiyməti

Büdcə prosesi pulların qiymətinin iki əsas qanununu tətbiq etməlidir:

✓ Effektivlik: siyasi məqsədləri anlamaq (“düzgün işin görülməsi”);

- ✓ Səmərəlilik: əldə olan resursların siyasi məqsədlər üçün istifadə olunması (“Düzgün işin gənaətlə yerinə yetirilməsi”).

Cədvəl №54

Planlaşdırma, proqramlaşdırma və büdcə sistemi (PPBS)

“(…)Planlaşdırma, proqramlaşdırma və büdcə sistemi (PPBS) ilk olaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarında (60-cı illərin əvvəllərində) müdafiə büdcəsinin inkişafı üçün istifadə olunmuşdur (hal hazırda da bir çox ölkələrdə istifadə olunur). Tipik PPBS sistemi ilkin planlaşdırma fazasından ibarət olur və həmin faza zamanı məqsədin müəyyən olunması üçün təhlükəsizliyin vəziyyətini və həmçinin milli maraqları və təhlükələri, silahlı qüvvələrin tərkibini və strukturunu araşdırırlar. Zəruri olan bu məlumatların təhlil edilməsi proqramların inkişafına köməklik edir. Bir növ biznes plan olan proqram zəruri məqsədləri aşkarlayır. Bu, həmçinin vacib olan əlamətdir, çünki o aşkarlanmış məqsədləri maliyyə vəsaitləri ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Belə olan halda, PPBS vəsaitlərin müəyyən olunmuş istiqamətlərdə yerləşdirilməsi təcrübəsindən uzaqlaşır və əksinə, plan və proqrama təqdim edilmiş və qabaqcadan ehtimal olunmuş büdcə məhdudyyətləri nəzərindən baxır. Beləliklə də, proqramların əsas istiqamətlər əsasında inkişaf etdirilməsi vacibdir və silahlı qüvvələrin təxirəsalınmaz ehtiyacları ödənilməlidir. Müəyyən olunmuş məqsədə nail olunmaması riskinin qiymətləndirilməsi əsas istiqamətlərin müəyyən olunması üçün istifadə oluna bilər. Dövrənin sonunda icranın ölçülməsi fazası gəlir və həmin zaman nazirlik və geniş mənada cəmiyyət ilin sonu üçün məqsədə nail olmanın dərəcəsini müəyyən edir. Beləliklə də, vəsaitlərin effektiv yerləşdirilməsinə nail olmaq olar...”

Mənbə: Müdafiə Büdcəsinin İnternetdə Şəffaflığı, Kayt Starkey və Andri van Meny, İnformasiya və təhlükəsizlik, cild 5, 2000, C4

Müdafiə büdcəsinin vəsaitlərə ehtiyatla yanaşmasının müəyyən edilməsi üçün müasir büdcə nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, xərclər proqramlara və məqsədlərə uyğun olmalıdır (Bax Cədvəl №54), xərclər siyasət sahələrinə və məqsədlərə uyğun olmalıdır (məsələn, sülh missiyası, təhsil). Həmçinin, bütün xərclər funksional qruplara ayrılmalıdır. Bundan əlavə, parlament auditorların vasitəsi ilə pulların dəyərinin səviyyəsini qiymətləndirməlidir (növbəti hissəyə bax). Bu, hökumətdən parlamentə büdcənin daxilolmasını deyil xərclərini göstərilməsini tələb edir. Sistematik büdcə sistemi, məsələn PPBS, ancaq təhlükəsizlik xidmətləri öz planlarını məxfilik tələblərinə riayət etməklə yanaşı şəffaf etdikdə mümkün ola bilər.

Büdcə intizamı

Hökumətin parlament tərəfindən qəbul olunmuş hüquqi bazaya və büdcəyə riayət etməsinə əmin olmaq üçün büdcə intizamı çox mühümdür. Parlament büdcə intizamının aşağıdakı elementlərini nəzərdən keçirməlidir:

- ✓ Müdafiə büdcəsi (xərclərin hesablanması) və qiymət dərəcəsinin inkişafı

- ✓ arasındakı münasibət;
- ✓ Monitorinqin qaydalarını istifadə etmək və az və ya çox xərcləmənin həddlərinin müəyyən olunması;
- ✓ Bütçə icrası zamanı az və ya çox xərcləmənin aradan qaldırılması üçün tədbirlərdən istifadə olunması;
- ✓ Müdafiə büdcəsinin az və ya çox xərclənməsi zamanı müdafiə nazirliyinin və nazirlər kabinetinin xəbərdar edilməsi;
- ✓ Müdafiə büdcəsinin çox xərclənməsi zamanı kompensasiya qaydaları: müdafiə zamanı artıq xərcləmələrinin müdafiə büdcəsi və ya hökumət büdcəsi vasitəsi ilə ödənilməsi.

Vaxt və dövrilik

Təhlükəsizlik sektorunun büdcəsinin yüksək effektivliyinə nail olmaq üçün səsvərmədən qabaq müdafiə büdcəsinin layihəsinin öyrənilməsi üçün kifayət qədər vaxt ayrılmalıdır. Ən azı 45 gündən üç aya kimi müddətdə layihənin qabaqcadan təqdim etmək müdafiə büdcəsinin kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsinə imkan verir.

Müdafiə büdcəsinin siyasəti barədə düzgün, müasir və vaxtlı-vaxtında məlumatın verilməsi aşağıdakı əsaslara görə də faydalıdır:

- ✓ Bu məlumat ictimaiyyətin məlumatlandırılması və müzakirələrin keçirilməsi üçün zəruridir;
- ✓ O zəif yerlərin, islahat zəruri olan sahələrin, təhlükəsizlik və digər hökumət xərclərinin dayandırılması zərurətinin aşkarlanmasına köməklik edir;
- ✓ Təhlükəsizlik sektorunun şəffaf büdcə idarəçiliyi onun parlament və ictimaiyyət qarşısında hesabatını və hökumətə ictimaiyyətin etimadını artırır.

Mülki cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə

Parlament mülki cəmiyyətdən olan büdcə və maliyyə planlaşdırma ekspertlərini maliyyə təhlilinə və monitorinqinə dəvət edə bilər; bu əsasən təhlükəsizlik məsələlərinin büdcəsinə çox kömək edə bilər, çünki bu həmişə aydın yazılmış və qavramaq üçün asan olmur. Büdcənin hazırlanması prosesinin şəffaflığı, digər məsələlərlə yanaşı, informasiya azadlığı qanunvericiliyinə əsaslanmalıdır.

Treninglər və ekspertizalar

Sonda isə, parlamentlərin əksəriyyəti həm parlament üzvlərinin həm də parlament əməkdaşlarının treninglər və tədqiqat aparmaq vasitəsi ilə inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bunun üçün, demokratik idarəetmənin və parlamentin işinin effektivləşdirilməsi məqsədi ilə, PAB parlament üzvləri və əməkdaşları (bax: www.ipu.org) üçün regional seminarlar keçirir və təlimat kitabının hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Cədvəl №55

**Müdafiə büdcəsinin əsas komponentləri:
2002-ci il İspaniya müdafiə büdcəsi**

Mallar və Xidmətlər
Ərzaq
İnfrastrukturunun saxlanması
Yanacaq
Xidmətlər: elektrik enerjisi, su, telefon və s.
Paltar
Pul təminatı
Nəqliyyat
Treninqlər
Tibbi yardım
Digər əməliyyat xərcləri
Digər maliyyə xərcləri
Mövcud köçürmələr
Beynəlxalq təşkilatlar
Avtonom hissələr
Digər köçürmələr
Real investisiyalar
Silahlı qüvvələrin müasirləşdirilməsi
Silah və sursatların saxlanması
Tədqiqat və inkişaf
Digər investisiyalar
Əsas köçürmələr
Maliyyə əmlakı

*Mənbə: İspaniya Müdafiə Büdcəsi 2002,
İspaniya Müdafiə Nazirliyi*

Təhlükəsizlik büdcəsinin şəffaflığı və hesabatı

Şəffaflıq məxfiliyə qarşı

Qərarın qəbul etmə prosesinin şəffaf olması qərarın nəticəsinin ictimai niyyətlərə və siyasi məqsədlərlə müvafiq olmasını təmin edir. Müdafiə büdcəsində şəffaflıq parlamentin nəzarət funksiyasının effektiv icrasını təmin edir. O təhlükəsizlik sektoruna ictimai inamı artırır. Müdafiə büdcəsində şəffaflığın az olması büdcə formasının köhnəmiş olmasına və ya təhlükəsizlik məqsədlərinin zəif ifadə olmasına dəlalət edir. Bu həmçinin qanunla müəyyən edilmiş milli audit təşkilatlarında çox istiqamətli ekspertizaların olmamasına, qərarların ictimai araşdırma məlumatlarının təmin olunması barədə konstitusion qanunların zəif olmasına, hesabatdan çox gizliliyə üstünlük verən bürokratik münasibətə dəlalət edir. Qanunla müəyyən edilmiş milli audit təşkilatları və qanunvericilər sistemin zəifliyini üzə çıxarmalı və həlli yollarını aramalıdırlar (növbəti hissəyə bax).

Cədvəl №56

Şəffaf təhlükəsizlik büdcəsinin hazırlanmasında əsas maneələr

Büdcənin icra olunmasında şəffaflığın və hesabatların kifayət qədər olması ciddi məsələdir, belə olan halda yalnız icra orqanının bir neçə seçilmiş şəxsləri təhlükəsizlik siyasəti və vəsaitlər barədə qərarlar qəbul edirlər. Maliyyə nazirliyi və digər icra orqanlarının rəhbər işçiləri əksər hallarda qərar qəbulu prosesindən kənarlaşdırılırlar və ya onların qərarları nəzərə alınmırlar. Nəzarət səlahiyyəti konstitusiya ilə müəyyən olunmuşdur. Parlament orqanları, media və mülki cəmiyyət qeyri-müəyyən şəraitdə saxlanılırlar.”...

“Şəxsi heyətin, əməliyyatların və sursatların xəcləri daxil olmaqla müxtəlif təhlükəsizlik qüvvələrinin bütün xərcləri onların büdcəsinə daxil olunmalıdır. Həmin büdcələr həmçinin bu xərclərin maliyyələşdirilməsi qaydalarını müəyyən etməlidirlər. Lakin, təhlükəsizlik büdcələrinin əksəriyyəti bu tələblərin hamısını icra etmir. Büdcədaxili yerləşdirmələr aydın deyillər, bir neçə departamentlərdən alınan vəsaitləri əhatə edən ümumi xərclər qeyri-müəyyəndirlər. Geniş qeyri-büdcə fəaliyyəti olan ölkələrdə hökumətin özündə belə dəqiq məlumat qıtlığı mövcuddur. Buna görə də hesabatın kriteriyaları- müqayisəli planlar və icra etmə- istifadə oluna bilməzlər. Müdafiə siyasəti, büdcə və satım əməllər barədə qərarların qəbul edilməsi üçün müdafiə nazirliyinin və icra orqanlarının nümayəndələri müdafiə yönümlü xüsusi biliklərə malik olmalıdırlar. Qeyri-büdcə problemlərinin ünvanlandırılması əsas hallarda kifayət qədər siyasidir və mülki-hərbi əlaqələrdə əsaslı və uzunmüddətli dəyişikliklər tələb edir.”

Mənbə: İnsan İnkişafı Hesabatı, 2002 (s. 89 və 91)

Nəzarəti mümkün olan və mümkün olmayan müdafiə və təhlükəsizlik xərcləri

Pulların təhlükəsizlik sektoruna və ya hökumətin digər sektorları üçün xərclənməsinin müəyyən edilməsi, nəzarətin həyata keçirilməsi və maliyyə etibarlılığı məqsədi üçün parlamentin müvafiq sənədləri nəzərdən keçirmək səlahiyyəti olmalıdır. Parlamentə ancaq əsas xərclərin siyahısının verilməsi təfəsilat prinsipini poza bilər (yuxarıya bax). Təfəsilatlı məlumatlarla təmin olmadığı təqdirdə parlament öz konstitusiya vəzifələrini icra edə və müdafiə büdcəsinin nəzarətini həyata keçirə bilmir.

Parlamentin müdafiə ilə bağlı bütün büdcə sənədləri ilə tanış olmaq imkanı olmalıdır. Bəzi ölkələrdə (məsələn, Danimarkada və Luksemburqda) parlamentlər büdcənin bütün istiqamətləri barədə məlumatla təmin olunurlar və bu, büdcənin daha çox təfəsilatı ilə verilməsi hesab edilir. Bəzi ölkələrdə isə (Fransa, Yunanıstan və Polşa) müdafiə büdcə maddələri barədə ancaq parlamentin müdafiə komissiyası məlumatlarla təmin olunurlar. Müsbət idarəetmə nöqtəyi-nəzərindən komissiyanın (lazım olduqda bağlı qapılar arxasında) və ya parlamentin büdcə sənədləri ilə tanış olmaq səlahiyyəti

olmalıdır. Eyni prosedurlar kəşfiyyat xidmətləri daxil olmaqla digər xidmətlərə də tətbiq olunmalıdır.

Təhlükəsizlik xidmətlərinin büdcələrinin klassifikasiyası qanuna, ən əsas da məlumat azadlığı haqqında qanununa, uyğun olmalıdır (Bax Biks №57).

Təhlükəsizlik büdcəsinin müzakirəsi və səsvemə zamanı parlamentin dəyişikliklər etmək hüququ mütləq xərclər (məsələn, keçən il imzalanmış satınalma müqaviləsi) və müəyyən proqramlarla (hərbcilər üçün pensiya və sağlamlıq proqramı) məhdudlaşdırılır. Həmin xərclər ancaq uzun müddətdən sonra dəyişdirilə bilər.

Cədvəl №57

Təhlükəsizlik büdcəsinin sistemləşdirilməsinin üç mərhələsi

Parlament üzvləri müəyyən hallarda informasiya konfidensiallığının balanslaşdırılmasını təmin etməlidirlər (əsasən də müdafiə büdcəsində vəsaitlərin yerləşdirilməsi və hesabat sahələrində. Bir yol ondan ibarətdir ki, büdcə layihəsi bir neçə təhlükəsizlik təsnifat səviyyələrinə bölünür, məsələn: müdafiə büdcəsi ümumilikdə parlamentə təqdim olunur; müdafiə büdcəsi və hərbi xərclər komissiyası tərəfindən nəzərdən keçirilə bilən əsas və əməliyyat xərclərinin təsnifatı; nəzarət komissiyasının bir qrup üzvləri tərəfindən nəzərdən keçirilən hərbi təsnifatın yüksək səviyyəsinə aid olan xərclər. Həmin qrupa milli təhlükəsizlik normaları ilə müəyyən olunmuş prosedurlara müvafiq olaraq təsnif olunmuş sənədlərlə tanış olmaq imkanı verilməlidir.

Mənbə: Ravinder Pal Singh, Silahların satın-alqısı barədə qərarların qəbul edilməsi prosesləri, 1-ci cild, Oksford, 1998

Şəffaflıq korrupsiya və ictimai vəsaitlərin düzgün istifadə olunmaması

İctimai vəsaitlərin hökumət tərəfindən düzgün istifadə olunmamasına aydınlıq gətirilməsində parlamentin müstəsna rolu var. Artıq sübut edilmişdir ki, belə sui-istifadələr əsasən spesifik olan təhlükəsizlik büdcələrində rast gəlinir.

Müdafiə büdcəsinin şəffaflığı və hesabatlılığı parlamentin təhlükəsizlik sektorunda effektiv nəzarətin əsaslarını təşkil edirlər. Şəffaflıq hesabatlılığın əsasını təşkil edir və özü özlüyündə müsbət idarəetmənin kökünü təşkil edir. Beləliklə, bu iki konsepsiya büdcə dövryyəsinin əsasını təşkil edirlər.

“Hesabatlılığın və şəffaflığın çatışmaması silahlı qüvvələrin həcmi, bacarığı və niyyəti barədə narahatlıq yaratdığı halda, yüksək şəffaflıq hərbi xərclərə diqqəti artırır və konfliktlərə səbəb olan qeyri-müəyyən-

lik və səhv başa düşmənin qarşısını alır.”

Paul Qeorge, “1990-cı ilin müdafiə xərcləri: İnkişaf edən ölkələr üçün büdcə və maliyyə siyasəti məsələləri”, 2002

Ümumiliklə qəbul olunmuşdur ki, hədsiz hərbi xərclər vəsaitlərin düzgün istifadə olunmasına maneə törədir, halbuki bu vəsaitlər yoxsulluğun azaldılması və sosial inkişafa istifadə oluna bilərdi. Vətəndaşların nümayəndələri icra hamıyyətinin ictimaiyyəti qorumaq planları barədə məlumatlarla təmin olunmalıdırlar, çünki bütün bunlar ictimaiyyətin vergi ödəmələri hesabına həyata keçirilir. İnkişaf edən ölkələrdə vəsaitlərin düzgün istifadə olunması xüsusən ziyanlıdır. Hökumət də müsbət idarəetmə məqsədlərinə nail olmaq üçün, təhlükəsizlik sektoruna aid olan məsələlərin müzakirəsi zamanı ictimaiyyətin fikrini nəzərə almağa borcludur. Parlament inkişaf və təhlükəsizlik ehtiyaclarının müdafiə büdcəsi tərəfindən balanslaşdırılmasını təmin etməlidir. Növbəti Cədvəldə qeyd edildiyi kimi təhlükəsizlik sektoruna effektiv parlament nəzarətinin həyata keçirilməsində bir çox problemlər mövcuddur.

Cədvəl №58

Təhlükəsizlik sektoru üzərində effektiv büdcə nəzarətini məhdudlaşdıran əsas problemlər

- ❖ **Konstitusion əsasların olmaması** - təhlükəsizlik sektoru üzərində nəzarətin həyata keçirilməsində parlamentin konstitusiyaya ilə müəyyən olunmuş səlahiyyətlərinin olmaması çətinliklər yarada bilər.
- ❖ **Məlumatın az olması** - Konstitusion əsasların olmamasına aid olan digər məsələ isə məlumatların aşkar edilməsinə köməklik edən məlumat azadlığı barədə qanunvericiliyin olmamasından ibarətdir. Buna görə də, qanunların qeyri-mükəmməl və ikimənalı olması parlamentin nəzarəetmə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində əngəllər törədə bilər. Nəticədə isə ictimaiyyətin və parlamentin əlindən hesabatlılıq prinsipi alınır, halbuki bu, demokratik sistemin tələbidir.
- ❖ **Təhlükəsizlik sektorunun büdcədən kənar fəaliyyətləri və gəlir mənbələri** - Təhlükəsizlik sektorunun xüsusi fəaliyyət nəticəsində (kommersiya təyinatlı fəaliyyət, məsələn, hərbi şirkətlərin gəliri və xidmətlərin göstərilməsi) büdcədən kənar fəaliyyətləri ilə bağlı gəlir mənbələrinin əsası və xeyri barədə parlamentin və bəzən nazirlik nümayəndələrinin məlumatı olmur. Təhlükəsizlik sektorunun maliyyələşdirilməsinin digər yolları kimi də, bu fəaliyyətlər barədə parlamentə məlumat verilməlidir.
- ❖ **Müdafiə xərclərinin gizlədilməsi** - Təhlükəsizlik sektorunun təqaüd, infrastruktur, nəqliyyat və s. xərcləri əksər hallarda digər nazirliklərin/sektorların, sosial təminat, mənzil tikintisi, dəmir yolu və s., büdcələrinə köçürülür. Bu təcrübə müdafiə büdcəsini düzgün əks etdirmir və ictimaiyyətin və parlamentin real müdafiə büdcəsi barədə düzgün qiymət vermək qabiliyyətinə maneə törədir.
- ❖ **Zəif mətbuat** - Ölkələrin əksəriyyətində zəif mətbuat mövcuddur

(ekspertizaların və mənbələrin azlığı nöqteyi-nəzərindən) və o, təhlükəsizlik sektorunun və parlamentin fəaliyyətini yaxından müşahidə edə bilmir. Beləliklə də ictimaiyyət özünün nümayəndələrinin və təhlükəsizlik sektorunun üzvlərinin cari və gündəlik fəaliyyəti barədə məlumat almaqda çətinlik çəkirlər.

- ❖ **Nəzərdən keçirmə üçün vaxtın az olması** - Öndə qeyd olunduğu kimi, müdafiə büdcəsinin nəzərdən keçirilməsi üçün vaxtın az olması parlamentin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsində problemlər yaradır.
- ❖ **İnfrastrukturun, ekspertizanın və kadrların çatışmamazlığı** - Parlamentlərin əksəriyyətində infrastrukturanın, ekspertizanın və kadrların çatışmamazlığı hökumətin vətəndaşlara hesabat verməsinin təmin olunması zamanı hiss olunur.

Demokratikləşən dövlətlərdə büdcə nəzarəti

1990-cı illərdə Avropanı bürüyən demokratiya abu-havası parlamentin nəzarət funksiyasının artırılması ideyasının və təcrübəsinin inkişaf etdirilməsinin əsassın demokratiya yolunda olan dövlətlər üçün zəruri olmasını sübut etdi. 59 sayılı Cədvəl bizə imkan verir ki, Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin büdcə təcrübəsinə nəzər yetirək və onların siyasi sistemlərinin daha şəffaf və hesabatlı quruluşlarla inteqrasiyanın şahidi olaq.

Cədvəl №59

Cənub-Şərqi Avropanın ayrı-ayrı ölkələrində müdafiə büdcəsi təcrübəsi (2001-ci ilə)

Albaniya: Büdcə menecmenti ofisi 2000-ci ilin oktyabr ayında yaradılmışdır. Müdafiə büdcəsi siyasəti dərc edilərək 2008-ci ilədək müdafiə tələblərinin ümumi təsvirini vermişdir. Müdafiə nazirliyi büdcə icrası prosesi üzrə cavabdehdir.

Bolqarıstan: 10 il müddətlik müdafiə büdcəsi Milli Assambleya (Bolqarıstanın Parlamenti) tərəfindən müzakirə olunmuşdur. Ümid ondan ibarətdir ki, Assambleya təhlükəsizlik sektoru üzərində parlamentin nəzarətini inkişaf etdirməklə tədricən özünün nəzarət bacarığını inkişaf etdirəcək.

Xorvatiya: Büdcə hökumət tərəfindən təklif olunduqdan sonra Parlamenta təqdim olumuş və "Rəsmi Bülleten"də dərc edilmişdir. Büdcənin hazırlanması prosesi maliyyə və müdafiə nazirliklərindən keçməklə iyuldan noyabrədək uzadılmışdır. Parlament ancaq müdafiə büdcəsinin ümumi məbləği barədə qərar qəbul edə bilər, lakin onun strukturası barədə heç bir səlahiyyətə malik deyil.

K.Y. Makedoniya Respublikası: Müdafiə nazirliyi layihə hazırlayıb maliyyə nazirliyinə göndərir. Bu səviyyədə, dövlətin imkanlarını nəzərə almaq məqsədi ilə digər nazirliklərlə dialoqlar yaradılır. Bundan sonra büdcə hökumətə təqdim edilir. Dəyişikliklər edildikdən sonra büdcə parlamentə ünvanlandırılır. Müdafiə nazirliyi büdcənin layihəsi barədə Daxili Siyasət və Müdafiə Komissiyasına məruzə edir. Səsvermədən sonra, layihə prezident fərmanı formasına salınır. Müdafiə büdcəsi UDM-in 2.12%-ni təşkil edir.

Rumıniya: Planlaşdırma, Proqramlaşdırma, Büdcə və Qiymətləndirmə Sistemi (PPBQS) müdafiə nazirliyi tərəfindən 2000-ci ildən başlayaraq tadbir olunur. Digər məqsədlərlə yanaşı onun müdafiə sektorunun bütün istiqamətlər üzrə fəaliyyətinin şəffaflığının artırılması məqsədi vardır. Parlament daxilində büdcənin hazırlanması prosesinə cəlb edilmiş bir neçə komissiyalar mövcuddur: Müdafiə, İctimai asayiş, Milli Təhlükəsizlik, Büdcə, Maliyyə və Banklar. Müdafiə nazirliyi daxilində müvafiq şöbə Parlamentlə Əlaqə, Qanunvericilik, Ahəngdarlıq və İctimaiyyətlə Əlaqə adlanır. Əsas müdafiə planı sənədi İnternetdə dərc edilir.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Büdcə dövryyəsi daxilində təhlükəsizlik sektoru

- ❖ Əmin olun ki, parlament tipik büdcə dövryyəsi daxilində təhlükəsizlik sektorunun dörd əsas mərhələsinə diqqət yetirir: büdcənin hazırlanması, büdcənin təsdiqi, icrası və xərclərin auditi.
- ❖ Nəzarətin qanunla müəyyən olunmuş audit institutları tərəfindən aparılmasını təmin edin.
- ❖ Parlament və digər monitoring institutları tərəfindən aparılan audit siyasi məqsədləri büdcə imkanları və xərcləri ilə əlaqələndirməlidir (icra auditi).

Şəffaf təhlükəsizlik büdcəsinin qorunması üçün parlamentin effektiv tədbirləri

- ❖ Büdcənin bu hissədə artıq müzakirə olunmuş effektiv büdcə icrası prinsiplərinə uyğun hazırlanmasını tələb edin.
- ❖ Parlamentə və ya şəxsən özü-özünə köməklik etmək iqtidarında olan və təklif olunmuş təhlükəsizlik ayırmaalarının münasib, uyğun və şəffaf qaydada təqdim olub olmaması təyin edə bilən müstəqil mütəxəssisin köməkliliyini əldə etməyə çalışın.
- ❖ Həqiqi müdafiə xərclərini təyin etməyə və məqsədlər, maliyyə mədaxilləri və icra xərcləri arasında əlaqələri başa düşməyə imkan yaratmaq məqsədi ilə, əmin olun ki, təhlükəsizlik xidmətləri müasir maliyyə planlaşdırılması və büdcə icrası metodlarından istifadə edirlər.
- ❖ 58 sayılı Cədvəldə qeyd olunanları nəzərə almaqla öz parlamentinizdə olan vəziyyəti nəzərdən keçirin və sizin siyasi kontekstinizdə hansısa xüsusiyyətə qarşı edilməli olan bütün təşəbbüslərdən istifadə edin.

24-cü fəsil

Təhlükəsizliklə əlaqədar milli büdcə xərclərinin auditi

Parlament və milli audit idarəsi

Qəbul edildikdən sonra parlamentin təhlükəsizlik sektoru üzərindəki məsuliyyəti heç də başa çatmış hesab olunmur. Parlament öz nəzarət və audit funksiyalarını həyata keçirməli və nəzərində saxlamalıdır ki, auditdən keçirilmiş bütün hesabların parlamentə təqdim edilməsi demokratik prosesin bir hissəsidir və yoxlama prosesi həm rəqəmlərin, həm də icranın auditini əhatə edir. Təhlükəsizlik xidmətlərinin hesabları və illik hesabatları parlamentin ötən büdcə ilində vəsaitlərin necə xərclənməsinə nəzarət üçün vacib mənbədir.

Nəzarət funksiyasını həyata keçirərkən müstəqil institutlar, milli audit idarəsi (bəzən Baş Auditor, Milli Audit Ofisi, Büdcə ofisi və ya Hesablama Palatası adlandırılır) parlamentə köməklik göstərilməlidir və o, konstitusion qanunla yaradılaraq icra, qanunverici və məhkəmə hakimiyyətlərindən müstəqil olmalıdır.

Parlament əmin olmalıdır ki, Baş Auditor:

- ✓ Parlament tərəfindən təyin olunub və onun dəqiq səlahiyyət müddəti var;
- ✓ Öz missiyasını müstəqil həyata keçirmək üçün hüquqi və praktiki vəsaitlərə və resurslara malikdir;
- ✓ Xərclərin bütün məsələləri üzrə parlament və onun büdcə komissiyası qarşısında istənilən vaxt müstəqil hesabat vermək səlahiyyətlərinə malikdir.

Parlament nəzərə almalıdır ki, hüquqi sanksiyalar qanunlarla nəzərdə tutulur və vəzifəli şəxslər və siyasi qruplar tərəfindən törədilən korrupsiya və sui-istifadə hallarında tətbiq olunur. Parlament nəzərə almalıdır ki, çatışmamazlıqlar aşkar olunduqda tədbirlər həyata keçirilir.

Cədvəl №60

Baş Auditor

İcra, Qanunverici və ya Məhkəmə hakimiyyəti nəzdində olmasından asılı olmayaraq Baş Auditorun tamamilə müstəqil və avtonom olması impera-

tiv normadır. Missiyasını həyata keçirmək üçün onun adekvat vasitələri olmalıdır. Onun funksiyası üç hissədən ibarətdir:

Maliyyə nəzarəti

Audit ofisi bütün icra hakimiyyəti orqanlarının və dövlət idarələrinin maliyyəsinin düzgün, etibarlı və dolğun olmasını yoxlamalıdır. Bütün maliyyə əməliyyatlarının dövlət vəsaitlərinin idarə olunması haqda təlimatlara müvafiq qaydada aparılmasını yoxlamalıdır. Nəzarət funksiyası daxilində, dövlət hesabları və ödənişləri təsdiq edən vəzifəli şəxslər nöqtəyindən Audit idarəsi yurisdiksiya missiyasını həyata keçirir. Vəzifəli şəxslər vəzifədən azad edilən zaman vəsaitlərin istifadəsi barədə hesabat verməlidirlər. Qeyri-qanuni mənimsəmə və korrupsiya hallarında Audit idarəsi aşkara çıxartdığı faklar barədə məhkəmə orqanlarına məlumat verməyə borcludur.

Hüquqi nəzarət

Audit idarəsi dövlət xərclərinin və gəlirlərin büdcə məsələlərinə aid olan qanunvericiliyə əsasən həyata keçirilməsini yoxlayır.

Dövlət vəsaitlərinin düzgün istifadə olunmasının təmin edilməsi

Müsbət idarəçilik əsasında fəaliyyət göstərən müasir Audit idarəsi aşağıda sadalanan üç kriteriya əsasında dövlət vəsaitlərinin düzgün istifadə olunmasını təmin etməlidir:

- (i) *Vəsaitlərin dəyərləndirilməsi*: istifadə olunan vəsaitlərin, keyfiyyət və kəmiyyət nöqtəyindən, effektiv yerləşdirilməsinin təmin olunması;
- (ii) *Effektivlik*: vəzifə və məqsədlərə nail olmanın ölçülməsi;
- (iii) *Səmərəlilik*: tələb olunan nəticələri əldə etmək üçün istifadə olunan vəsaitlərin optimal istifadə olunması.

Bu nəzarət Audit idarəsinin təşəbbüsü və ya parlamentin tələbi ilə həyata keçirilir.”

Çıxarışın mənbəyi: Cinsi nöqtəyindən daxil olmaqla, Parlament və büdcə prosesi barədə PAB seminarının Ümumi Məruzəsi (Bamako, Mali, noyabr 2001)

Təhlükəsizlik büdcəsinin auditinin keçirilməsi təcrübəsi

Təhlükəsizlik sektorunun auditini parlament üçün kompleks xarakter daşıyır, çünki həm bilavasitə təhlükəsizlik məsələlərinə aid olan audit hesabatlarının analizini, həm də bilavasitə aid olmayan məsələləri əhatə edir: məsələn, ticarət, sənaye, rabitə və vəsaitlərin köçürülməsi. Əsas məqsəd açıq-aşkar aid olmayan fəaliyyətlər arasında əlaqələrin aşkar edilməsindən ibarətdir.

Təcrübədə təhlükəsizlik üzrə əsas nazirliklər (adətən, müdafiə, daxili işlər, ticarət, sənaye və son zamanlar kommunikasiya və maliyyə) mütəmadi

olaraq onların hesablarında yerləşdirilmiş vəsaitlərin necə istifadə olunması barədə sənədlərlə təsdiqlənən hesabatı parlamentə təqdim etməlidirlər. Parlamentin istifadə etdiyi prosedurlara aşağıdakılar daxil ola bilər: şöbələr üzrə illik hesabatlar, bütün ayrılmış vəsaitlərin parlament komissiyası tərəfindən nəzərdən keçirilməsi, bütün nazirliklərin hesablarının illik auditi, hər bir şöbə barəsində xüsusi parlament debatlarının keçirilməsi.

Mükəmməl vəziyyətdə, audit prosesi parlamentə büdcə dövriyyəsinin qanuna müvafiq olmasına, xərclərin səmərəliliyinə və müəyyən olunmuş məqsədlərə nail olmanın effektivliyinə qiymət vermək imkanı verməlidir.

Cədvəl №61

Təhlükəsizlik sektoru üzərində parlament nəzarəti zamanı BB-nin Milli Audit Ofisinin rolu.

1983-cü ildə müstəqil təsisat kimi təsis edilmiş Nəzarətçi və Baş Auditor (NBA) tərəfindən başçılıq edilən BB-nin Milli Auditor Ofisi (MAO) mərkəzi hökumətin vəsaitlərinin xərclənməsi barədə parlamentə hesabat verir. MAO maliyyə auditi həyata keçirir və əldə edilən vəsaitlərin miqdarı barədə hesabat verir.

❖ Maliyyə Auditi

Qanuna əsasən, NBA və MAO bütün hökumət idarələrinin və agentliklərinin hesablarının auditinin keçirilməsinə və parlament qarşısında hesabatın verilməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Digər auditorlarla olduğu kimi, NBA hesabat barədə rəylərini təqdim edərək onlarda maddi yanılma hallarının olub olmamasını bildirməlidirlər. NBA həmçinin hesablarda keçirilən əməliyyatların müvafiq parlament icazəsinə əsasən aparıldığını təsdiq etməlidir. MAO maddi yanılma hallarını aşkar etdiyi halda, NBA mütəxəssis rəyi təqdim etməlidir. Hesablarda maddi yanılma və ya səhv olmadığı təqdirdə, NBA digər vacib məsələlər barədə Parlament üçün hesabatlar hazırlaya bilər. Belə hesabatlar Ümumilər Palatasının Dövlət Hesabları Komissiyası tərəfindən baxıla bilər.

❖ Pul vəsaitlərinin auditinin əhəmiyyəti

Dövlət idarələri və agentlikləri tərəfindən əldə edilən pulların miqdarı barədə hər il təxminən 50 hesabat NBA tərəfindən təqdim olunur. MAO dövlət xərclərinin qənaətini, səmərəliliyini və effektivliyini yoxlayır və hesabat təqdim edir. Mənfəi icra olunmanı və müsbət təcrübəni aşkarlamaqla yanaşı hesabatlar müsbət dəyişiklərə nail olmaq üçün tövsiyələr verə bilər. MAO inanır ki, son üç il ərzində verilən tövsiyələri icra etməklə hökumət 1.4 milyard FS qənaət etmişdir. Vəsaitlər barədə hesabatlar son zamanlar həmçinin vertolyotların hissələri, Döyüşçü Axtarışı, yerüstü avadanlıqların yoxlanılması və təmiri, fondların azalması və müdafiə nazirliyinin əsas binasının dəyişdirilməsi kimi məsələləri əhatə etmişdir. MAO həmçinin 30 ən böyük satın-alma lahiyələrinin inkişafı barədə hesabat vermişdir.

❖ **Parlamentlə münasibət və hesabat vermə dövrüyyəsi**

Parlamentlə və xüsusilə də Dövlət Hesabları Komissiyası ilə münasibətlər MAO işində olduqca əhəmiyyətlidir. Qanuna əsasən, NBA Ümumilər Palatasının məmurudur və onun əsas işi parlamentə təqdim olunur. Bu vasitə ilə, hesabat vermə dövrüyyəsi fəaliyyət göstərir. Müvafiq hökumət idarəsi tərəfindən dövlət vəsaiti xərcləndikdə, NBA parlamentə xərclərin qanuna uyğunluğu, müvafiqliyi və dəyəri barədə hesabat verə bilər. Hökumətin öz fikrini bildirməli olduğu məsələlər barəsində Dövlət Hesabları Palatası həmin dövlət idarələrinin vəzifəli şəxslərindən hesabat üçün sübutlar götürə bilər və tövsiyələr verə bilər. Bundan əlavə, MAO dövlət xərcləri məsələləri barədə parlament üzvlərindən aldıqları 400-dən çox suallara cavablar vermişlər.

Mənbə: Tom Makdonald, Baş auditor, Müdafiə, Milli Audit Ofisi, BB, 2002

Audit idarəsinin əsas elementləri

Audit idarəsi parlament nəzarətinin ən vacib elementlərindən biridir. Effektiv olmaq üçün onun aşağıdakı xarakteristikaları olmalıdır:

- ✓ Qanuni audit səlahiyyəti olan orqan parlamentin hesablar komissiyasına hesabat verir, və bu hesabat büdcə komissiyasının hesabatından fərqli olmalıdır;
- ✓ Həmin ofisin qərarlarını anlamaq üçün müəyyən sənədlərlə tanış olmaq imkanı olmalıdır, lakin həmin sənədlərə istinad ictimai şəkildə edilməməlidir;
- ✓ Ofisin təhlükəsizlik sektoru üzrə ekspertiza keçirərək multi-intizam imkanları olmalıdır- müdafiə idarəetməsi, texniki, maliyyə və hüquqi aspektlər.

Cədvəl №62

Gürcüstan parlamenti və büdcə nəzarəti

2001-ci ilin sonunda Gürcüstan parlamenti üzvləri 2002-ci il büdcə qanununun müzakirəsinin bir ay təxirə salınması barədə qərar qəbul etmişlər, çünki əsas rəqəmlər ətrafında fikir ayrılıqları olduğundan hökumət büdcə layihəsini çox geç göndərdiyinə görə müzakirələrə az vaxt qalmışdır. Eyni zamanda, Amerikalı ekspertlərin köməyi ilə, müdafiə nazirliyi ilk dəfə olaraq müdafiə büdcəsi proqramını hazırlamışdır. Parlament üzvləri silahlı qüvvələrin əsas struktur elementlərinə nəzər yetirmək və müdafiə xərcləri barədə məlumatlı rəy vermək fürsətini əldə etmişlər. Bundan əlavə, büdcə layihəsi NATO standartlarına uyğun tərtib olunmuşdur- bütün xərclər üç hissələrə bölünmüşlər: şəxsi heyət, döyüş səmərəliliyinin təmin olunması və investisiya.

Parlament nəzarəti nöqtəyi nəzərindən, əsas problem ondan ibarət idi ki, büdcə 2002-ci ilin yanvar ayının sonunda təsdiq olunmuş və a) prezident, maliyyə və müdafiə nazirləri müdafiə xərclərinin optimal xərcləri barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüş; b) qanunvericiyə izah olunmadan yekunda

büdcə rəqəmlərinə dəyişikliklər edilmişdir; v) parlament üzvlərinə heyətin azaldılmasının cədvəli barədə və bunun sonrakı maliyyə təsiri haqqında xəbərdar edilməmişlər. Eyni zamanda, büdcə qanununa daxil olmayan bəzi dövlət agentliklərinin büdcələri parlament nəzarətindən yayınmışdılar.

Nəticədə, müdafiə büdcəsi proqramı əsaslı olaraq təsirə məruz qalmışdır, çünki parlament müdafiə xərcləri üçün yalnız 38 milyon ləri təsdiq etmişdir halbuki, proqramlar ümumilikdə 71 milyon ləri nəzərdə tutmuşdur. Beləliklə, President və Milli Təhlükəsizlik Şurası büdcə vəsaitlərinin müxtəlif hökumət agentlikləri arasında bölüşdürülməsi barədə qərar verəcəklər. Lakin, Parlament büdcənin müzakirəsi və təsdiq olunması vasitəsi ilə demokratik nəzarəti həyata keçirməklə bu qiymətli fürsətdən istifadə edib bəhrələnmə bilirdi.

Mənbə: David Darçiasvili, Gürcüstan Parlamentinin Parlament Araşdırmaları Şöbəsinin müdiri, 2002

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Effektiv müstəqil auditin keçirilməsi

- ❖ Əmin olun ki, Ali Audit İdarəsinin yaradılması konstitusiyada və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulub və onlar:
 - milli audit idarəsi ilə parlament arasındakı əlaqələrin əsasını və həcmi,
 - milli audit idarəsinin, onun üzvlərinin və qulluqçularının müstəqilliyinin və onların maliyyə müstəqilliyinin dərəcəsini;
 - auditor ofisinin və parlament dövlət hesabları komissiyasının hesabatlarına əsasən hökumətin cavabı və tədbirlərini nəzərdən keçirmək, monitorinq aparmaq səlahiyyətini nəzərdə tuturlar.
- ❖ Audit Qaydaları Toplusu barədə Lima Deklarasiyasının – Beynəlxalq Ali Audit Təşkilatının veb saytında nəzərdən keçirilə bilər, www.intosai.org- milli qanunvericilikdə və təcrübədə əks olunmasına əmin olun.

Hüquqi audit, qanunla müəyyən edilmiş audit və icra audit

- ❖ Təhlükəsizlik məsələləri sahəsində bu üç aspektin əhatə olunmasına nəzər yetirin.
- ❖ Əmin olun ki, təhlükəsizlik sahəsində xərclərin auditini post fakto xarakteri daşısa belə, parlament yeni vəsaitlərin verilməsi zamanı həmin təcrübəni nəzərə alır.
- ❖ Əksər audit hesabatları maliyyə məsələlərinin auditini ilə məhdudlaşır. Qanunla müəyyən edilmiş audit spesifik proyektlərin ətrafı auditinin keçirilməsinə imkan verməlidir və ya təşkilat özünün ekspertizalarında dolaşdığı təqdirdə müstəqil qiymətləndirmə üçün məsləhətçi dəvət etməlidir.
- ❖ Qanunla müəyyən edilmiş audit təhlükəsizlik sektorunun maliyyə şöbəsinin fəaliyyətini də audit etməlidir.

VII bölmə

**Təhlükəsizlik Sektorunda
İnsan resursları:
Peşəkarlığın və demokratik
nəzarətin təmin olması**

25-ci fəsil

Təhlükəsizlik sektoru daxilində demokratik dəyərlərə yardım olunması

Silahlı qüvvələrin demokratik təhsilinə və davranışına yardım edilməlidir ki, hərbiçilər cəmiyyətə müvafiq inteqrasiya ola bilsinlər və demokratiyaya təhlükə yaratmasınlar. Dünyanın müxtəlif hissələrindəki təcrübələr onu göstərir ki, layiqincə idarə olunmayan və demokratik nəzarətdən məhrum olan və ya cəmiyyətə tam inteqrasiya olmayan hərbi demokratiyaya müxtəlif təhlükə törədə bilər:

- ✓ Qeyri-konstitusion təsir və həmçinin dövlət çevrilişi etmək;
- ✓ Qeyri-hüquqi hərbi və ya kommersiya fəaliyyəti;
- ✓ Vəsaitlərin böyük bir hissəsinin istifadə edilməsi, halbuki, onlar cəmiyyətin digər sektorlarında istifadə oluna bilər;
- ✓ Dövlət vəsaitlərindən sui-istifadə;
- ✓ İnsan hüquqlarının pozulması (soyğunçuluq, oğurluq, qeyri-qanuni gücün tətbiqi və zorakılıq).

Təhlükəsizlik sektoru əməkdaşları arasında demokratik meyllərin yaradılması mexanizmləri

Silahlı qüvvələrin demokratik davranışının inkişafına yardım üçün insan hüquqlarına və demokratik dəyərlərə və institutlara hörmət etmək və onları aqah etmək üçün hərbi təşkilatlar daxilində mexanizmlərin yaradılması zəruridir. Həmin mexanizmlər silahlı qüvvələr üzərində parlamentin, hökumətin və mülki nəzarətin tamamlanması üçün də zəruridir. Aşağıdakı elementlər hərbi personalın demokratik meyllərinin artırılmasına köməklik edə bilər.

Konstitusiyaya və dövlət institutlarına sədaqət

Müsbət idarəetməyə təhlükəsizlik sektorunda dövlət xidmətinin dəyəri, hüququn aliliyinə tabe olmaq etikasını, konstitusiyaya və dövlət institutlarına sədaqət daxildir. Demokratik cəmiyyətin əsgərləri və digər hərbiçiləri konstitusiyaya və dövlət institutlarına sadıq olacağına and içməlidirlər və onlar hansısa siyasi liderə sədaqət olacağına and içməlidirlər. Bu cür “qeyri-şəxsi” andıcmə onların hökumətə sadıq olacağına deyil konstitusiyaya və vətəndaşların seçdiyi nümayəndələrin qəbul etdiyi qanunlara sadıq olacağına rəmzidir. Təhlükəsizlik sektoru üzərində demokratik nəzarət özündə hərbi andın dəqiq olmasına xəbərdar olmağı və onun həyata keçirilməsi üçün nələrin edildiyini cəmləşdirməlidir.

Təhlükəsizlik sektoru barədə uğurlu daxili qaydalar

Demokratik nəzarət nöqtəyi-nəzərindən təhlükəsizlik sektoru barədə daxili qaydaların qüvvətləndirilməsi olduqca vacibdir. Bu aşağıdakıları özündə əks etdirməlidir:

- ✓ Dövlət qulluqçularının əsas hüquqlarının məhdudlaşdırılması;
- ✓ Cenevrə Konvensiyasına uyğun olaraq hüquqi baza yaradan konstitusiyaya qanununun, hərbi xidmət haqqında qanunun, hərbi cəzalar məəcəlləsinin qəbul olunması və ya yenidən baxılması;
- ✓ Qanunsuz göstərişlərin icra etməməsinin şəxsi heyət üçün vacib hesab edilməsi.

Əksər dövlətlərdə, konstitusiyaya bütün vətəndaşların hüquqlarını və əsas azadlıqlarını təmin etməklə yanaşı, xüsusi hərbi əməliyyatlar zamanı, müvafiq qanunlar qulluqçuların bu hüquqlarını məhdudlaşdırma bilər. Ona görə də, prinsip etibarı ilə qulluqçular digər vətəndaşlarla bərabər hüquqlara malikdirlər, çünki qulluqçular uniforma geymiş vətəndaşlardır. Lakin, müvafiq sənədlərlə tanış olmaq imkanı olan qulluqçuların söz azadlığına, hərbi/təhlükəsizlik hazırlığı nöqtəyi-nəzərindən hərəkət azadlığına, siyasi vəzifəyə seçilmək hüququna məhdudiyət qoyula bilər. Heç də demokratiyaların hamısı qulluqçuların hüquqlarını eyni qaydada məhdudlaşdırmır. Məsələn, Skandinaviya ölkələri, Almaniya və Hollandiyada, qulluqçuların peşə birliklərini təsis etmək və birləşmək hüquqları var. Digər ölkələrdə isə qulluqçuların ancaq tipik assosiasiyalar təsis etmək və onlarda birləşmək hüququ var. Ancaq, bütün hallarda, məhdudiyətlər müvafiq qanunlarda dürüst əks edilib və həmişə qulluqçuların və milli təhlükəsizliyin xüsusi hal olduğu nəzərə alınıb.

Hərbçilərin tipik assosiasiyaları və birlikləri

Bir çox dövlətlərdə, könüllülərin və ya çağırışçıların maraqlarının müdafiəsi üçün peşə birliklərinin təsis edilməsi və üzv olması qadağan edilib. Hərbi qulluqçular birliyinin yaradılmasına qarşı əsas arqument adətən ondan ibarətdir ki, onlar hərbi qüvvələrdə nizam-intizama xələl gətirə bilər. Lakin, digər dövlətlər, İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqları Haqqında Avropa Konvensiyasına uyğun olaraq hərbi qulluqçulara tipik assosiasiyalar, həmçinin hərbi qulluqçuların birliklərini təsis etmək və birləşmək hüququ verirlər. Bunlara Avstriya, Belçika, Çex Respublikası, Danimarka, Finlandiya, Almaniya, Macarıstan, İrlandiya, Luksemburq, Hollandiya, Norveç, Portuqaliya, Rusiya, Sloveniya, Slovakiya Respublikası, İsveçrə və İsveç daxildirlər. Bu dövlətlərdə assosiasiyaların növündən asılı olaraq tipik assosiasiyaların və ya hərbi qulluqçuların birliklərinin fərqli hüquqları var. Onların hamısının müdafiə nazirinə məsləhət vermək hüququ var, bəzələrinin isə xidmət müddəti barədə danışıqlar aparmaq hüququ var. Hər bir halda, onlar qulluqçuların sağlamlığı və təhlükəsizliyi vəziyyətini yaxşılaşdırır və üzvlərinə dəstək olurlar, məsələn, hərbi qulluqçu və onun işgötürəni arasında hüquqi mübahisə olduğu təqdirdə. Avropada hərbi qulluqçular üçün iki “çətir” təşkilatı mövcuddur. Brüsseldə, EUROMİL statusundan asılı olmayan hərbi qulluqçuların yeganə təşkilatıdır. Çağırışçıların Təşkilatlarının Avropa Şurası (ÇTAS) Avropada ikinci “çətir” təşkilatıdır.

Cədvəl №63

Hərbi qüvvələrdə çalışan peşəkar əməkdaşların assosiasiyalarının hüquqları barədə Avropa Şurasının tövsiyələri

1. Parlament Assambleyası hərbi qüvvələrdə çalışan professional əməkdaşlara, tətillik hüququ çıxmaq şərtilə, adi vəziyyətdə, birləşmək azadlığı verilməsini tövsiyə edir (...)

4. Son illər, bir neçə üzv dövlətlərin orduları çağırışçılardan imtina edərək sırf professional sistemə keçmişdirlər. Beləliklə də, işəgötürəni Müdafiə Nazirliyi olmaqla hərbcilər daimi işçilərə çevirilir və onlar İnsan Hüquqları Haqqında Avropa Konvensiyasında və Avropa Sosial Nizamnaməsində nəzarət tutulan işçilərin hüquqları müddəalarından istifadə etmək ixtiyarını qazanırlar.

5. Hərbi qüvvələrin üzvləri “uniformada olan vətəndaş” olduğuna görə, ordu əməliyyatlarında olmadığı müddətdə xidməti vəzifələrini yerinə yetirməklə yanaşı demokratik institutlar çərçivəsində onların maraqlarını müdafiə etmək üçün yaradılmış assosiasiyalar təsis etmək, onlara üzv olmaq və fəaliyyətində aktiv iştirak etmək üçün bütün hüquqlardan istifadə etməlidirlər.

6. Hərbcilər, qanuni siyasi partiyalara birləşmək hüququ daxil olmaqla, eyni hüquqlardan istifadə etmək iqtidarında olmalıdırlar.

7. Beləliklə də, Assambleya Nazirlər Şurasına tövsiyə edir ki, üzv olan dövlətlərin hökumətlərini

i. Hərbi qüvvələrin üzvlərinə və hərbi əməkdaşlara, məvacib və əmək şəraiti barədə danışıqlar aparmaq hüququ olan tipik assosiasiyalarda birləşmək hüququnun verilməsinə;

ii. Hərbi qüvvələrin üzvlərinin assosiasiyalarda birləşmək hüququnu məhdudlaşdıran lüzumsuz müddəaların aradan qaldırılmasına;

iii. Hərbi qüvvələrin üzvlərinə və hərbi personala qanuni siyasi partiyaların üzvü olmaq hüququnun verilməsinə;

iv. Həmin hüquqların üzv dövlətlərin hərbi qaydalarına və məəcəllələrinə daxil edilməsinə;

v. İş və digər xidməti məsələlər barədə hərbi personalın şikayətlərinə baxan ombudsman ofisinin yaradılması mümkünü aradılmasına çağırır.

8. Assambleya Nazirlər Şurasını Avropa Sosial Nizamnaməsinin 5-ci maddəsinə yeni redaksiyasının qəbul edilməsi imkanlarının araşdırılmasına çağırır. 5-ci maddənin yeni redaksiyası: “Üzv dövlətlər işçilərin iqtisadi və sosial maraqların müdafiəsi üçün yerli, milli və beynəlxalq təşkilatların yaradılması və onlara üzv olmaq azadlığının təmin və tətbiq edilməsi nəzərindən milli qanunların həmin hüquqlardan istifadə olunmasına və ya tətbiq olunmasına xətdər yetirməyəcəyini öhdələrinə götürürlər. Bu maddədə göstərilən qarantiyalar polisə və hərbi qüvvələrin üzvlərinə qarşı tətbiq olunmalıdır və milli qanunlar və təlimatlarda müəyyən olunmalıdır.”

1572-lı Tövsiyələr (2002)

Avropa Şurası Parlament Assambleyası, 3 sentyabr 2002

Əsas dəyərlər və normalar sahəsində təhsilin artırılması

Qulluqçuların təhsilinin artırılması öz xidməti vəzifələrini icra etməyə hazır olan professional qulluqçuların yaradılmasına yönəlibdir. Təhsil siyasi nöqteyi-nəzərdən bitərəf olmalı və heç bir halda siyasi ideologiya və siyasi təbliğat elementləri üzərində qurulmamalıdır. Təhsilin artırılması üçün demokratiya, konstitusiya, beynəlxalq və humanitar hüquq və insan hüquqları barədə kurslar daxil olunmalıdır. Təhlükəsizlik sektorunda beynəlxalq humanitar və beynəlxalq insan hüquqları sahəsində təhsil və təlimin keçirilməsi həmin sektorda demokratik dəyərlərin artırılması üçün olduqca vacibdir. Beynəlxalq humanitar hüquqla tanış olmaq üçün parlament üzvləri 1999-cu ildə Parlamentlər Arası İttifaq və Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi tərəfindən dərc edilmiş Parlament üzvləri üçün “Beynəlxalq Humanitar Hüquqa Hörmət” barədə Təlimatla tanış olunmasını tövsiyə edir. Həm Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi (BQXK), həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarı (BMTİHAK) müvafiq olaraq beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq insan hüquqları sahəsində dövlətin imkanlarını artırmaq istəyən dövləti texniki yardımla təmin edir.

Siyasi bitərəflilik və aktiv olmayan müdaxilənin təmin olunması

Təhlükəsizlik xidmətləri siyasi cəhətdən bitərəf olmalıdırlar və ona görə də siyasi partiyalara kazarmalarda təşviqatlar keçirmək qadağandır. Bəzi ölkələrdə aktiv qulluqçulara siyasi partiya üzvü olmaq icazəsi verilir digər ölkələrdə isə, əsasən post-kommunist ölkələrində, hərbcilərə partiya üzvü olmaq qadağan edilib. Məsələn, Polşada Daxili İşlər Nazirliyinin, kəşfiyyat xidmətləri və polis işçilərinə, siyasi partiyalara üzv olmaq qadağan olunub. Əksər ölkələrdə qulluqçular milli parlament üzvü ola bilməzlər. Lakin digərələrində, məsələn, Hollandiya və Almaniyada aktiv qulluqçular yerli və regional assambleyaların üzvü ola bilərlər.

Təhlükəsizlik sektoru cəmiyyətin güzgüsü kimi

Prinsipcə, təhlükəsizlik sektoru daxilində bütün vəzifələr, cinsindən, siyasi mövqeyindən, irqindən və dinindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün açıq olmalıdır. Seçimin əsas kriteriyası ondan ibarət olmalıdır ki, ən yaxşı kişi və ya qadın ən yaxşı yerdə yerləşdirilsin. Əksər ölkələr artıq başa düşürlər ki, təhlükəsizlik sektorunun personalı, əsasən də polis və silahlı qüvvələr, geniş mənada cəmiyyətin güzgüsü olmalıdır. Həmin dövlətlər təhlükəsizlik sektorunda az təmsil olunan qrupların bu işlərə cəlb olunması üçün müvafiq siyasət tətbiq edirlər.

Qeyri-qanuni və təhqir edici göstərişlərin icra olunmamasının qanuniləşdirilməsi

Bütün təhlükəsizlik sektorunun statusu, həcmi, əməliyyatları, əməkdaşlığı, tapşırıqları, məruzə qaydaları və nəzarət qanunlarla tənzimlənir. Qanunlarla tənzimlənməyə qədər təhlükəsizlik sektorunun heç bir səlahiyyəti olmur.

Hərbi qüvvələrlə bağlı spesifik qanunlarda, Hərbi Personal Aktlarında və ya Hərbi Cəzalar Məcəlləsində əsgərlər tərəfindən mütləq icra olunmalı göstərişlərin məhdudluğu müəyyən edilir. Əksər dövlətlərdə bu qanunlar komandirləri, göstəriş verilən zaman, qanunların aliliyi prinsipinə riayət etməyə məcbur edir və bununla da komandirlərin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırılır. Nəticədə qanun qulluqçuları üzərinə qeyri-qanuni (cinayət xarakterli) göstərişləri icra etməmək vəzifəsi qoyulur; heç bir qulluqçu öz əməllərini onu cinayət törətməyə vadar etmiş göstərişlərin olması ilə bəraət qazandıra bilməz; bundan əlavə, qulluqçuların onların vəzifələrinə aid olmayan və insan ləyaqətini alçaldan göstərişləri icra etmək vəzifəsi ola bilməz. Bu həmçinin ona dəlalət edir ki, hər bir qulluqçu öz hərəkətlərinə görə, rəhbər tərəfindən göstəriş verildikdə belə, şəxsən məsuliyyət daşıyır.

Hərbi rəhbərlik əsgərlər tərəfindən qeyri-demokratik, qeyri-konstitusion və ya qeyri-etik göstərişlər və tədbirlərə yol verilməyən nümunələri təsdiq etməklə və onları ictimaiyyətə çatdırmaqda həvəsləndirilməlidirlər. Bunlar keçmiş hərbi diktaturaların silahlı qüvvələri üçün olduqca vacibdir. Məsələn, Argentinada demokratiya bərqərar olduqdan sonra, Argentina silahlı qüvvələrinin generalları elan etmişdirlər ki, “nəticə ona nail olmaq üçün atılan addımlara haqq qazandırmır” və “qeyri-etik göstəriş verən və onu icra edən hər bir şəxs qanunu pozmuş hesab edilir.” Belə şərh verən hərbi rəhbərlik açıq-aşkar bildirdi ki, cinayət və ya nalayiq hərəkət törətmiş hər bir əsgər şəxsən məsuliyyətə cəlb olunacaq və belə (qeyri-qanuni) göstərişin rəhbərlik tərəfindən verilməsi arqumentini irəli sürə bilməyəcək.

Professional nalayiq davranışın, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqlarının pozulmasının kompetent inzibati və ya məhkəmə orqanları tərəfindən cəzalandırılması cəzasızlığın qarşısının alınması və onunla mübarizənin həyata keçirilməsinə əmin olmağa imkan verir.

Təhlükəsizlik sektoru rəhbərlərinin təyin olunması xassələrinin müəyyən edilməsi

Silahlı qüvvələrin komandiri və kəşfiyyat xidmətinin direktoru kimi təhlükəsizlik sektorunun yüksək vəzifəli personalı Nazirlər Kabineti və ya Müdafiə naziri tərəfindən təyin edilirlər. Bəzi ölkələrdə belə təyin etmələr parlament tərəfindən müzakirə və ya təsdiq edilməlidir. Bu cür yüksək vəzifəli şəxslərin mülki siyasi rəhbərlik tərəfindən təyin olunduqlarına baxmayaraq onların professional kriteriyaları seçim zamanı ən vacib amildir.

Təhlükəsizlik sektorunun idarə olunmasında mülki şəxslərin iştirakı

Yaxşı idarəçilik nöqtəyi-nəzərindən təhlükəsizlik xidmətlərinə aid olan silahlı qüvvələrin əsas idarəçiliyində mülki şəxslər olmalıdır. Əsas dəlil ondan ibarətdir ki, müvafiq nazir ancaq hərbi generallarla deyil, həm də qərar qəbul etmə prosesində tarazlanma təmin olunsun üçün mülki şəxslərdən məsləhət ala bilsin.

Peşəkar davranış

Peşəkar iş davranışı təcrübə, təlimatlar və siyasətlər vasitəsi ilə yaranır. İctimai xidmətlərin keçirilməsinə, vəzifələrin səmərəli və effektiv icra edilməsinə və səlahiyyətlərdən sui-istifadə edilməməsinə və dövlət vəsaitlərinin düzgün istifadə olunmamasının qarşısının alınmasına nail olmaq üçün əsgərlər dövlət institutları və konstitusiya ilə əməkdaşlıq etməyə hazır olmalıdırlar. Olduqca vacibdir ki, peşəkar davranış tək məcburi icra etməklə deyil həm də öz xoşuna icra etməklə səciyyələndirilsin. Özxoşuna icra qulluqçuda konstitusiya və milli institutlara qarşı müsbət rəyin formalaşmasına və cəmiyyətin demokratik dəyərlərinin mənimsənilməsinə dələlələr edir.

Bir çox ölkələr qulluqçuların davranışını tənzimləyən davranış məcəllələrini qəbul etmişlər. Silahlı qüvvələr üçün Alman peşəkar davranış qaydaları ilə Cədvəl №64-də tanış ola bilərsiniz.

Cədvəl №64

Alman Silahlı qüvvələrində mülki təhsil və rəhbərlik: “İnnere Führung” prinsipi

“(…) İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Bundesvehrin yaradılması ilə əlaqədar debatlar zamanı Innere Führung (etik rəhbərlik və mülki təhsil) prinsipi erkən adətlərin şüurlu ayrılması vasitəsi ilə silahlı qüvvələrin reforması yolu kimi başa düşülürdü. (...) Artıq qəbul olunub ki, Innere Führung prinsipi bir tərəfdən Bundesvehrin daxildən təşkil olunmasının əsaslarını müəyyən edir, digər tərəfdən isə onun dövlət və cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edir.

(...) Innere Führung bir tərəfdən qulluqçuların şəxsi hüquqları və azadlıqları arasında yaranan gərginlik və münaqişələrin səviyyəsinin yol verilə bilən səviyyəyə gədər azaldılmasına, digər tərəfdən isə onların hərbi vəzifələrinin tələblərinə xidmət edir. Rəhbərlərin davranışı insan ləyaqətinə hörmət (bizim konstitusiyon qaydaların əsasını təşkil edən) əsasında qurulmalıdır.

Xaricdən isə məqsəd Bundesvehrin bir institut olaraq və qulluqçuların fərdi vətəndaş kimi dövlətə və cəmiyyətə inteqrasiyanı təmin etməkdən ibarətdir. (...) Məqsəd ondan ibarətdir ki, Bundesvehrin “dövlət içində dövlət”ə çevrilməsi (bütün silahlı qüvvələrə xas olan təhlükə) narahatlıqları aradan qaldırılsın (...).

İnnere Führungin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- ❖ Bundesvehrin siyasi və hüquqi əsasları və həmçinin qulluqçuların hərbi missiyaları barədə onların hərtərəfli biliklərinin olması;
- ❖ Bundesvehrin və onun qulluqçularının dövlətə və cəmiyyətə inteqrasiyasına yardım edilməsi və cəmiyyətdə onların missiyaları barədə məlumatın artırılması;
- ❖ Qulluqçuların öz qulluq vəzifələrini vicdanla icra etmələrinə dəstək

verilməsi və silahlı qüvvələr arasında intizamın və birliyin artırılması;

Silahlı qüvvələrin daxili strukturunun insan ləyaqəti və hüquqi və konstitution qayda əsasında təşkil olunmasının təmin olunması və beləliklə də, silahlı qüvvələrin missiyalarının effektiv icra olunmasını asanlaşdırılması.

Gündəlik hərbi həyatda Innere Führungin əsas məhiyyəti və məqsədləri bir çox qanunlarda, sərəncamlarda və xidməti təlimatlarda öz əksini tapmışdır.

Mənbə: Alman Federal Parlamentin veb saytı www.bundestag.de

Hazırkı dövrə qədər beynəlxalq səviyyədə iki davranış məcəlləsi qəbul edilmişdir ki, onlar da demokratik cəmiyyətdə qulluqçuların professional davranışlarının əsaslarını müəyyən edirlər. İlk olaraq 1996-cı ildə Baş Assambleya Hüquq Mühafizə İşçilərinin Beynəlxalq Məcəlləsini təsdiq etmişdir (Cədvəl №65). Bu məcəllə ümumi xarakter daşıyır və tək uniformada olan qulluqçulara deyil, həm də hüquq mühafizə agentliklərində çalışan dövlət işçilərinə də şamil olunur.

Cədvəl №65

Hüquq mühafizə orqanları işçilərinin Davranış Məcəlləsi

Baş Assambleya tərəfindən 17 dekabr 1979-cu ildə qəbul edilib. Rezolusiya №34/169

Maddə 1 - Hüquq mühafizə işçiləri, onların peşəkar məsuliyyətlərinə uyğun cəmiyyətə xidmət etməklə və hər bir vətəndaşı qanunsuz aktlardan qoruyaraq, hər zaman qanunla onların üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

Maddə 2 - Öz vəzifələrini icra edərkən hüquq mühafizə işçiləri insan ləyaqətinə hörmətlə yanaşmalı, onu müdafiə etməli və hər bir insanın hüquqlarını uca tutmalıdırlar.

Maddə 3 - Hüquq mühafizə işçiləri ancaq mütləq zəruriyyət yarandıqda vəzifələrinin icrası zamanı güc tətbiq edə bilərlər.

Maddə 4 - Hüquq mühafizə işçilərinin ixtiyarında olan konfidensial məsələlər, vəzifələrin icrası zamanı, hüquqi və digər əsaslar istisna olmaqla, məxfi saxlanılmalıdır.

Maddə 5 - Hec bir hüquq mühafizə işçisi işgəncə aktı və ya qəddar, qeyri-insani və ya alçaldıcı davranış və ya cəza tətbiq, təhrik edə bilməz və ya onlara qarşı dözümlülük göstərə bilməz, hüquq mühafizə işçisi başçının göstərişin verilməsinə və ya fəvqəladə vəziyyət sayılan müharibə vəziyyəti və ya müharibə ilə hədələməyə, milli təhlükəsizliyin hədəyə, daxili siyasi sabitliyin pozulmasına və ya digər ictimai böhrana təhrik etməklə işgəncələrə və ya digər alçadıcı davranışa, qeyri-insani və ya təhqiredici davranışa və ya cəzaya bəraət qazandıra bilməz.

Maddə 6 - Hüquq mühafizə işçisi həbs olunmuş şəxslərin sağlamlığının tam müdafiəsini təmin etməli və daha dəqiq desək, hər bir halda tələb olunan zaman tibbi yardımın göstərilməsi üçün müvafiq tədbirlərə əl atmalıdır.

Maddə 7 - Hüquq mühafizə işçiləri heç bir korrupsiya aktlarını törətməməlidirlər. Onlar sərt şəkildə bu cür aktların qarşısını almalı və onlarla mübarizə aparmalıdırlar.

Maddə 8 - Hüquq mühafizə işçiləri qanunlara və bu məcəlləyə riayət etməlidirlər. Onlar həmçinin, öz imkanları daxilində, qanunun pozulmasının qarşısını almalı və müqavimət göstərməlidirlər. Bu Məcəllənin pozulmasının baş verdiyini və ya baş verəcəyinə inanən hüquq mühafizə işçisi lazım olduğu təqdirdə özünün bilavasitə rəhbəri ilə müzakirə etməli və tədbir görmə səlahiyyəti olan digər müvafiq səlahiyyətli şəxsə və ya orqana məruzə etməlidir.

Qeyd: Davranış Məcəlləsinin hər bir maddəsinin kommentariyası mövcuddur lakin bu hissədə təkrar edilməmişdir. Bütün sənədi görmək üçün www.UN.org veb saytına müraciət edin.

ATƏT-in Təhlükəsizliyin Siyasi-Hərbi Aspektlərinin Davranış Məcəlləsi ikinci davranış məcəlləsidir (bax Cədvəl №66). O bütün təhlükəsizlik sektoru təşkilatlarının qulluqçularına ünvanlanaraq silahlı qüvvələrin personalı üçün əsasları müəyyən edir. O müəyyən edir ki, qulluqçular qanunilik, demokratiya, neytrallıq, insan hüquqlarına hörmət və beynəlxalq humanitar hüquqa tabe olmaq prinsiplərinə sadıq qalmalıdırlar. O həmçinin qeyd edir ki, hərbi qulluqçular humanitar hüququn pozulmasına görə şəxsən məsuliyyətə cəlb edilə bilərlər. O həmçinin adətən daxili yurisdiksiyalara aid olan məsələləri də əhatə edir. Həmin məcəllə bu günə kimi qorunub saxlanılmış dövlət səlahiyyətləri sahəsində irəliləyişə dəlalət edir. ATƏT üzvləri həmin məcəlləni 1994-cü ildə imzaladıqlarına görə ATƏT üzvü olan dövlətlər çağırışların keçirilməsi, təhsil, təlimlər və ordunun idarə olunması barədə normaların hazırlanması üzərində işi davam etdirirlər. Bu Məcəllə daxilində olan vacib bir elementə toxunur və bəyan edir ki, silahlı qüvvələrin sonrakı inkişafı silahlı qüvvələrin demokratik kontroluna nisbətən tənzimlənməlidir.

Cədvəl №66

Təhlükəsizliyin Siyasi-Hərbi Aspektləri ilə bağlı ATƏT-in Davranış Məcəlləsi (1994): əsas xüsusiyyətlər

- ❖ Daxili qüvvələr anlayışının genişliyi. Ona daxildirlər: kəşfiyyat xidmətləri, yarı hərbi qüvvələr və polis. Bu müddəalar dövlətin həmin qüvvələri demokratik vasitələrlə effektiv demokratik nəzarət altında saxlamaq vəzifəsini təsdiq edir (20 və 21-ci paragraflar);
- ❖ Müdafiə büdcəsinin qanunla təsdiq olunmasının təmin olunması və hərbi xərclərdə məhdudiyətin tətbiq olunması. Silahlı qüvvələrə aid olan məlumatların şəffaflığı və həmin məlumatların ictimaiyyət tərəfindən əldə olunması (22-ci paragraf).

- ❖ Silahlı qüvvələrin siyasi bitərəfliliyi (23-cü paraqraf); Silahlı qüvvələrin personalı beynəlxalq humanitar hüququn pozulmasına görə şəxsən məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər (31-ci paraqraf);
- ❖ Silahlı qüvvələr, sülh və müharibə zamanı, beynəlxalq hüquq əsasında idarə olunmalı, təchiz edilməli, təlim və silahla təchiz olunmalıdırlar (34-cü paraqraf).
- ❖ Daxili təhlükəsizlik missiyaları zamanı yardımın istənilməsi gücün tətbiq olunması zəruriyyəti ilə tarazlanmalıdır. Silahlı qüvvələr lazımı tədbirləri görərək vətəndaşlara və onların əmlakına zərər dəyməsindən çəkinməlidirlər. (36-cı paraqraf).
- ❖ Silahlı qüvvələrin tətbiq olunması əsasında vətəndaşların (dinc və qanuni insan) mülki hüquqlarından istifadə edilməsinə məhdudiyət qoyula və ya onların milli, dini, mədəni, linqvistik və ya etnik mənsubiyyətinə görə məhdudiyət qoyula bilməz (37-ci paraqraf).

Mənbə: ATƏT-in Davranış Məcəlləsi, Hissə VII və VIII.

Bax: ATƏT-in veb saytı www.osce.org

Və ATƏT-in Davranış Məcəlləsinin veb saytı:

http://www.osce.org/docs/english/1990-1999/summits/buda94e.htm#Anchor_COD_65130

Hərbi qanunvericilik

Hərbi cəza tələbləri bir çox şərtlərə əsaslanır və onlar hərbi missiyaların özünəməxsusluğunda köklənir. Məsələn, hərbi cəmiyyət cinayət əməllərinə mülki cəmiyyətdən fərqli mənə verir. Mülki işçilər iş tapşırığının icrası zamanı iş yerini tərk etməyə və ya işin layiqincə yerinə yetirilməməsinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmurlar. İşəgötürən işçini pis icraya görə işdən azad edə və digər yerlərdə işə düzəlmək üçün zəmanət verməkdən imtina edə bilər, lakin işəgötürən cinayət məhkəməsinə müraciət edə bilməz. Digər tərəfdən xidmət personalı tapşırılan postu icazəsiz atıb getmələrinə və bu vəzifə ilə əlaqədar verilən tapşırığı spesifik standart və tələblərə müvafiq şəkildə sona qədər yerinə yetirə bilmədiklərinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Belə bir münasibət təkcə vəzifə borcunun icrasında səhlənkarlığa yol verilməsi ilə deyil, həm də hərbi personalın təhlükəsizlik və rifah halını pozmaqla səciyyələnir. Mülki cəmiyyətdə rast gəlinməsə də, hərbidə təsadüf edilən qanun pozuntularına bu və ya digər şəxsin adının yalandan hərbi çağırış siyahısına salınması, fərariyyət, icazə almadan çıxıb getmə, tapşırığı yerinə yetirməmə, ali rəhbərliyə hörmətsizlik nümayiş etdirmək, qiyam qaldırmaq, düşməyə yardım göstərmək və vəzifə borcunu yerinə yetirərkən yatmaq daxildir.

Bu məsələ hansı cinayətin hərbi qanunvericilik daxilində, hansı cinayətin mülki yurisdiksiya daxilində qaldırılmasını göstərilir, onun öyrənilməsinə işıq salır. Prinsip etibarını ilə hərbi məhkəmələrə çox məhdud şəkildə müraciət edilməli, əksər hallarda isə mülki məhkəmələrin qanunvericiliyinə müraciətə üstünlük təşkil etməlidir.

Belə bir faktı xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrdə hərbi məhkəmələr icra qanadının bir hissəsi olaraq hərbi qüvvələr sahəsində, ədalət yox, məhz inzibati tribunalların tərkibinə daxildir. Bu o deməkdir ki, hərbi hakimlər vaxtaşırı olaraq hakimlərin təyin edilməsi üçün qüvvədə olan tələblərə və konstitusiya müddəalarına müvafiq şəkildə təyin edilmirlər. Bununla belə, belə bir cəhəti xüsusi olaraq yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün hallarda hərbi məhkəmələrə ədalət məhkəmələri nəzarət etməlidir. Bir çox ölkələrdə bu iş hərbi yurisdiksiya üzrə apellyasiya instansiyası qismində mülki apellyasiya məhkəmələrini təsis etmək vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Əmin olun ki:

1. Hərbi personal qanuna və dövlətin konstitusiyasına əməl edəcəyinizə and içir.
2. Təhsilə istənilən hərbi hazırlığın standart tərkib hissəsi kimi demokratiya, mülki hüquqlar və humanitar qanunun əsas dəyərləri və normaları daxilində stimulyaradılır.
3. Hərbi zabitlərə parlamentin üzvü olmaq icazəsi verilmir.
4. Yeni əsgərlərin və zabitlərin seçilməsi peşəkar meyarlara əsaslanır.
5. Hərbi qulluqçuların qeyri-qanuni və sui-istifadə məqsədi daşıyan əmrlərə itaət etməmək vəzifəsi rəsmiləşdirilmişdir.
6. Hərbi ruh müvafiq Davranış Məcəllələrindən irəli gələn və dəstəklənən möhkəm iradə ilə səciyələndir.
7. Hərbi qanunvericilik kompetensiyası müvafiq şəkildə məhdudlaşdırılır, hərbi məhkəmələrin çıxardığı qərarlardan isə istənilən zaman mülki məhkəmələrə şikayət etmək olar.
8. Təhlükəsizlik xidməti həm qanunda, həm də praktikada müvafiq məsuliyyət daşıyan bir qurumdur və təhlükəsizlik xidmətlərinə görə daxili məsuliyyət mexanizmləri istinad edilən yaramaz davranışın və ictimaiyyətdən daxil olan şikayətlərin daxili yoxlanılmasına və aidiyyəti şəxsləri cəzalandırmaya imkan yaradan qanunla təmin və tənzim edilməlidir; bu mexanizmlərin tətbiq edilməsini və təsirini yoxlamaq lazımdır. Yadda saxlayın ki, parlament müstəqil təhqiqatların aparılmasını tələb edir və bununla əlaqədar meydana çıxan şübhələr ətraflı şəkildə araşdırılır.

Hərbi qulluqçuların mülki hüquqları

- ❖ Hərbi xidmətin siyasi baxımdan neytrallığına və hərbi hazırlığa təmi-

nat vermək üçün hərbi qulluqçuların mülki hüquqları qanunla məhdudlaşdırılmalıdır.

- ❖ Yadda saxlayın ki, mülki hüquqların bu və ya digər şəkildə məhdudlaşdırılması və hərbi xidmətçinin bu hüquqlardan məhrum edilməsi birbaşa olaraq təhlükəsizlik xidmətinin vahid xarakteri və hərbi xidmətin vəzifələri ilə, yəni cəmiyyətdə gücün monopoliyası ilə əlaqələndirilməlidir.
- ❖ Mülki hüquqlara qoyulan məhdudiyyətin qəbul edilməsi verilən şikayətlərin təmin edilməsi üçün müvafiq şəkildə kompensasiya edilməlidir.

Qanunlara riayət etmə

- ❖ Hərbi xidmətçilərin, o cümlədən hərbi xidmətə çağırılanların qeyri-qanuni və qeyri-etik əməllərə və beynəlxalq insan hüquqları ilə ziddiyyət təşkil edən əməllərə itaət etməməsi qanunauyğun olaraq təmin edilir.
- ❖ Əmin olun ki, bu vəzifə təhlükəsizlik sistemi daxilində nəzərdə tutulmuş nizam-intizam sistemində həllini tapır.

Sui-istifadə və korrupsiya

- ❖ Təhlükəsizlik sistemində qalmaqal və ya başqa hadisələr, məsələn, korrupsiya və zor işlətmə halı baş verərsə cəld hərəkət edin.
- ❖ Müvafiq sorğuların kesirilməsinə və müvafiq səlahiyyətli orqan tərəfindən arzu edilən qərarın qəbul edilməsinə təminat verin.
- ❖ Hərbi və digər təhlükəsizlik xidməti personalının ikinci iş yerində işləməsinə və fərdi şəkildə, yaxud qrup/təşkilat formasında kommersiya fəaliyyətinə cəlb edilməsinə qadağan edən qayda yaradın.

Təhlükəsizlik sektorunda işçi heyətinin idarə olunması

Hərbdə qulluq etmək bir çox xüsusiyyətlərlə, məsələn fiziki risk, vaxtaşırı olaraq yerdəyişmə, ailədən ayrı düşmə kimi xüsusi şərtlərlə səciyyələnən bir peşədir. Parlamentlər hərbinin «məhz başqa bir iş olmadığını», onun digər peşələrdən fərqləndiyini nəzərə almalıdırlar. İşçi heyətinin müvafiq şəkildə idarə edilməsi, o cümlədən qanuna uyğun olan səfərbərlik, seçmə, mükafatlandırma, təhsil və digər sistem demokratik prinsiplərə uyğun olan və qanuna hörmət bəsləyən professional təhlükəsizlik sektorunun inkişafı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Parlamentlər peşəkar təhlükəsizlik xidmətinin yaradılması və onun işinin aparılmasına nəzarət etməlidirlər. Onlar işçi heyətinin idarə edilməsi planlarının inkişaf etdirilməsinə və həyata keçirilməsinə əmin olmalıdırlar. Belə ki, bu planların icrası demokratik və peşəkar mühitin yaradılmasına xidmət edir. Onlar daha sonra maaş, iş şəraiti, təqaüdlərin verilməsi və s. bu kimi tələblərin ödənilməsinə də diqqət yetirməlidirlər.

Cədvəl № 67

İşçi heyətinin idarə olunması: parlamentarilərin diqqət yetirməli olduqları əsas məqamlar

Parlamentlərə hökumətin təhlükəsizlik xidmətində çalışan işçi heyətinin idarə edilməsinə aid olan təkliflərinin aşağıda göstərilən məqamlar haqqında məlumat verilməlidir.

Ümumi siyasi məsələlər

- ❖ Parlament iclası təhlükəsizlik xidməti baxımından işçi heyətinin idarə edilməsi prinsiplərini qəbul etmək, yaxud illik büdcə təklifini və ya hər hansı başqa bir sənədi qəbul etmək üçün mü çağırılmışdır?
- ❖ İşçi heyətinin idarə edilməsi prinsipləri və güc strukturu ilə bağlı prinsiplər realdır mı və büdcə və milli iqtisadiyyat nöqtəyi-nəzərindən yol veriləndirmi.

Ümumi şərtlər

- ❖ Parlament silahlı qüvvələr, polis, yaxud kəşfiyyat xidmətində olduğu kimi hərbi qulluqçuların maksimum sayını müəyyənləşdirirmi?

- ❖ Parlament kateqoriya üzrə son hədd barədə qərar çıxarırmı?
- ❖ Personalın idarə edilməsi prinsipləri ictimaiyyətə çatdırılırmı?
- ❖ Parlament kateqoriya üzrə ümumi say, maaşlar, funksiyalar, boş iş yerləri və s. bu kimi müvafiq məlumatı əldə edirmi?
- ❖ Təhlükəsizlik sektorunda islahatların aparılması prinsipləri hərbi qulluqçuların müvəqqəti olaraq tərxis edilməsi ilə əlaqədardır mı?

Səfərbərlik və seçmə

- ❖ Hər bir vətəndaş, qadınlar da daxil olmaqla qanunda nəzərdə tutulduğu kimi istənilən vəziyyətdə işləyə bilirmi?
- ❖ Təhlükəsizlik xidməti üçün açıq səfərbərlik sistemi mövcuddurmu, bildiyimiz kimi, bunun əksi olan qapalı səfərbərlik sistemində yalnız cəmiyyətin xüsusi seqmentləri vəzifəyə dəvət edilir.
- ❖ Namizədlərin seçilməsi üçün peşəkar meyardan istifadə olunurmu?
- ❖ Təhlükəsizlik xidməti çərçivəsində çoxlu vakansiyalar varmı?
- ❖ İlk seçmədən sonra yüksək səviyyədə yayınma hallarına rast gəlinibmi?

Kadr təminatı

- ❖ Hərbi qulluqçuların səfərbər edilməsi və ləyaqət və keyfiyyət əsasında onlara stimül verilməsi ümumi işin aparıcı prinsipinə çevrilmişdir mi?
- ❖ Peşəkar periodik qiymətləndirmə sistemi mövcuddurmu?
- ❖ Bu sistem şəffaf, obyektiv və ədalətli dir mi?
- ❖ Təhlükəsizlik sistemi cəlbədcilik və digər bu kimi xüsusiyyətlərin olması ilə səciyyələnirmi?
- ❖ Hərbi qulluqçulara digər başqa maaşlı işdə işləmək qadağan edilmişdir mi?
- ❖ Əsas komandirlərin döyüş təcrübəsi varmı və onlar xaricdə sülh missiyasında xidmət edəblər mi?
- ❖ Parlament, yaxud müvafiq parlament komissiyasına hərbi nazir, yaxud digər müvafiq nazirlər məsləhət veribmi?

Mükafatlandırma

- ❖ Hərbi qulluqçuların maaşları digər peşə növləri üzrə verilən maaşlarla müqayisədə yüksəkdir mi və bu təhlükəsizlik xidmətinə iş bazarında özəl qurumlarla rəqabət aparmaq imkanı yaradır mı?
- ❖ Maaşlar vaxtında ödənilirmi?
- ❖ Hərbi qulluqçular ləyaqət və keyfiyyət prinsipləri əsasında mükafatlandırılırmı?
- ❖ Mükafatlandırma sistemi şəffafdır mı?
- ❖ Təqaüd və məzuniyyət sistemlərində hansı problemlər vardır?
- ❖ Xidmət edən şəxslərin maaşları və gəlirləri ilə bağlı olaraq təqaüdə çıxma sistemi qənaətbəxşdir mi? Hərbi xidmətçilər təqüdə çıxdıqda nə qazanır və nə itirirlər?

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Təhlükəsizlik işçisinin vəzifələri

- ❖ Silahlı qüvvələrə tapşırılan vəzifələrin, o cümlədən onların sayının milli iqtisadi mənbələrlə uyğunluq təşkil etməsinə əmin olun.

Təhlükəsizlik sistemində işləyən şəxsin mükafatlandırılması

- ❖ Hərbi qulluqçuların maaşlarının iş bazarında rəqabətə dözümlü olmaqla iqtisadi baxımdan davamlılığına və həyat səviyyəsi ilə uyğunluğuna əmin olun.
- ❖ Maaşların vaxtlı-vaxtında ödənilməsinə əmin olun.
- ❖ Yadda saxlayın ki, qeyri-adekvat maaşlar təhlükəsizlik xidmətinin cəlbəciliyini əlindən ala və yüksək ixtisaslı gənc qüvvələri ruhdan sala bilər.
- ❖ Yadda saxlayın ki, müvafiq mühit də maaşların və/yaxud ödənişlərin qeyri-adekvat səviyyəsi təhlükəsizlik xidmətinin korrupsiya əməlləri ilə səciyyələnməsinə gətirib çıxara bilər.
- ❖ Hərbi xidmətçilərin və onların xanımlarının maliyyə qazancları və üstünlükləri o dərəcədə olmamalıdır ki, bu, onları siyasi işlərlə məşğul olmağa sövq etsin. Onlar digər işçilərə verilən maliyyə üstünlükləri ilə müqayisədə balanslaşdırılmalıdır. Hərbi qulluqçulara verilən üstünlüklər vahid meyara əsaslanmalıdır.
- ❖ Qənaətbəxş təqaüdə çıxma planının mövcudluğuna əmin olun.

27-ci fəsil

Hərbi çağırış, siyasi və yaxud dini-etik mənsubiyyətinə görə xidmətdən boyun qaçırma

Demək olar ki, bütün dövlətlərin konstitusiyalarına dövlətin müdafiəsinin hər bir vətəndaşın vəzifəsi və mənəvi borcu olması müddəası daxildir. Bəzi dövlətlərdə bu vəzifə qanuna uyğun olaraq hər bir vətəndaşın silahlı qüvvələrdə xidmət etməsinə hazır olmasını şərtləndirir. Hərbi qulluğa çağırılma, məcburi hərbi xidmət (əsasən kişilərin) Konstitusiyada nəzərdə tutulmuşdur və qanunla aşağıda göstərilənlərlə şərtlənir:

- ✓ Məcburi hərbi xidmətə çağırılmalı olan şəxslər
- ✓ Xidmətin müddəti
- ✓ Çağırışdan möhlət / azad olma ilə bağlı tədbirlər
- ✓ Səfərbərlik prosedurları
- ✓ Hərbi xidmətdən yayınma ilə əlaqədar cəza və cərimələr və
- ✓ Minimum və maksimum yaş həddi.

Bundan əlavə, bir çox ölkələrin qanununda hərbi xidmətə getməkdən imtina etmək, yəni alternativ xidmət hüququ nəzərdə tutulmuşdur.

Hərbi xidmətə çağırılmanın faydası

Bir çox ölkələr hərbi xidmətə çağırılma əsasında ordu saxlayır. Bununla bağlı mühüm səbəb odur ki, həmin ölkələr hərbi xidmətə çağırılmaya demokratiyanın və milli mədəniyyətin dəyərli bir elementi kimi baxırlar. Artıq bu gün hərbi xidmətə çağırılma dünyanın bütün ölkələrində problemə çevrilmişdir. Bu ölkələrdə silahlı münaqişələrin yeni xarakteri ilə səciyyələnən müasir orduda hərbi xidmətə çağırılmanın faydası və arzu edilən olması barədə müzakirələr gedir. Bir neçə ölkədə hərbi xidmətə çağırılma artıq ləğv edilmiş, yaxud yaxın gələcəkdə ləğv ediləcəkdir; hətta müasir tarixdə hərbi xidmətə çağırılmanı «kəşf etmiş» Fransada bu, 2001-ci ildə ləğv edilmişdir. Bəzi mütəxəssislər böyük ordu saxlamağın artıq lüzumsuz olması və onun könüllü qüvvələrlə əvəz edilməsi ideyasını ortaya atırlar.

Cədvəl № 68

Bütün dünyada hərbi xidmət

Hərbi xidmət keçmək öhdəliyi: bir çox ölkələrdə hərbi xidmətə çağırılma yaşı 18 olsa da, bəzi ölkələrdə bu 16, 17, 19, yaxud 20 təşkil edir. Hal-hazırda bəzi ölkələrdə qadınlar da hərbi xidmətə çağırılır.

Hərbi xidmətin müddəti: bu, əsas etibarilə 6 aydan 3 ilə qədərdir.

Alternativ xidmət: bütün ölkələrin demək olar ki, yarısı alternativ hərbi xidmət meyarını qəbul etmiş və buna əməl edirlər.

Bir çox hallarda hərbi xidmətə çağırılmaqdan imtina etmək həbs cəzasının tətbiqi ilə səciyyələnir.

Mənbə: Komissiyanın qərarına uyğun olaraq hazırlanmış, Baş Katibin hesabatı, 1995/1983, UNCHR, 1997. E/CN.4/1997/99

Hərbi xidmətə çağırılmanın müsbət və mənfi cəhətləri

Hərbi xidmətə çağırılmanın müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil edərkən parlamentarlar aşağıdakıları yadda saxlamalıdır:

Hərbi xidmətə çağırılma nəyə görə olmalıdır?

Hərbi xidmətə çağırılmanın xeyrinə olan arqumentlərə əsas etibarilə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ Hərbi xidmətə çağırılma əsasən demokratiya ideyası ilə əlaqələndirilir, çünki bu, hər bir vətəndaşın borcu və məsuliyyətinə daxildir, çünki şamil edildiyi bütün şəxslərə “eyni gözlə” baxır: bütün vətəndaşlar, dini və irqi ayrılıqlara baxmayaraq hərbi xidmət keçməlidir; bəzi ölkələrdə hərbi xidmətə çağırılma ilə əlaqədar cins məsələsi nəzərə alınmır və buna görə də hərbi xidmətə çağırılma eyni dərəcədə həm kişilərə, həm də qadınlara şamil edilir.
- ✓ Hərbi xidmətə çağırılmış əsgərlər də hərbi forma geymiş vətəndaşlardır və onların varlığı silahlı qüvvələrin dövlət daxilində dövlət olmasının qarşısını alır. Hərbi xidmətə çağırılma buna görə də, cəmiyyətlə silahlı qüvvələr arasında demokratik körpü rolunu oynaya bilər.
- ✓ Ümumi şəkildə danışsaq, hərbi xidmətə çağırılma könüllülərdən təşkil edilən ordularla müqayisədə ucuz başa gəlir, çünki xidmətə çağırılmış əsgərlərə çəkilən xərc könüllü əsgərlərin maaşları ilə müqayisədə çox azdır.

Hərbi xidmətə çağırılma cəmiyyətin bütün təbəqələrinə şamil edilir. Buna görə də, hərbi xidmətə çağırılmış əsgərlər fərqli təhsil səviyyəsinə və iş təcrübəsinə aiddirlər, onların arasında mühasibdən tutmuş mühəndisə qədər və s. peşə sahiblərini tapmaq olar. Hərbi qüvvələr bu təhsil səviyyələrindən və iş təcrübəsindən həm də sülh missiyaları zamanı çox gözəl istifadə edə bilər,

çünki həmin şəxslərdən təşkil olunmuş silahlı qüvvələr konfliktdən yenidən çıxmış ölkələrdə infrastrukturun və digər qurumların yaradılması və bərpasında əvəzsiz rol oynayırlar.

Hərbi xidmətə çağırılmağa nəyə görə son qoyulmalıdır?

Bizim bütün dünya miqyasında hərbi xidmətin tədqiq edilməsi ilə bağlı apardığımız tədqiqatlar kütləvi orduların mövcudluğuna son qoyulmasının aşağıdakı əsas prinsiplərlə irəli sürür:

- ✓ Son 25 il ərzində, xüsusən Soyuq Müharibə başa çatdıqdan sonra bir çox ölkələrin silahlı qüvvələri həcm etibarilə kiçildi və bu, orduda xidmət etmək üçün məhdud sayda insanları hərbi xidmətə çağırmaqla nəticələndi. Xüsusən Avropa-Atlantik qurşağına daxil olan ölkələr öz ordularının sayını azaltdılar. Afrika və Asiya ölkələri Soyuq Müharibədən sonra ordularının sayının azalması üzündən sülh dividendindən az istifadə edəcəkləri gümanındadırlar.
- ✓ Silahlı qüvvələr zaman keçdikcə, daha da peşəkarlaşır və müasir texnologiyadan asılı vəziyyətə düşür. Əsgərlərin müasir silah sistemləri ilə kompleks şəkildə davrana bilməsi üçün uzun müddətli treyninqlərin keçirilməsi tələb edilir. Hərbi xidmətə çağırılmış əsgərlərin ümumən bu sistemlərlə lazımi şəkildə tanış olmaq üçün kifayət etməyən müddət ərzində xidmət etdikləri üçün ordular daha çox peşəkar könüllü əsgərlərə üstünlük verirlər.
- ✓ Sülh missiyaları təkcə elementar hərbi səriştənin olmasını deyil, həm də danışıqlar aparmaq və digər səriştələrin mövcudluğunu tələb edir. Bir çox hərbi xidmətə çağırılan əsgərlərdən konfliktdən yenidən qurtulmuş cəmiyyətlərdə sülhə dəstək verən əməliyyatları həyata keçirmək üçün tələb edilən təcrübəni əldə etmək məqsədilə istifadə olunur.
- ✓ Bəzi ölkələrin konstitusiyasında hərbi xidmətə çağırılmış əsgərlərdən milli ərazinin müdafiə edilməsi üçün istifadə etməyə, habelə həmin əsgərlərin bu məqsədlə xaricdə yerləşdirilməsinə məhdudiyətlər qoyulmuşdur.

Cədvəl № 69

Hərbi çağırışçıların təhqir edilməsi

Hərbi xidmətdə təzə çağırılan və artıq müəyyən qədər qulluq etmiş əsgərlər arasında qeyri-rəsmi ierarxiya mövcuddur. Belə bir qeyri-rəsmi ierarxiya əvvəllər hərbi xidmətə çağırılanların təzə gələnlərə hərbi işin qayda və ənənələrini öyrətdiklərinə görə əhəmiyyətlidir. Buna baxmayaraq bir çox hallarda, köhnədən xidmət edən əsgərlər qeyri-rəsmi ierarxiyadan öz şəxsi mənafeləri üçün sui-istifadə edir, belə ki, onlar daha gənc çağırışçıları işlədir və onları təhqir edirlər. Bu işə zabitlər tərəfindən kifayət qədər nəzarət edilməsə, belə bir qeyri-rəsmi ierarxiya bütövlükdə nəzarətdən çıxıb bilər və bu da gənc çağırışçıların vaxtaşırı olaraq təhqirlə, fiziki zor və digər hallarla rastlaşdıqları vəziyyətlərlə müşayiət edilə bilər. Avropa Şurasının çağırış təşkilatlarının qaydalarına uyğun olaraq, təhqir bir çox hallarda

bədən xəsarəti, hətta qətlə nəticələnən əsas problemlərdən biri sayılır. Hərbi çağırışçıların qorunması və hərbi xidmətin nüfuzunun saxlanması üçün zabitlər bu işlə əlaqədar çox ciddi nəzarət sistemini tətbiq etməlidirlər. Bundan əlavə, daxili və xarici nəzarət qurumları ifrat halları ciddi şəkildə araşdırmalı və hərbi xidmətdə ədalətin bərpasına çalışmalıdırlar.

*Mənbə: İlona Kiss, Sülh vaxtı hərbi çağırışçıların hüquqları, 2001
www.dcaf.ch və ECCO*

Şüurlu imtina və alternativ xidmət

Bəzi şəxslər dini, yaxud digər şəxsi mülahizələrə (zor tətbiq etməmə) və digər əxlaqi imperativlərə əsaslanıb özlərinin ana vətəni müdafiə etmək borcuna şübhə ilə yanaşırlar ("sən öldürməməlisən!"). Nəticə etibarilə, onlar belə bir hərəkətin müqabilində, yəni dövlətin əmrlərinə itaət etməməyin üstündə çox ciddi bir cəzanın, o cümlədən ölüm cəzasının tətbiq edilməsinə çox təcüblə yanaşırlar.

Keçən əsrin son yarısı ərzində silahlı qüvvələrdə xidmət etmək və silah daşımaqdan imtina etmək ideyası çox geniş şəkildə yayılmış və qəbul edilmişdir; bir çox dövlətlərdə bu, artıq qanunda əksini tapmışdır. Belə bir tendensiya mahiyyəti etibarilə bəzi ölkələrdə (Britaniya, Almaniya, İrlandiya, Hollandiya, Belçika, Lüksemburq, Fransa, İspaniya, İtaliya və Portuqaliya) məcburi hərbi xidmətin dəyişdirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Şüurlu imtina silah daşımaqdan imtina edən, yaxud istənilən hərbi treyninq və ya xidmət növündə iştirak etmək istəməyən insanlar tərəfindən irəli sürülür. Buna baxmayaraq, irəli sürülən bütün iradlar məntiqə əsaslanmalıdır, bu arqumentlər içərisində dini, fəlsəfi, yaxud siyasi səbəblər göstərilə bilər.

Parlamentin qərarı

Şüurlu imtinanın daha geniş yayıldığı halları nəzərə alsaq, bir çox dövlətlərin parlamentləri vətəndaşların hərbi xidmətə çağırılma öhdəliyindən hansı əsaslarla imtina etməsini qanuniləşdirmək barədə qərar qəbul etmişlər. Buna misal olaraq, ABŞ və bütün Şərqi Avropa dövlətlərinin rastlaşdığı halı göstərmək olar, Yunanıstan şüurlu imtina statusunu hələ 1997-ci ildə tanımışdır.

Şüurlu imtinanın tanınmadığı dövlətlərdə onlar adətən fərarilik, yaxud satqınlıq əsasında təqibə məruz qalır və bu iki cinayətin nəzərdə tutulması həmin şəxslərin çox yüksək cəzalara məruz qalmasını şərtləndirir. Digər dövlətlərdə xüsusi cəza kateqoriyası («inadçı itaətsizlik») mövcuddur və bu da Hərbi Məcəllədə öz əksini tapmışdır.

Şüurlu imtinanın tanınması: qərarı kim və hansı əsasla qəbul edir?

Şüurlu imtina kimi klassifikasiya edilən proseduraya adətən hər hansı bir şəxsin imtina ideyasına necə gəlməsinin, bu imtina ideyasının onun həyatına necə təsir göstərməsinin və bu əqidənin hərbi xidmətlə necə ziddiyyət təşkil etməsinin izahı daxildir. Çağırışçı üçün şüurlu imtina statusunu qəbul edib-etməməklə bağlı qərarlar adətən Əmək Nazirliyinə (İsveçrə, Bolqariya), Daxili İşlər Nazirliyinə (Sloveniya), yaxud Ədliyyə Nazirliyinə (Xorvatiya) tabe olan komissiya tərəfindən qəbul edilir.

Şüurlu imtina insan hüququ kimi

2000-ci ilin aprel ayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Komissiyasının 1998/77-ci qərarında göstərilən prinsiplərə uyğun olaraq bu təşkilat səs vermədən hər bir şəxsin məntiqlə, şüurlu dəlillərə əsaslanaraq hərbi xidmətdən imtina etmək hüququnun tanınması haqqında 2000/34 nömrəli qərar qəbul etdi və bu, insanın fikir azadlığı, habelə dini azadlığa olan hüququnun qanuni ifadəsi olaraq İnsan Hüquqlarının Universal Bəyannaməsində göstərilən şərtlərlə əsaslandırıldı və bu zaman Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Müqavilə əsas götürüldü. 1993-cü ildə BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyası şüurlu imtinanın Müqavilənin 18-ci maddəsindən irəli gələn hüquq olmasını təsdiq etdi, bu maddədə deyilir ki, «ölümcül zərbəyə malik qüvvədən istifadə etmə düşüncə azadlığı və hər hansı bir şəxsin dini, yaxud etiqadını nümayiş etdirmək hüququ arasında ciddi ziddiyyətin yaranmasına səbəb olur». BMT komissiyası daha sonra şərh edir ki, «bu hüququn qanuna uyğun olaraq, yaxud təcrübə əsasında tanındığı halda, onların şəxsi etiqadlarının təbiəti əsasında şüurlu imtina aktları arasında fərq olmayacaqdır; buna uyğun olaraq, artıq şüurlu imtinaya qarşı diskriminasiya siyasəti də həyata keçirilməyəcəkdir, çünki onlar hərbi xidməti keçə bilməmişlər».

Cədvəl № 70

BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Komissiyasının 1998/77 sayılı Qərarı: hərbi xidmətdən şüurlu imtina

Komissiya, (...)

İnsan Hüquqları haqqında Universal Bəyannamədə və Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Müqavilədə hər bir şəxsin yaşamaq, azadlıq və təhlükəsizlik hüququna, o cümlədən fikir azadlığı, vicdan və dini azadlığa, habelə ona qarşı ayrıseçkilik edilməmə hüququna malik olduğunu nəzərə alaraq, (...)

Hərbi xidmətdən şüurlu imtinanın vicdana əsaslanan prinsip və səbəblərdən irəli gəldiyini, o cümlədən dini, əxlaqi, etik, humanitar və digər bu kimi motivlərlə əsaslandırıldığını təsdiq edərək, (...)

1. Hər bir şəxsin ona məxsus olan, İnsan Hüquqları haqqında Universal

Bəyannamənin 18-ci maddəsində və Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Müqavilənin 18-ci maddəsində əksini tapan fikir, vicdan və din azadlığı hüququnun qanuni ifadəsi kimi hərbi xidmət keçməkdən şüurlu şəkildə imtina etmək hüququnun üzərinə diqqət yetirilir.

2. Bəzi ölkələrin heç bir sorğu-sual aparmadan şüurlu imtina iddiasını qəbul etməsini təqdim edir.
3. Dövlətləri müvafiq şəxslərin etiqadlarının xarakterinə uyğun olaraq şüurlu imtina halları arasında ayrışdırılmalı və tələbini nəzərə alaraq şüurlu imtinanın səmimi şəkildə irəli sürülmə-sürülməməsini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi olaraq müstəqil və tərəfsiz qərar çıxarın orqanlar yaratmağı nəzərdə tutan sistemə malik olmamağa çağırır.
4. Məcburi hərbi xidmətə çağırış sisteminə malik olan dövlətlərə belə bir təminatın mövcud olmadığı halda bu dövlətlərin şüurlu imtinanın müxtəlif formaları üçün təminat yaratmağa çağırır.
5. Dövlətləri şüurlu imtina hallarına görə həbs tədbirlərini həyata keçirməkdən və hərbi xidməti icra etmədiyinə görə müxtəlif cəza növləri tətbiq etməkdən çəkindirir, habelə heç bir kəsi artıq bir dəfə məhkum olunduğu xəyata görə təkrar şəkildə cəzalandırmamağa çağırır.

Qərar 1998/77, UNCHR

Alternativ xidmət

Şüurlu imtina statusunu tanıyan dövlətlərin əksəriyyəti qanunauyğun olaraq hərbi xidmətə alternativ olan başqa bir xidmət növünü həyata keçirməyi təsbit etmişlər. Bu alternativ xidmət iki şəkildə reallaşdırıla bilər:

- ✓ Silah daşmadan silahlı qüvvələrdə xidmət etmək;
- ✓ Xəstəxana, iş qabiliyyəti olmayan şəxslərin problemləri ilə məşğul olan qurumlar və digər sosial-rifah idarələrində çalışmaq, bəzən isə QHT, yaxud hökumətdaxili təşkilatlarda çalışmaq.

Alternativ xidmətin müddəti adətən hərbi xidmətdən uzun olur. Məsələn, Fransada hərbi xidmətin müddəti 10 ay olduğuna baxmayaraq, alternativ xidmət 20 ay çəkir; Avstriyada hərbi xidmətin 7 ay olduğuna baxmayaraq, alternativ xidmət 24 ay davam edir; Bolqarıstanda həqiqi hərbi xidmətin müddəti 6-9 ay olsa da, alternativ xidmətin müddəti 24 aydır.

Cədvəl № 71

Alternativ xidmət: İsveçrə nümunəsi

İsveçrə bir neçə Qərbi Avropa dövlətlərindən biridir ki, hərbi xidmətə çağırışı həyata keçirir. Bu, 1995-ci il tarixli Hərbi Təşkilat və 1995-ci il tarixli Hərbi Xidmət haqqında Qanunlarla, habelə Konstitusiyanın 59.1 maddəsi ilə tənzimlənir. Bu, 20 yaşından 42 yaşına qədər olan bütün kişilərə

şamildir. Hərbi xidmətin müddəti əvvəlcə 4 ay çəkir, daha sonra hər iki ildən bir bu müddətin üzərinə üç həftə artırılır.

1996-cı il tarixli Hərbi Xidmət haqqında Qanun etik, əxlaqi-fəlsəfi və dini səbəblərə görə şüurlu imtina hüququnu tanıdı. Sənaye və Əmək Nazirliyi ərizələri qəbul edir, bu Nazirlik qəzetlər vasitəsilə səfərbər edilmiş 120 müfəttiş arasından seçilmiş üç nəfərin daxil olduğu komissiyanın rəyinə uyğun olaraq qərarlar qəbul edir. Təxminən hərbi çağırış yaşında olan şəxslərin 5%-i şüurlu imtina statusu ilə qeydiyyatdan keçirilir. Şüurlu imtina statusuna malik olan şəxs kimi hüququ tanınmayan, lakin hələ də hərbi çağırışdan imtina edən şəxslər 4 aydan 5 aya qədər həbs edilə bilərlər.

Şüurlu imtina hüququna malik olan şəxslər hərbi xidmətin əvəzinə mülki xidmət keçirlər. Bu, ictimai mənafeyə xidmət edən hər hansı dövlət, yaxud özəl müəssisədə 450 gün xidmət etməkdən ibarətdir. Mülki xidmət xəstəxanalarda, gənclik mərkəzlərində, universitetlərdə və s. yerlərdə keçirilə bilər.

Mənbə: Şüurlu İmtina üzrə Avropa Bürosu

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Hərbi çağırış, yaxud imtina

- ❖ Məxsusi milli kontekstdə lehinə və əleyhinə olan bütün faktorları diqqətlə araşdırmaq.
- ❖ Bununla bağlı olaraq bu fəsildə istinad edilən elementləri yadda saxlayın və onların sizin kontekstdə nə dərəcədə uyğun gəlməsini müəyyənləşdirin.

Hərbi xidmətə çağırılanların təhqirə məruz qalması

- ❖ Zaman keçdikcə, hər hansı hərbi xidmətə çağırılan şəxs getdikcə daha çox sui-istifadə və zorakılığa məruz qalır.
- ❖ Hərtərəfli sorğuların aparılmasına və müvafiq sanksiyaların səlahiyyətli orqan tərəfindən qəbul edilməsinə əmin olun.
- ❖ Müdafiə Ombudsmanı vəzifəsi ölkənizdə yoxdursa, belə bir qurumun yaradılması və həmin quruma hərbi çağırışçılarla alqaldıcı davranışı təhlil etmək səlahiyyəti verilməsi ilə bağlı təkliflər diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir.

Şüurlu imtina statusu

- ❖ Sizin ölkənizdəki şüurlu imtinanın hüquqi statusunu müəyyənləşdirin, mümkün olduğu təqdirdə qanunauyğun olaraq bu halı müəyyənləşdirmək üçün mövcud qanunvericiliyə düzəlişlər etmək üçün düşünün.

- ❖ Məsələni nəzərdən keçirməklə bağlı son məlumatları əldə etmək üçün, habelə digər dövlətlərdə mövcud olan təcrübə ilə tanış olmaq üçün müvafiq addımlar atın.

Alternativ xidmət

- ❖ Sizin ölkənizdə alternativ xidmətin qanunla təmin edilməsini müəyyənləşdirin və mümkün olduğu təqdirdə bu halı müəyyənləşdirmək məqsədilə mövcud qanunvericiliyə düzəlişlər etmək təşəbbüsü ilə çıxış edin.
- ❖ Bu kontekstdə digər dövlətlərdə mövcud olan təcrübə ilə tanış olmaq üçün son məlumatlar əldə etməyə çalışın.

VIII bölmə

Maddi resurslar: Silah satışı və özgəninkiləşdirilməsi üzərində effektiv nəzarətin həyata keçirilməsi

Silah və hərbi avadanlıq alqı-satqısı

Təchizat siyasəti milli təhlükəsizlik konsepsiyası və müdafiə strategiyası kimi «yüksək səviyyəli» plan və siyasi xətlə birbaşa bağlıdır. Yeni silah, yaxud hərbi avadanlıqla bağlı bütün tələblər onların milli təhlükəsizlik siyasətinə uyğunluğu nəzərə alınmaqla yoxlanılmalıdır.

Milli təhlükəsizlik konsepsiyası özlüyündə müdafiənin təşkil edilməsi prosesində stabilliyə nail olmağa kömək edir və uzun müddətli müdafiə siyasətinin mükəmməlliyinə dəlalət edir. Müdafiə sektoruna verilən mənbələrə bərabər tutulan milli müdafiə siyasətindən irəli gələn məqsədlərə əməl etmək və müdafiə sektoru ilə ictimaiyyət arasındakı balansı qoruyub saxlamaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ordunun təchizatında şəffaflyq

Sabit ənənələrə malik olan istənilən demokratik cəmiyyətdə ümumən büdcənin formalaşdırılması prosesi, xüsusən də ordunun təchizatı şəffaf olmalı və ictimaiyyət bundan xəbər tutmalıdır. İctimai məsuliyyət nöqtəyindən ordu ilə bağlı yeridilən siyasət, planlar, büdcə və onun təchizatı arasında rəşional əlaqə olmalıdır. Təəssüf ki, əksər ölkələrdə parlamentin ordunun təchizatı ilə bağlı rəy söyləmək imkanı məhduddur.

Maliyyə vəsaitinin bölüşdürülməsi, yaxud təchizat əməliyyatına icazə verildiyi zaman parlamentin bu tipli əməliyyatın qanunauyğunluğunu yoxlaması çox vacibdir, burada xüsusi olaraq bir sıra silahların istehsalını, ticarətini, yaxud onlardan istifadə edilməsini məhdudlaşdıran beynəlxalq müqavilələri, məsələn Nüvə Silahlarının Yayılmaması haqqında Sazişi (1968), İnsan Öleyhinə Minalardan İstifadə, Onların Saxlanması, İstehsalı və Aparılmasını Qadağan Edən Ottava Kovensiyasını (1997), BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qərarlarını və s. nəzərə almaq lazımdır.

Parlamentlər eyni zamanda uzun illər ərzində əsas müdafiə avadanlığı ilə bağlı xərcləri hesablayarkən müvafiq qərar çıxarmaqda da çətinlik çəkirlər. Bu isə öz növbəsində malik olduqları məhsulları mümkün qədər yaxşı qiymətə satmaq marağında olan, habelə xarici, yaxud daxili silah təchizatına xüsusi həssaslıq göstərən ölkələrə əl verir.

Bu səbəblərə görə parlamentlər ordunun təchizatı ilə bağlı xüsusi komitələrin, yaxud digər komitələrin yaradılıb inkişaf etdirilməsində maraqlıdırlar. Bu şəkildə hərəkət edərkən onlar ordu təchizatı prosesindəki

şəffaflığı gücləndirmək və icra hakimiyyətini xalqın qarşısında məsuliyyət daşımağa sövq edə bilərlər.

Parlamentlərin qarşısında duran problem ondan ibarətdir ki, milli hökumətlər əsas silahlarla (təyyarə, zirehli maşınlar, artilleriya, idarəetmə və radar sistemləri, qanadlı raketlər və s.) bağlı rəqəmləri açıqlamağa həvəs göstərmirlər və uzun müddət ərzində onlar ictimaiyyətə aşağı kateqoriyalı silahların (kalibri 100 mm-dən az olan) göstəriciləri barədə məlumatı çatdırmırlar.

Silahlarla təchizat prosesinə başlanarkən hökumət müvafiq silahlarla təchizat planının uzun illəri əhatə edən perspektivdə ölkə üçün ifrat maliyyə xərcləri ilə nəticələnməsinə təminat vermək məqsədilə parlamentlə əməkdaşlıq etməlidir. Silahla təchizat proqramlarını digər ictimai prioritetlər kontekstində də nəzərdən keçirmək vacibdir. Buna görə də, tək-cə hərbi prioritetlər yox, digər faktorlar da müvafiq qərarın qəbul edilməsində rol oynayır. Parlament hərbi təchizatın cəmiyyətə təsirini və doğuracağı xərcləri qabaqcadan müəyyənləşdirə bilməlidir.

Cədvəl № 72

Nəyə görə parlament üzvləri hərbi təchizatın qayğısına qalmalıdır?

- ❖ İctimai ianələr cəlb edilir;
- ❖ Silah sistemləri haqqında qərarın qəbul edilməsi tək-cə texniki ekspertiza və təhlükəsizlik məsələsi olmayıb, pulun hansı səbəblərə görə silah alınmasına xərclənməsi barədə qərar çıxararkən nəzərə alınmalıdır və müvafiq məbləğ silahlara xərclənsə, bu zaman hansı silahların nəyə görə alınması da aydınlaşdırılmalıdır;
- ❖ Hərbi təchizat qısa və uzun perspektivdə ölkə üçün maliyyə xərclərinin meydana gəlməsi ilə nəticələnməməlidir;
- ❖ Şəffaf hərbi təchizat prosesləri, parlament qarşısında hesabat, korrupsiyanın, israfçılığın və dövlət vəsaitindən sui-istifadənin qarşısının alınması.

Əlahiddə şərait məxfiliyyət təminat verir mi?

Nümunəvi idarəetmə, xüsusən şəffaflıq kimi prinsiplər dövlət siyasətinin istənilən aspektini, o cümlədən silahların satılması və təchizatı ilə bağlı məsələləri əhatə etməlidir. Buna görə də, qərar qəbul edərkən hansı xüsusi şərtlərin istisna təşkil etməsini və bunların məxfilik ehtiyacını əsaslandırmasını yoxlamaq lazımdır.

Silahların satışı və təchizatı ilə bağlı prinsiplər şəffaflıq və ictimai məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Qərar qəbuletmə prosesində məxfiliklə bağlı səbəblər resipient tərəfindən, yaxud silah təchiz edən ölkələr tərəfindən tələb edilir və müvafiq izahatlar dəqiq göstərilməlidir. Bu səbəblər əməliyyatın

korrupsiya xarakteri daşmasına aparıb çıxararsa, bununla bağlı risklər hər iki tərəf tərəfindən müəyyənləşdirilməli və belə bir perspektivi aradan qaldırmaq üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Cədvəl № 73

Zəif, yaxud şübhəli silahların tədarükü siyasəti, yaxud son dərəcə məxfi tədarük prosesləri... ilə nəticələnə bilər.

- ❖ Silah sistemlərinin tədarükü üçün rəşional əsasın kifayət qədər olmaması;
- ❖ Milli və regional təhlükəsizlik baxımından arzu olunmayan nəticələrlə səciyyələnən qərarların səmərəsizliyi;
- ❖ Qonşu ölkələrin rəyi;
- ❖ Silah təchizatında və digər hərbi istiqamətli tədarük işlərində yol verilən korrupsiya;
- ❖ Ordu hissələrində lazımsız mübahisələrin predmetinə çevrilən, ictimai etibara ciddi ziyan yetirilməsi.

Təchizat haqqında hərtərəfli qərarın çıxarılması

Əsas silah sistemlərinin alındığı halda qərarın çıxarılması prosesi vasitəsilə aşağıdakı aspektlər üzrə istifadə olunan metodlar müəyyənləşdirilməlidir:

- ✓ Təhlükənin müəyyənləşdirilməsi prosesi;
- ✓ Müdafiə qabiliyyətinin yaradılması üzrə uzun müddətli konsepsiya;
- ✓ Yeni avadanlıq üçün material hərbi tədarük üzrə büdcənin bölüşdürülməsi;
- ✓ Texniki keyfiyyətə təminat və tədarükdən sonrakı audit prosesi;
- ✓ Tam həyati dövriyyə xərcləri, o cümlədən sazlaşma, yeniləmə və s. xərcləri;
- ✓ Kompensasiya üzrə təkliflərin müəyyənləşdirilməsi.

Bütün bu mərhələlərdə parlament monitorinqinin müəyyənləşdirilməsi və yoxlama prosesi israfçılığı, aldatmanı, yaxud sui-istifadə hallarını azaldacaqdır. Səmərəli nəzarəti həyata keçirmək məqsədi ilə parlamentlər hökumətlərin vaxtaşırı olaraq onlara ordu təchizatının bütün mərhələləri haqqında məlumat verməsini tələb etməlidirlər. Bununla belə, parlamentlər bütün təchizat kontraktları haqqında qərar qəbul etmək hüququna malikdirlər. Hollandiya parlamenti tədarük haqqında qərar çıxarılması prosesinin bütün mərhələlərinə nəzarəti həyata keçirən qanunvericilik nümunəsini özündə ideal şəkildə əks etdirir (bax: Hissə № 74).

Cədvəl № 74

**Müdafiə təchizatı üzrə Hollandiyanın siyasəti:
parlamentin nəzarət masştabı**

Hollandiyada parlamentin müdafiə məsələlərinə nəzarətlə bağlı çoxillik ənənə və iş təcrübəsi mövcuddur. Prinsip etibarilə dəyəri 25 milyon AVRO-dan artıq olan (25 milyon dollar ekvivalenti) təchizat haqqında çıxarılan bütün qərarlar parlamentdə təsdiqlənməlidir. Bunun mexanizmi, necə deyirlər, «əldə etmə» prosedurasıdır. Hökumət (portfelində müdafiə materialına malik olan Dövlət Müdafiə Katibliyinin praktikasında) əldə etmə mərhələsindən asılı olaraq dörd tip (A, B, C və D) arasından seçilmiş məktubu ünvanına göndərir. Təfərrüatına varmadan müxtəlif mərhələlər əsas etibarilə yeni silah sistemi ilə bağlı tələblərə uyğun olaraq Y istehsalçısından X sistemini satın almaq üçün konkret təklifə doğru irəliləyir.

Parlament əldə etmə prosesinin hər bir mərhələsində çıxarılan qərarlara təsir göstərmək mənasında müvafiq mövqeyə malik olur. Beləliklə, hökumət bu və ya digər silahın əvəz edilməsi, yaxud əldə edilməsi (yaxud əldə edilməli olan sistemlərin sayı) ehtiyacına stimül yaratdıqda, parlament buna qarşı dura bilər, yaxud müvafiq düzəlişləri həyata keçirə bilər. Tədarüklə bağlı yekun qərar təcrübədə belə bir hadisənin tez-tez baş vermədiyinə rəğmən rədd edilə, yaxud onun üzərində düzəlişlər aparıla bilər. Əksərən, hökumətin bütün proses ərzində nəzərdə tutduğu niyyətlərə əsas etibarilə parlamentdə müzakirə edilən dörd tip məktub (A, B, C və D) təsir göstərir.

100 milyon AVRO məbləğindən artıq olan əsas layihələr üzrə bu xüsusda parlament qarşısında daha ətraflı hesabatın verilməsi ilə şərtləndirilən xüsusi proseduranın olması tələb edilir. Bunun tipik nümunəsi Hollandiya hökumətinin Amerika F-16 təyyarəsinin sələfi olan qırıcların hazırlanma mərhələsində iştirak etmək üçün irəli sürdüyü niyyətdir. Ancaq demək lazımdır ki, digər əsas böyük layihələr də, məsələn Hava Mobil Briqadası və s. mövcuddur.

Nəticə etibarilə belə görünür ki, Hollandiyada hazırkı vəziyyət bütün müvafiq problemlərin geniş surətdə müzakirəsi ilə səciyyələnir. Parlamentdə maliyyə məsələləri ən əhəmiyyətsiz təsir bağışlayan texniki təfərrüatına qədər araşdırılır və nəzarətdə saxlanılır. Nəticə etibarilə burada müvafiq məsələlər keyfiyyət səviyyəsində qaldırılır və bu zaman məlumatın müstəqil mənbələrdən, məsələn müstəqil müdafiə qurumundan alınmasına və əks dəlillərin mövcudluğuna diqqət yetirilir. Nəticə etibarilə, sənaye və lobbicilərin rolu və onların müdafiə komitəsinə daxil olması vaxtaşırı olaraq müzakirə obyektinə çevrilir. Bununla belə, bu baxımdan elə bir nəzərə çarpacaq insident qeydə alınmır, əlbəttə ki, tək-tük kiçik münaqişələri istisna etmək şərtilə

Mənbə: Hollandiya 2002, parlamentin keçmiş üzvü Jan Hoekema.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Ordunun təchizatına nəzarət

- ❖ Parlamentar qanunlarda əksini tapacaq ordu təchizatı ilə bağlı ehtiyaclara nəzarət edir.
- ❖ Təhlükəsizlik sektoruna parlament nəzarətinin tam olması və aşağıda göstərilənlərə qayğı və diqqət göstərməklə təchizatın bütün aspektlərini əhatə etməsinə əmin olmaq:
 - Təhlükəsizlik ehtiyacları;
 - Regional silahlanma ilə nəticələnən neqativ münasibət mənasında anlaşılan regional siyasi yekunlar;
 - Bütöə öhdəlikləri (qısa və uzun müddətli) və
 - Özəl və dövlət sektorunda milli sənayenin nəticələri.

Ordu təchizatında şəffaflyq və məsuliyyət

- ❖ Parlamentin hərbi və avadanlyq təchizatı prosesində söz demək səlahiyyətinə malik olmasına əminlik;
- ❖ Parlamentin, yaxud onun səlahiyyətli komissiyasının müvafiq gəlmiş halda adi əsas silah növlərinin (təyyarə, zirehli maşınlar, artilleriya, nəzarət və radar sistemləri, qanadlı raketlər və hərbi gəmilər) və kiçik kateqoriyalı silahların (kalibri 100 mm-dən az olan silahlar) əldə edilməsi və texniki keyfiyyəti haqqında ətraflı hesabatla çıxış etməsinə tələb etmək;
- ❖ Parlamentin uzun müddətli müdafiə qabiliyyətinin yaradılması konsepsiyası ilə çıxış etməsinə əmin olmaq;
- ❖ Təchizat üzrə məxfiliklə bağlı məsələlərin müzakirə olunmasına və hərbi konfidensiallyğın bütün tələblərinə cavab verən qanunverici proses vasitəsi ilə parlamentdə ətraflı müzakirəsinə əmin olmaq.

Təchizatın təsirinin təhlili

- ❖ Təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı təchizat planının məntiqi olmasını təhlil etmək.
- ❖ Parlamentin digər ictimai ehtiyaclar və ictimai prioritetlərlə müqayisədə ordunun təchizatı ilə bağlı maliyyə vəziyyətini öyrənməsinə əminlik yaratmaq və bu işi yerinə yetirərkən ölkənin iqtisadi və sosial stabilliyinin pozulmamasına diqqət yetirmək;
- ❖ İfrat ambisyozy silah təchizatı haqqında qərarları çıxarmamaq məqsədilə parlamentdəki mövcud prosedurdan istifadə etmək. Parlamentlər ölkə üçün uzun müddət ərzində böyük hərbi xərclərlə nəticələnməyən rasiyal planların hazırlanmasına təminat verməlidirlər.

Təchizatın audit edilməsi

- ❖ Müdafiə siyasəti və planlar, müdafiə büdcəsi və silah və hərbi avadanlıq xərcləri arasındakı uyğunluğa nəzarət etmək;
- ❖ Müqavilənin icra edilməsindən sonra silah sistemlərinin auditini həyata keçirmək.

Təchizat üzrə parlament komissiyası

- ❖ Silah təchizatı komissiyası, yaxud subkomissiyasının artıq mövcud olmasına baxmayaraq, siyasi planlaşdırma, maliyyə planlaşdırması və audit, müdafiə sənayesi, tədqiqat və inkişaf arasında əlaqənin əhəmiyyətini daha da artırmaq və vurğunu bunun üzərinə salmaq lazımdır.
- ❖ Bununla əlaqədar olaraq digər parlamentlərdən mövcud olan oxşar qurumların prosedura və təcrübəsini öyrənmək lazımdır.
- ❖ Parlament qurumunun ekspert məsləhətindən istifadə edə biləcəyinə əminlik yaratmaq.

29-cu fəsil

Silah ticarəti və özgəninkiləşdirilməsi

Parlament həm silah ticarəti, həm də ordunun yerləşdirilməsinə nəzarətdə əhəmiyyətli rol oynayır. Ordunun təchizatını idarə edən qayda və proseduralar milli təchizat qanunu, milli büdcə və maliyyə qanunları, yaxud münaqişələrin həll edilməsi ilə bağlı qanunlarda şərh edilən qaydalara uyğun gəlməlidir. Silah ticarəti və yerləşdirmə siyasəti və onun hüquqi cəhətləri şəffaflıq və məsuliyyət prinsiplrinə əsaslanmalıdır.

Cədvəl № 75

Ordunun yerləşdirilməsi: təyinat

Ordunun yerləşdirilməsi silah əldə etmək, yaxud satmaq məqsədilə dövlətlərin və qeyri-dövlət orqanlarının cəlb edildiyi bütün fəaliyyət növlərinin əhatə edilməsi kimi başa düşülür. Ordunun yerləşdirilməsinə silahların satışı, yaxud ticarəti, alışı, yaxud tədarükü daxildir.

Silah ticarəti və yerləşdirmə ilə bağlı milli siyasət

- ✓ Hökumət silahların satışı haqqında siyasi xəttini və müvafiq qanunvericilik aktını şərh etməlidir ki, bu da son nəticədə qəbul edilmək məqsədilə parlamentə təqdim edilir. Bu siyasətdə adi silahların satışının prinsipləri müəyyənəşdirilməli və bu zaman xüsusi olaraq aşağıda göstərilənlər nəzərə alınmalıdır:
- ✓ Adi silahların idxalı və ixracı müvafiq parlament komitəsi tərəfindən göstərilən nəzarətin predmetini təşkil etməlidir;
- ✓ Silah ticarəti ilə bağlı prinsiplər BMT-nin Nizamnaməsinə, Beynəlxalq Qanuna və BMT-nin Silahlarla Bağlı Embarqolarına uyğun gəlməli və burada silah alan ölkələrin iqtisadi, siyasi, əxlaqi və təhlükəsizlik problemləri də nəzərə alınmalıdır;
- ✓ Qərar çıxarılması prosesində şəffaflıq prinsipi professional məsuliyyətə təminat vermək məqsədi daşıyır;
- ✓ Qeyri-etik satış praktikasının aradan qaldırılması mexanizmləri BMT və digər qurumların tövsiyələrinə və digər ölkələrdəki ən yaxşı təcrübəyə əsaslanmaqla qanunvericilikdə əksini tapmalıdır; təchizatçılar və resipientlər müvafiq kodlu anketləri doldurmaldırlar;
- ✓ Parlament resipient ölkələrin parlamentləri tərəfindən qəbul edilmiş təbii müdafiə ehtiyacları ilə bağlı satılmış silahların xarakteri və tipini təsdiq

- etmək gücünə malik olmalıdır;
- ✓ Silah təchiz edən ölkələrin parlamentləri silah alan ölkələrin insan hüquqlarına və əsas insan azadlıqlarına hörmətlə yanaşmasını və həmin ölkələrdə silah təchizatı ilə bağlı qərarlar çıxarırlarkən məsuliyyətin mövcudluğunu təsdiq edə bilməlidirlər;
 - ✓ Parlament silah satışının sülh üçün təhlükə törətməməsini, regional gərginliyi artırmayacağına, silahlı toqquşmalara gətirib çıxarmayacağını təsdiq edə bilməlidir və bu zaman müvafiq silah satışı əməliyyatları nəticəsində stabilliyi pozan silah sistemlərinin, yaxud kiçik silahların dövrüyyəyə daxil olması vasitəsilə regional sabitlik pozulmamalıdır; parlamentin müdafiə komissiyası regional sabitliyə təhlükə yaradılması haqqında dialoqa başlayarsa, həddindən artıq silah tədarükü və korrupsiya ilə nəticələnən konfidensiallıq regional debatda açıqlınmalıdır;
 - ✓ İdxal sertifikatında əksini tapan şərtlərlə ziddiyyət təşkil edən məqsədlər baxımından təkrar ixrac edilmiş və satılmış silahların aradan qaldırılması məqsədilə müvafiq mexanizmlər işlənib hazırlanmalıdır.

Parlament milli silah satışı proseslərinin müstəqil nəzarətin predmetini təşkil etməsinə təminat vermək məqsədilə müstəqil audit prosedurasını müəyyənləşdirməlidir. Bu iş parlament tərəfindən müəyyənləşdirilmiş prinsip və iş qaydalarına uyğun olaraq aparılmalıdır. 76-cı cədvəldə silah satışı üzrə milli strategiyalar üzrə müvafiq beynəlxalq müqavilə və məcəllələrin nümunələri verilmişdir.

Cədvəl № 76

Silahların yerləşdirilməsi üzrə regional tədbirlər

❖ Avropa Davranış Məcəlləsi

Avropa İttifaqı Şurası 8 iyun 1998-ci il tarixdə Avropa Davranış Məcəlləsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu qərardan məqsəd silahların Avropa Birliyi ölkələrindən insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulduğu qeyri-sabit dünya ölkələrinə və regionlarına axınının qarşısını almaqdır. Avropa İttifaqının üzv-dövlətləri silah ticarəti ilə bağlı siyasətin qəbul edilməsi üçün bir neçə qeyri-dövlət təşkilatının təzyiqləri altında 8 il keçdikdən sonra bu qərarı qəbul etmişlər. Məcəlləyə silah ticarəti ilə bağlı həssas məqamların siyahısı daxildir və burada sonuncu istifadəçinin müəyyənləşdirilməsi və ona nəzarət sistemi, o cümlədən ixrac lisenziyalarının verilməsi və bundan imtina edilməsi üzrə qarşılıqlı məlumat və məsləhət mübadiləsi sistemi əksini tapır.

Avropa Davranış Məcəlləsi onun üzvü olan ölkələr üçün hüquqi öhdəlik yaratmış və burada həmin ölkələrin bu Məcəlləyə əməl etməməsinə görə hansı müvafiq məsuliyyəti daşmasını bildirən heç bir mexanizm də mövcud deyildir. Belə ki, bu Məcəllə insan hüquqlarını pozan ölkələrə ixracı məhdudlaşdırmaq üçün daha ciddi ixrac qanunvericiliyinə malik olan ölkələr tərəfindən hazırlanmışdır və ikitərəfli məsləhət mexanizminin mövcudluğunu şərtləndirir.

Məcəllədə üzv dövlətlərin silah ixracı prosesinə başladığı zaman müraciət etməyə borclu olduqları səkkiz meyar mövcuddur:

- 1) «Avropa Birliyi ölkələrinin beynəlxalq öhdəliklərinə, xüsusən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının sanksiyalarına (...).
- 2) Son nəticədə ölkədə insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılması (...).
- 3) Son təyinat ölkəsindəki daxili vəziyyət, gərginlik və silahlı toqquşmalar (...).
- 4) Nəzərdə tutulan resipientin təklif edilən ixracdan başqa bir dövlətə qarşı aqressiv şəkildə və ya bundan ərazi iddiası ilə bağlı istifadə edəcəyi üzrə aşkar risk olduğu halda üzv dövlətlər ixrac lisenziyasını buraxmayacaqdır.
- 5) Üzv dövlətlərin və müvafiq ərazilərin milli təhlükəsizliyi baxımından.
- 6) Silah alan ölkənin beynəlxalq ictimaiyyətə qarşı, xüsusən onun terrorizmə münasibəti, müttəfiqlərinin kimliyi və beynəlxalq qanunlara hörməti.
- 7) Alıcı ölkəyə göndərilən, yaxud arzu olunmayan şərtlər daxilində təkrar ixrac edilən avadanlığın doğurduğu risk (...).
- 8) Silah ixracatının resipient ölkənin texniki və iqtisadi gücü ilə uyğun gəlməsi (...).

Mənbə: <http://europa.eu.int>

❖ Amerika Dövlətləri Təşkilatı və silahların yerləşdirilməsi

Amerika Dövlətləri üzrə regional silah ticarətindəki şəffaflıq Amerika Dövlətləri Təşkilatının 19 üzvünün (OAS) adı silahların yerləşdirilməsi haqqında müqavilə imzalandığı zaman inkişaf etmişdir. Qvatemala şəhərində ümumi yığıncaqda qəbul edilmiş Adi Silahların Əldə Edilməsinin Şəffaflığı haqqında Amerikadaxili Konvensiya ona imza atan şəxslərdən böyük silahların ixracı və idxalı haqqında hər il məlumatları açıqlamağı tələb edir.

3-cü maddəyə uyğun olaraq, «Üzv tərəflər hər il əvvəlki təqvim ilində Adi Silahların İdxalı və İxracı, ümumən İdxalla bağlı, İxrac Edən Ştat və İdxal Edilmiş Adi Silahların Miqdarı haqqında müvafiq orqana məlumat verməlidirlər; bu hesabatda ixrac əməliyyatları, idxal edən ştat və ixrac edilmiş adi silahların miqdarı və tipi haqqında məlumat əksini tapmalıdır. Hər bir ştat özünün əldə etdiyi adi silahların təyinatı və modeli haqqında əlavə məlumatı da təqdim etməlidir» (...). Bundan əlavə, ştatlar bir-birlərinə idxal əməliyyatları, milli səviyyədə istehsal sayəsində əldə etdikləri adi silahlar haqqında, habelə bu hadisənin baş verməməsi haqqında məlumat verməlidirlər (Maddə 4).

Mənbə: <http://www.oas.org> 2002

Silahla bağlı beynəlxalq embarqolara hörmətlə yanaşılması

Verilmiş sanksiyalar beynəlxalq ictimaiyyətin əlində hər hansı bir dövlətin faktiki davranışının təqdir edilməsinə verilən siqnaldır və bu siqnal o zaman göndərilir ki, həmin dövlət müvafiq hərəkəti nəticəsində beynəlxalq qanunu pozmuş olsun, yaxud sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə törətmiş olsun. Bunun hüquqi əsası BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsində göstərilmişdir, bu maddələrin müddəaları BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə üzv dövlətlərə müraciət etmək imkanını yaradır. 1945-ci ildən 1990-cı ilə qədər BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası yalnız iki ölkəyə sanksiya tətbiq etmişdi. 1990-cı ildən etibarən BMT Təhlükəsizlik Şurası cəmi 12 sanksiya tətbiq etmişdir.

Bu baxımdan, silahların haraya gedəcəyini müəyyənləşdirən «son istifadəçi» şəhadətnaməsinin tələb edilməsi parlamentin əlində silahların yerləşdirilməsinə lisenziya verən proseduranın göstəricisi olan alətdir. Bununla belə, bu sahədə də çoxlu sui-istifadə hallarına yol verilmiş və nəticə etibarilə son istifadə şəhadətnamələri qeyri-qanuni yolla hazırlanmışdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının adi silahlar haqqında registri

1991-ci ilin 06 dekabr tarixində Baş Assambleya Baş Katibdən BMT-nin Nyu Yorkdakı mənzil iqamətgahında universal və ayrışəkiliyə əsaslanmayan adi silahların registrini təsis etməyi xahiş etməklə «silahlanma üzrə şəffaflıq» adlı 46/36L nömrəli qərar qəbul etdi, həmin qərara görə adı çəkilən registrə silahların beynəlxalq səviyyədə yerləşdirilməsi, o cümlədən üzv dövlətlər tərəfindən hərbi silah-sursat və s. haqqında verilən məlumat daxil edilir.

Registr döyüş tanklarını, zirehli maşınları, iri kalibrli artilleriya sistemlərini, döyüş təyyarələrini, hücum vertolyotlarını, döyüş gəmilərini və qanadlı raketləri əhatə edən yeddi əsas silah kateqoriyasından ibarətdir. Baş Katib vaxtaşırı olaraq Baş Məclisə 110 hökumət tərəfindən registrdə əksini tapan adi silahların idxal və ixracı haqqında verilmiş məlumatları əhatə edən hesabatı təqdim edir. Bu hesabatı eyni zamanda hökumətlər tərəfindən milli istehsal nəticəsində həyata keçirilən tədarük haqqında verilmiş məlumatlar da daxil edilir. Bax: <http://disarmament.un.org/cab/register.html>.

«Güclü sanksiyalara» olan ehtiyac

BMT-nin Baş Katibi tam iqtisadi sanksiyaları «küt alət» kimi səciyyələndirmişdir. Yəni həmin sanksiyalar heç də həmişə təsirli olmur və vaxtaşırı olaraq qonşu ölkələrə, o cümlədən nişangaha çevrilmiş ölkələrin əhalisinə bədbəxtlik gətirir. Buna görə də, bəzi şəxslər inanır ki, bu məqamda daha dar sahəni hədəfə çevirən güclü və qəfil sanksiyalara ehtiyac vardır. Silahla bağlı qoyulan embarqolar bu tipli sanksiyalara nümunə ola bilər ki, bu da maliyyə və səfər embarqolarından sonra gəlir. Güclü sanksiyalar rejii-

mi və ölkənin iqtidarda olan elitasını hədəfə alır və bu zaman sadə xalqı və müxalifəti nişangaha götürür. Bununla belə, intensiv sanksiyaların xüsusi çətinlik yaratması təcrübədə özünü bir daha sübut etmişdir. Bu sanksiyalar tətbiq edilməzdən qabaq dəqiqləşdirilməli və işlənilib hazırlanmalıdır (bax: Cədvəl № 77).

Cədvəl № 77

Silahlar barədə daha yaxşı sanksiyaların hazırlanması: parlamentlər nə edə bilər?

Silah ixrac edən ölkələrin parlamentləri aşağıdakı tələblərin ödənilməsinə təminat verməlidirlər:

- ❖ BMT-nin tətbiq etdiyi silah embarqolarının pozulmasını cinayət kimi səciyyələndirən qanunvericilik, o cümlədən inzibati şərt və qaydalar;
- ❖ Embarqonun həyata keçirilməsi üçün əsas departamentə həvalə edilmiş hökumətə əlaqələndirmə funksiyası;
- ❖ Hökumət departamentləri və hökumətlər arasında şübhəli yüklərin, tranzit yolların və brokerlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə məlumat və kəşfiyyat məlumatlarının mübadiləsi;
- ❖ Embarqo tətbiq edilmiş malları göstərən nəzarət siyahıları;
- ❖ Malların mənşə məntəqəsinə qaytarılmasını deyil, açıq-aşkar embarqonun pozulması ilə şərtlənən şübhəli yüklərin müsadirə edilməsi səlahiyyəti;
- ❖ Qeyri-qanuni silah tədarükünün dondurulması, yaxud müsadirə edilməsi ilə bağlı müddəalar;
- ❖ Bu və ya digər yerə göndərilməsi mümkün olan silah yüklərinin izlənməsi və müəyyənləşdirilməsi.

Mənbə: BİCC-nin www.bicc.de, veb saytı əsasında, 2002

Soyuq müharibədən sonrakı irs: ifrat tədarük və yerləşdirmə

Soyuq müharibə bütün dünyada silahların müsadirə edilməsi prosesində azalmaya gətirib çıxartdı. Bu o deməkdir ki, milyonlarla silah normadan artıq hesab edildi. Normadan artıq silahların müvafiq şəkildə idarə edilməməsi bütün dünyada milyonlarla silahın dövlətdəndövlətə keçirilməsi ilə nəticələnsə də, bu zaman həmin silahların müvafiq dövlətlərdən qeyri-dövlət qruplaşmalarına keçməsi və beləliklə də ictimai nəzarətdən kənar qalması hadisələri də müşayiət edildi. Açıq şəkildə desək, bu silahların əksəriyyəti oğurlanmış silah arsenalına daxildir.

1990-cı illərdə ticarəti aparılmış bütün əsas adi silahların təxminən beşdə iki hissəsinin mənbəyi artıq ehtiyatlardır. Artıq silahların mövcudluğunun əsas səbəbi 1990-cı illərdə mövcud olan beynəlxalq silah ticarətinə uyğun olaraq keçmiş Sovet blokuna məxsus olan çox böyük bir arsenalın birdən-birə

mərkəzi hakimiyyətin nəzarətindən çıxması olmuşdur. Mövcud iqtisadi şərtlər və artıq silahların böyük miqdarda olması, habelə digər silah arsenal-ları sabit dönrli valyuta üçün mənbəyə çevrilmişdi. Digər tərəfdən bu da doğrudur ki, bir çox satış əməliyyatları yerlərdəki siyasi hakimiyyətlə əlaqəsi olan, yaxud olmayan cinayət şəbəkələri tərəfindən təşkil edilmişdi. Bununla belə, keçmiş Sovet bloku malik olduğu silah arsenalını satış bazarına çevirən yeganə blok deyildi. Elə bir neçə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr də bu cür hərəkət edirdilər.

Cədvəl № 78

Artıq silahlarla ticarət: tərksilah nəticəsində yaranan əlavə sursat

«Yeni silahlarla ticarətin səviyyəsinin aşağı düşməsinə baxmayaraq statis-tika ikinci əldən artıq silahların satış səviyyəsi haqqında məlumatları çatdırır. Təkan və dartma faktorlarının kombinasiyası həmin artıq ehti-yatın tədarükünə də təsir göstərirdi. Tərksilah, atəşin kəsilməsi və s. üzrə sazişlər bütün dünya üzrə 165,000 sayda əsas silahların inventarının yaradılması ilə nəticələndi ki, bunların 18,000-dən artığı 1990 və 1995-ci illər arasında ixrac edilmişdi. Əvvəlcə, 1994-cü ildə artıq silahların ticarəti yeni silahların ticarəti ilə müqayisədə böyük vüsət almışdı. Mövcud artıq silahların ticarətinin aşağı qiymətlərlə həyata keçirilməsi, yaxud yardım proqramları daxilində icra edilməsi baş verirdi. Belə bir ticarət tərksilah sahəsində ciddi problemlərin yaranması ilə səciyyələnirdi».

Mənbə: Helbert Vulf, 1998, Bonn Beynəlxalq Kommersiya Mərkəzi, www.bicc.de

Aydındır ki, silah respientləri daha az inkişaf etmiş ölkələr olmaqla nisbətən zəif nəzarət strukturlarına malikdirlər. 1990-cı illər ərzində ən azı 90 ölkə artıq silah ehtiyatlarını idxal etmişdi. Belə bir faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, kiçik silahlar xüsusilə ciddi nəzarət altında olmalı və qanunvericilik hökumət qarşısında öhdəliklər qoymalı və hərbi qurumlar hər il məruz qaldıqları itki və təhlükələr haqqında parlamentə hesabat verməlidirlər.

Qlobal silah tədarükünün beş illik müddət ərzində həyata keçirilməsi 1997-2001-ci illərə təsadüf edir. Bu, əsas etibarilə 1997-2001-ci illərdə ən böyük təchizatçı sayılan ABŞ-ın tədarük payının azalması, yəni 1998-ci ildən etibarən silah tədarükünün 65% azalması ilə izah edilir. Rusiya həmin müd-dət ərzində ikinci ən böyük təchizatçı sayılırdı. 2000-ci ildən 2001-ci ilə qədər silah tədarükündə baş verən 24% artım 2001-ci ildə Rusiyanı ən böyük tədarükçüyə çevirdi. (Mənbə: SİPRİ, illik kitab 2002).

Cədvəl №79

Kiçik silahların ticarətində mövcud olan göstəricilər

«Kiçik silahların istehsal həcmnin hal-hazırda soyuq müharibənin son illərində mövcud olduğundan az olması, milyonlarla belə silahların hər il istehsal edilməsi (...), qlobal silahların istehsalı, o cümlədən silah-sursatın tədarükü 2000-ci ildə ən azı dörd milyard ABŞ dolları dəyərində qiymətləndirilmişdir. Həcm etibarilə bu, belə dəyərləndirilmişdir ki, təqribən 4.3 milyon yeni kiçik silah təkcə 2000-ci ildə istehsal edilmişdir (...), bu da soyuq müharibə dövründə illik orta həcmə müqayisədə səviyyənin 30% aşağı düşməsi deməkdir».

«Yeni kiçik silahlara tələbat rədd edildikdə (...), bazarın təchizat aspekti şübhə altına qalır». İki onillik ərzində, 1980-ci illərdə şirkətlərin sayı təqribən üç dəfə artmışdır».

(...) İstənilən şəxs istənilən yerdə və istənilən qiymətə silah sata bilən, kiçik silah istehsal edən şirkət və ölkələrin sayının artması hal-hazırda bununla izah edilə bilər ki, bunun üçün müvafiq orqanlardan icazə almaq elə bir çətinlik törətmir, həmin silahları terroristlərin, cinayətkarların əldə etməsi üçün də böyük əngəllər mövcud deyildir. Kiçik silah istehsalı üzərinə hökumət nəzarətinin olması hazırda beynəlxalq aləmdə ən mühüm məsələlərdən biridir.

Mənbə: Small Arms Survey 2001, Oksford Universiteti

Cədvəl № 80

Odlu silahların və kiçik kalibrli silahların qeyri-qanuni ticarətinə qarşı BMT-nin iş proqramı: parlament üzvləri üçün fokus nöqtələri

«Odlu silahların və kiçik kalibrli silahların qeyri-qanuni ticarətinin qadağan edilməsi və kökünün kəsilməsi məqsədilə Kiçik Kalibrli Silahların və Odlu Silahların Qeyri-qanuni Ticarəti haqqında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2001-ci ilin iyul ayında Nyu Yorkda keçirilmiş Konfransında iştirakçı dövlətlər milli, regional və qlobal səviyyələrdə çox geniş aspektli siyasi öhdəliklər qəbul edilmişdir. İştirakçı dövlətlər aşağıda göstərilən öhdəliklərə imza etmişlər:

Milli səviyyədə

- ❖ Kiçik kalibrli silahların və odlu silahların istehsalına səmərəli nəzarəti həyata keçirmək üçün adekvat qanun, prinsip və inzibati proseduraları bunların mövcud olmadığı yerlərdə, müvafiq yurisdiksiyalar daxilində tətbiq etmək, bu qaydaları həmçinin həmin silahların ixracı,

idxalı, tranzit və təkrar tədarükünə də şamil etmək,

- ❖ Qeyri-qanuni olaraq kiçik kaliberli və odlu silahların istehsalı, ticarəti, saxlanması, ötürülməsi və bunların əldə edilməsi üçün maliyyə vəsaitinin sərf edilməsi ilə məşğul olan qrup və fərdlərin müəyyənləşdirilməsi və milli qanunvericiliyə uyğun olaraq həmin qrup və fərdlərə qarşı tədbirlər görmək;
- ❖ Kiçik kaliberli silahların və odlu silahların müvafiq yurisdiksiya daxilində istehsalı, saxlanması və tədarükü haqqında mümkün qədər tez müddətdə hərtərəfli və dəqiq məlumatların aparılmasına təminat vermək;
- ❖ Dövlət tərəfindən buraxılmış və saxlanılan kiçik kaliberli silahlara və odlu silahlara görə məsuliyyət daşımağa təminat vermək və bu silahların bir yerdən başqa yerə ötürülməsinin qarşısını almaq;
- ❖ Kiçik kaliberli silahların və odlu silahların ixrac və tranziti, o cümlədən səlahiyyət verən son istifadə sertifikatlarından istifadənin üzərində səmərəli təsirə təminat vermək üçün adekvat qanun, prinsip və inzibati proseduralardan bəhrələnmək;
- ❖ Dövlətlərin əvvəllər idxal etdikləri kiçik kaliberli silahların və odlu silahların təkrar ixracı hüququna heç bir ziyan dəymədən onların həmin silahları idxal etməzdən qabaq bağladığıları ikitərəfli müqavilələrə uyğun olaraq ilkin eksport vəziyyəti barədə məlumat vermək üçün əlindən gələni etmək;
- ❖ Kiçik kaliberli silahlarla və odlu silahlarla bağlı brokerlik fəaliyyəti ilə əlaqədar olan milli qanunvericilik və inzibati proseduraları nizamlayan qanunları təkmilləşdirmək;
- ❖ Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının silahlara embarqo qoyan təlimatlarını pozan hər hansı fəaliyyətə qarşı müvafiq ölçü götürmək;
- ❖ Müsadirə edilmiş, tutulmuş, yaxud yığılmış silahların məhv edilməsinə təminat vermək;
- ❖ Kiçik kaliberli silahları və odlu silahları daşımaq səlahiyyətinə malik olan hərbi qüvvələrin, polisın və digər orqanın onların ambarlanması idarə edilməsi və təhlükəsizliyi ilə bağlı adekvat standart və proseduralar təsis etməsinə təminat vermək;
- ❖ Mümkün olduğu yerdə səmərəli tərksilah, tərxis və reintegrasiya proqramlarını tərtib etmək və həyata keçirmək;
- ❖ Hərbi konfliktlər nəticəsində ziyan çəkən uşaqların xüsusi tələbatına diqqət yetirmək (...).

Mənbə: BMT-nin Tərksilah İşləri üzrə Departamenti, veb sayt: <http://www.un.org/Depts/dda>, 2002

Yuxarıda xatırlanan soyuq müharibədən sonra hadisələrin kəskinləşməsi nəticəsində silahların ixracına nəzarət prosedurasının şəffaflığı və bununla bağlı məsuliyyət bir çox ölkələrdə bu funksiyaları hansı parlamentin həyata keçirməyə bəreli olması haqqında qızğın debatlarla səbəb oldu.

81 №-li Hissədə Avropa Birliyinin üzvü olan dövlətlərdə bununla əlaqədar götürülən ölçülərin nümunələri verilmişdir. Şəffaflıq və məsuliyyətin əhəmiyyətinin dərinədərinə başa düşülməsi parlamentin həmin dövlətlərdə silahların ixracı üzərindəki nəzarətini əhəmiyyətli dərəcədə artırsa da, bu hələ də bəzi ölkələrdə istənilən səviyyədə deyildir.

Cədvəl № 81

Silahların ixracına nəzarət işində parlamentin rolu: Avropa Birliyi ölkələrində şəffaflıq və hesabatlılıq

Avstriya: Parlament üzvlərinə məlumatın açıqlanmasına görə Avstriya qanunu daxilində heç bir müddəa nəzərdə tutulmur.

Belçika: 1991-ci ildə qəbul edilmiş qanuna uyğun olaraq hökumət parlament qarşısında ildə bir dəfə silahların tədarükü barədə hesabat verməlidir. Qanunda silah ixrac etmək üçün lisenziyanın kimə verilməsi və kimdən alınması barədə müddəa yoxdur. İxracın Avropa Birliyinin Davranış Məcəlləsini pozması əsas faktor hesab edilir.

Danimarka: Silah ixracı haqqında, yaxud bu məsələyə demokratik şəkildə nəzarət edən işlək vasitə barədə parlamentdə debatların aparılması ilə bağlı heç bir müddəa yoxdur. Bununla belə, ictimaiyyətin getdikcə artan təzyiqi qarşısında Ədliyyə Nazirliyi ixraca nəzarət, ixrac əməliyyatlarının dəyəri və təyinat ölkəsini əhatə edən silahların ixrac edilməsi haqqında illik hesabat tərtib etməyə çalır.

Finlandiya: Müdafiə Nazirliyinin müdafiə materiallarının ixracı haqqında AB-nin Davranış Məcəlləsinə uyğun olaraq iki illik hesabatları çap etməsini qeyd etmək olar. Hesabatlar şəffaflığa təminat vermək üçün kifayət qədər məlumata malikdir. Bununla belə, vaxtaşırı olaraq silahların bir yerdən başqa yerə verilməsi haqqında parlamentdə qızgın debatlar keçirilmir.

Fransa: Fransa parlamenti hökumətin qarşısına tələb qoyaraq müvafiq məlumatları əhatə etməklə illik hesabat hazırlamağı tövsiyyə edir, bu hesabatlara kiçik kaliberli silahlar, polis və təhlükəsizlik avadanlığı və hərbi avadanlıqlar haqqında məlumat daxil edilir. Bundan əlavə, parlamentdə hesabat ətrafında qızgın müzakirələr gedir.

Almaniya: Silahların ixracı haqqında ilk hesabat 2000-ci ildə çap edilmişdir. Aşağıdakı parlament komissiyalarının növbəti hesabatı araşdırmaq işinə cəlb ediləcəyi gözlənilir: Müdafiə, Xarici İşlər, Ticarət və İnsan Hüquqları. Parlamentin rolu silahların hansı dövlətə ixrac edilməsi məsələsi ilə bağlı məhduddur.

Yunanıstan: Parlamenti və ictimaiyyəti silahların ixracına icazə verilməsinə aid olan məlumatla təmin etmək üçün hesabat vermə mexanizmləri yoxdur. Yeganə rəsmi məlumat adı silahlar haqqında BMT registri tərəfindən

təmin edilmişdir.

İrlandiya: İrlandiya qanununa uyğun olaraq hökuməti silahların ixracı ilə bağlı hesabat çap etdirməyə məcbur edən heç bir müddəa mövcud deyildir. Bununla belə, AB-nin Davranış Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra Xarici İşlər Departamenti 2002-ci ilə qədər iki illik hesabat çap etmişdir. Parlamentdə ixrac lisenziyaları ilə bağlı nazirlərə suallarla müraciət etmək ənənəsi getdikcə inkişaf edir.

İtaliya: Hökumət müdafiə avadanlığının idxalı, ixracı və tranzitini əhatə edən icazə sənədləri və tədarüklər haqqında hesabat verməlidir. Bu, 1990-cı il Qanununda əksini tapmışdır, Qanunda hərtərəfli hesabatın nümunəsi verilmişdir. Bununla belə, parlament ixrac əməliyyatlarının diqqətlə öyrənilməsində heç bir rola malik deyildir.

Lüksemburq: Burada elə bir əhəmiyyətli silah istehsalı sənayesi və məsulyyət sistemi mövcud deyildir.

Hollandiya: Silahların ixracı haqqında ilkin ətraflı hesabat 1998-ci ilin oktyabr ayında dərc edilmişdir. Hollandiya silahlarının ixrac sistemində məsələnin parlamentdə öyrənilməsindən qabaq qeyri-formallıq mövcudur: hökumət konfidensial şəkildə bütün artıq silah ehtiyatlarının artıq satış əməliyyatları barədə parlamentin müdafiə komissiyasına məlumat verir.

Portuqaliya: İlk dəfə olaraq 1998-ci ildə çap edilmiş hesabatdan qabaq parlamentdə silahların ixracına razılıq verən qərarların çıxarılması haqqında heç bir müddəa mövcud deyildi və bu barədə parlamentdə müzakirələr aparılmırdı. Parlament üzvləri silahların ixracına lisenziyaların verilməsi haqqında suallarla müraciət edə bilirlər.

İspaniya: İlk hesabat 1998-ci ildə çap edilmişdir. Bundan qabaq silahların ixracı məsələsi öyrənilmirdi. Yalnız parlamentin rəsmi məxfi məlumat komissiyası bu xüsusda fəaliyyət göstərir. Parlament iclasları zamanı müzakirələr getdikcə daha çox aparılır.

İsveçrə: İlk hesabat 1984-cü ildə çap edilmişdir. Bu ildə parlament Hərbi Avadanlığın İxracı haqqında Məsləhət Şurasının digər Avropa ölkələri üçün nümunə kimi təsis edilmişdi. Verilən hesabat ildə bir dəfə parlamentdə müzakirə edilir.

Birləşmiş Krallıq: Britaniya hesabat sistemi ən şəffaf sistem hesab edilir. 1999-cu ildə ilkin hesabatın çap edilməsindən etibarən Müdafiə Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi, Beynəlxalq İnkişaf, Ticarət və Sənaye Nazirlikləri tərəfindən müştərək komissiya yaradıldı. Bu müştərək komissiya Ümumi Palataya hesabat verir və həmin komissiyaya ixrac məsələlərini öyrənmək tapşırığı verilir.

Mənbə: www.saferworld.co.uk, 2002.

Parlament ekspertizası

Əvvəllər xatırlandığı kimi, parlament ekspertizası parlamentdə görülən işlərə, yəni silahların satışı və tədarükü prosesinə adekvat şəkildə nəzarət olunmasına təminat vermək üzrə açar sayılır. Peşə səriştəsinin olmaması məxfiliklə bağlı qərar çıxararkən meydana çıxan qüsurların əsas səbəbi sayılır. Parlament üzvlərinin, xüsusən səlahiyyətli parlament komissiyalarının tərkibinə daxil olan üzvlərin ixtisaslaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna uyğun olaraq, parlament üzvlərinin silahların satışı, tədarük məsələləri, əməliyyat tədqiqləri, materialların idarə edilməsi, avadanlığın qiymətləndirilməsi və inventara nəzarət üzrə ixtisaslaşması parlamentdəki müdafiə komissiyaları tərəfindən suallara cavab vermək üçün səlahiyyəti olan ekspertlər qrupunu yaradıb formalaşdırmağa kömək edir. Bundan əlavə, təhlükəsizlik sektorunda çıxarılan qərarların ən müxtəlif aspektləri haqqında məlumat bazasının yaradılması parlamentdəki müdafiə komitələrinə müvafiq icra və hərbi mənbələrdə aidiyyəti məlumatı əldə etmələri üçün və çıxarılan qərarlara nəzarət etmək və onları yoxlamaq üçün imkan verir.

Parlament üzvü olaraq siz nə edə bilərsiniz

Silahların satışına nəzarət

- ❖ Beynəlxalq səviyyədə silah ticarətinə nəzarət məsələsini parlamentin gündəliyinə çıxarmaq və bu məsələnin gündəlikdə əsas yer tutmasına nail olmaq;
- ❖ 80-ci Hissədəki siyahıda verilən tövsiyələrin, yəni «kiçik kalibrli silahların və odlu silahların qeyri-qanuni ticarətinə qarşı BMT proqramı: parlament üzvlərinin diqqət yetirməli olduğu məqamlar» adlı sənədin icrasına stimül verilməsi;
- ❖ Aşağıda göstərilən tələblərə cavab vermək üçün:
 - Adi silahlar üzrə BMT-nin silah registrinin hesabatla bağlı tələbləri;
 - Hərbi xərclər haqqında hesabat vermək üçün BMT-nin standart tələbləri;
 - Adi silahlarla əlaqədar olan müvafiq regional sazişlər.

Silah ticarəti üzrə milli siyasət

- ❖ Silahların satışı üzrə cari milli siyasətə təminat vermək və bu siyasi xəttin qəbul edilmək məqsədilə parlamentin müzakirəsinə qanunauyğun şəkildə təqdim edilməsini təşkil etmək;
- ❖ Hökumətin parlamentə silah ticarəti məsələləri ilə bağlı hesabat təqdim etməyə sövq etmək üçün mexanizmin mövcudluğuna təminat vermək.

Silahlara tətbiq edilən embarqolar

- ❖ Embarqo ilə bağlı məsələlərin parlamentdə onların müvafiqliyi, onların təsiri və digər xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq müzakirələrin keçirilməsinə təminat vermək;
- ❖ Parlamentdə xüsusi olaraq 77-ci Hissədə xatırlanan məsələlərlə bağlı «güclü sanksiyalar» haqqında müzakirələrin keçirilməsinə nail olmaq;
- ❖ Mənsub olduğunuz hökuməti silahlara qoyulan embarqolara hörmətlə yanaşmağa sövq etmək və silah embarqolarının pozulduğu hallarda müvafiq bərpa işlərinin aparılmasına təminat vermək.

Artıq silah ehtiyatları

- ❖ Parlament, yaxud onun səlahiyyətli komissiyaları, o cümlədən gömrük məsələləri ilə məşğul olan komissiyaları artıq silah ehtiyatları ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirməyə sövq etmək və aşağıda sadalananların aradan qaldırılması və onlara nəzarətlə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi:
 - Sizin ölkənizdən, yaxud sizin ölkəniz vasitəsilə artıq silah ehtiyatının gətirilməsi;
 - Artıq silah ehtiyatının bu və ya digər şəkildə tədarük edilməsi;
- ❖ Ölkənizə artıq silah ehtiyatının inventarının göstərilməsi ilə əlaqədar təsir göstərmək;
- ❖ Daha sonra ölkənizə həmin artıq silah ehtiyatının tədarük edilməsinə cəlb edilmiş şirkətlərin üzə çıxarılması üçün tədbirlər görməkdə təsir göstərmək.

Kiçik kalibrli silahlar

- ❖ Parlamentin, yaxud müvafiq komissiyanın hər il kiçik kalibrli silahların milli səviyyədə istehsalı və satışı haqqında ətraflı məlumatı əldə etməsinə təminat vermək. İllik hesabatı işə cəlb edilən müvafiq şirkətlərin fəaliyyətləri haqqında məlumatı daxil etmək;
- ❖ Milli səviyyədə istehsal edilmiş kiçik kalibrli silahların bu fəsildə qabardılan meyarlara uyğun gəlməsinə təminat vermək.

PAİ NƏDİR?

1889-cu ildə təsis edilmiş PAİ (Parlamentlər Arası İttifaq) müstəqil dövlətlərin parlamentlərinin müstəqil təşkilatıdır. Onun Birləşmiş Millətlər Təşkilatındakı yeni müşahidəçi statusu parlament fəaliyyətinin beynəlxalq arenaya çıxarılması və beynəlxalq danışıqlar prosesində xalqın seçilmiş nümayəndələrinin səsinin eşidilməsi ilə əlamətdardır.

2003-cü ilin yanvar ayında 144 milli parlament PAİ -in üzvünə çevrildi. Parlament dialoqunun mərkəzi məqamı kimi təşkilat parlamentləri aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməyə sövq edir:

- ❖ Beynəlxalq marağa və əhəmiyyətə malik olan problemlərin nəzərdən keçirilməsi;
- ❖ Müdafiəyə diqqət yetirilməsi və parlamentarların insan hüquqlarına stimül verilməsi;
- ❖ Bütün dünyada təmsilçi qurumların güclənməsinə yardım göstərmək.

PAİ -in gündəliyində sülh və təhlükəsizlik məsələləri də öndədir. Əksər hallarda bu təşkilat təhlükəsizlik, o cümlədən tərksilah, embarqo və beynəlxalq sanksiyalarda öncül rol oynayır. 1994-cü ildə onun köməyi ilə Beynəlxalq Humanitar Qanuna hörmət göstərilməsi məqsədilə xüsusi komitə yaradıldı. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi ilə əməkdaşlıq edərək bu Komitə 1999-cu ildə parlamentarlar üçün Beynəlxalq Humanitar Qanuna riayət edilməsi məqsədilə sorğu kitabını çap etdi.

PAİ həm də siyasi danışıqlar vasitəsilə gərginliklərin zəiflədilməsinə yardım göstərilməsində də maraqlıdır. PAİ -in iclasları dialoqların təşkil edilməsi, o cümlədən qarşılıqlı etibarın yaradılması üçün imkanlar verir. Təşkilatın tərkibində həm də parlament komissiyası vardır ki, bu, Yaxın Şərqdə problemlərin lazımi şəkildə həll edilməsinə yardım göstərir. PAİ həm də elə bir xüsusi mexanizmə malikdir ki, bunun vasitəsilə Aralıq dənizi hövzəsində təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri gücləndirilir.

IPU Headquarters
Inter-Parliamentary Union
Chemin du Pommier 5
Case Postale 330
CH-1218 Grand Saconnex, Geneva
Switzerland
Tel : 41 22 919 4150
Fax : 41 22 919 4160
e-mail : postbox@mail.ipu.org
Website : www.ipu.org

**Office of the Permanent
Observer of the IPU to the UN**
Inter-Parliamentary Union
220 East 42nd street
Suite 3102
New York, N.Y. 10017
USA
Tel : (212) 557 58 80
Fax : (212) 557 39 54
e-mail : ny-office@mail.ipu.org

SİLAHLI QÜVVƏLƏRƏ DEMOKRATİK NƏZARƏT ÜZRƏ CENEVRƏ MƏRKƏZİ (SQDN)

Son onillikdə əldə edilmiş təkamül baxımından demokratik mülki-hərbi əlaqələrin transformasiyası və idarə edilməsi bir çox ölkələr üçün əsas problem olaraq qalır. Bu, xüsusilə demokratiyaya keçid mərhələsində yaşayan ölkələr və digər müharibə aparən, konfliktlərdən yenidən azad olmuş cəmiyyətlərə münasibətdə özünü doğruldur. Hərbi və parahərbi qüvvələr, o cümlədən polis, sərhəd nəzarətçiləri və digər təhlükəsizliklə bağlı strukturlar bir çox ölkələrdə hələ də əhəmiyyətli rol oynayır. Vaxtaşırı olaraq onlar onsuz da kifayət qədər olmayan mənbələri talan edərək, demokratik prosesi ləngidərək və daxili və beynəlxalq ziddiyyətlərdə gərginliyi artıraraq «dövlət içində dövlət kimi» hərəkət edirlər. Buna görə də, ən geniş səviyyədə qəbul edilmişdir ki, bu tipli silahlı strukturlara demokratik və mülki nəzarət sülh və demokratiyaya stimül yaratmaqla və davamlı ictimai-iqtisadi inkişafa təminat verməklə ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yolunda mühüm vasitə hesab edilir.

Silahlı və hərbi strukturlara demokratik və mülki nəzarətin gücləndirilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin gündəliyində çox mühüm siyasi məsələlərdən biridir. 2000-ci ilin oktyabr ayında belə bir ümumi və müsbət təmayülə praktiki yardım göstərməklə İsveç hökuməti Müdafiə, Mülki Müdafiə və İdman üzrə Federal Departamentin, habelə Xarici İşlər üzrə Federal Departamentin birgə təşəbbüsü ilə silahlı qüvvələrə demokratik nəzarət üzrə Cenevrə Mərkəzini təsis etdi.

Missiya

Mərkəz dövlətlərə və qeyri-dövlət orqanlarına silahlı və təhlükəsizliklə bağlı olan qüvvələrə demokratik və mülki nəzarətin gücləndirilməsində yardım göstərir və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün stimül yaradır.

Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün, Mərkəz:

- ♦ **məlumatlar toplayır, tədqiqatlar aparır və əlaqələndirmə fəaliyyətlərini həyata keçirir** – bu fəaliyyətlərdən məqsəd mövcud problemləri aşkara çıxarmaq, öyrənilən dərsləri yadda saxlamaq və hərbi qüvvələrə və mülki-hərbi əlaqələrə demokratik nəzarət sahəsində ən yaxşı təcrübədən irəli gələn təklifləri irəli sürməkdir;
- ♦ **ekspertiza keçirmək və bütün maraqlı tərəfləri**, xüsusilə hökumətləri, parlamentləri, hərbi orqanları, beynəlxalq təşkilatları, qeyri-hökumət təşkilatlarını və təhsil dairələrini dəstəkləmək.

DCAF öz işini milli orqanlar, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları, təhsil müəssisələri və fərdi ekspertlərlə sıx əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirir. O, özünün əməliyyat və analitik işində SQDN-in Təsis Şurasında təmsil edilən 42 hökumətin dəstəyinə, 50 ekspertdən ibarət olan Beynəlxalq Məsləhət Şurasına, habelə işçi qrupunun yardımına arxalanır. Mərkəz bir sıra tədqiqat institutları və bir neçə beynəlxalq təşkilat, habelə parlamentlərarası assambleyalarla əməkdaşlıq müqavilələri bağlamışdır.

İş proqramı

Silahlı qüvvələrə demokratik nəzarətlə bağlı spesifik mövzulara tam şəkildə müraciət edə bilmək üçün SQDN aşağıdakı məsələləri əhatə edən 12 xüsusi **işçi qrupu** yaratmışdır, yaxud bu işçi qrupları artıq yaradılmaq ərəfəsindədirlər: təhlükəsizlik sektorunun islahatı; silahlı qüvvələrə parlamentin nəzarəti; müdafiə büdcəsinin və tədarük işlərinin şəffaflıqla qurulması; milli təhlükəsizlik siyasətində mülki ekspertlərin iştirakı; polis və digər qeyri-hərbi təhlükəsizlik qüvvələrinə demokratik nəzarət; qüvvələrin azaldılmasında mülki-hərbi əlaqələri; hərbi və cəmiyyət; mülki cəmiyyətin qurulması; post-konflikt vəziyyətlərində mülki-hərbi əlaqələr; hərbi qüvvələrə demokratik nəzarətdə uğur qazanmağın, yaxud məğlubiyyətin meyarları; Afrika kontekstində mülki-hərbi əlaqələr; işçi qruplarının idarə edilməsi və əlaqələndirilməsi bilavasitə mərkəzdə həyata keçirilir.

SQDN öz ekspertizasını ikitərəfli və çoxtərəfli səviyyələrdə həyata keçirir, eyni zamanda geniş ictimaiyyətin mənafeyinə əsaslanır. Təhlükəsizlik sektorunun islahatı və silahlı qüvvələrə parlament nəzarətinin müxtəlif sahələrində bir sıra ikitərəfli layihələr işlənib hazırlanmaqdadır və bunlar Şimal-Şərqi və Şərqi Avropanı əhatə edir. Çoxtərəfli səviyyədə SQDN Cənub-Şərqi Avropa üçün Sabitlik Paktının çərçivəsində bir neçə layihəni həyata keçirir. Mərkəz vaxtaşırı olaraq kitablar nəşr edir, konfrans, seminar və digər tədbirlər keçirir. O, informasiya texnologiyasından, o cümlədən hədəfini təşkil edən auditoriya və geniş ictimaiyyətə müraciət etmək üçün özünün xüsusi veb saytından (<http://www.dcaf.ch>) istifadə edir.

Təşkilat və büdcə

SQDN İsveç qanunlarına uyğun olaraq beynəlxalq təsisat sayılır. Qırx iki hökumət Mərkəzin Təsis Şurasında* təmsil edilmişlər. Beynəlxalq Məsləhət Şurası müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri üzrə iki ümumdünya aparıcı ekspertlərindən ibarətdir ki, bunlar da direktora Mərkəzin bütün strategiyası haqqında məsləhətlər verirlər. SQDN tərkibi dörd departamentə bölünmüş 23 müxtəlif millətə məxsus 40 mütəxəssisdən ibarətdir: kimsəsizlərə və ehtiyacı olanlara yardım proqramları, məlumat mənbələri və idarəetmə.

* Albaniya, Ermənistan, Avstriya, Azərbaycan, Belarus, Bosniya və Hersoqovinya, Bolqariya, Kot Divor, Xorvatiya, Çex Respublikası, Danimarka, Estoniya, Finlandiya, Fransa, Gürcüstan, Almaniya, Yunanistan, Macarıstan, İrlandiya, İtaliya, Latviya, Litva, Moldoviya, Hollandiya, Nigeriya, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Rusiya Federasiyası, Serbiya və Monteneqro, Slovak Respublikası, Sloveniya, Cənubi Afrika, İspaniya, İsveçrə, İsveç, keçmiş Yuqoslav Respublikası Makedoniya, Ukrayna, Birləşmiş Krallıq, Amerika Birləşmiş Ştatları və Cenevrə Kantonu.

İsveç Federal Müdafiə, Mülki Mühafizə və İdman Departamenti 2002-ci ildə səkkizmilyon İsveç frankına bərabər olan SQDN-nın büdcəsini maliyyələşdirmişdir. Digər mühüm payçı İsveç Federal Xarici İşlər Departamenti. SQDN-nın bir sıra üzv dövlətləri onu üzvlərə xüsusi fəaliyyət növlərini həyata keçirməkdə yardım göstərməklə dəstəkləyir.

Əlaqə

Əlavə məlumat üçün zəhmət olmasa aşağıdakı ünvanla əlaqə saxlayın:
Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF)
Rue de Chantepoulet, 11, P.O.Box 1360, CH-1211 Geneve 1, Switzerland
Tel: 41 22 741 7700 ; Fax: 41 22 741 7705
E-mail : info@dcaf.ch; Website : www.dcaf.ch

Mövzular üzrə indeks

A

Afrika Birliyi 35
Alternativ Xidmət 8, 14, 175, 176,
178, 179, 180
Auditor 13, 153, 154, 155
Audit 8, 32, 152, 153, 154, 157, 192
Avropa Şurası 13, 128, 129, 130,
163
Avropa İttifaqı 35, 192
Avropada Təhlükəsizlik və əmək-
daşlıq Təşkilatı (ATƏT) 13, 35,
168, 169

B

Büdcə 8, 13, 21, 23, 24, 31, 32, 33,
44, 58, 60, 70, 74, 78, 83, 84,
86, 96, 99
Büdcə intizamı 145
Beynəlxalq hüquq 7, 34, 78, 112,
115, 116, 117, 118, 168
Beynəlxalq təşkilatlar 128, 129,
163, 203, 204, 205
BMT 19, 34, 35, 47, 51, 100, 105,
109, 110, 117, 118, 128, 129,
131, 133, 205

C

Cender 7, 9, 47, 48, 50, 51, 52, 129

D

Daxili məsuliyyət 170
Davranış Məcəlləsi 6, 13, 67, 137,
167, 192, 199, 200

Demokratiya 11, 12, 17, 21, 36, 38,
41, 44, 49, 58, 59, 65, 69, 76,
116, 118, 141, 161, 175, 176,
185, 204

Demokratik nəzarət 10, 11, 12, 23,
69, 70, 74, 75, 84, 111, 162,
168, 204, 205

Demokratik dəyərlər 8, 161, 164,
165

Demokratikləşmə 58

Demokratik idarəetmə 7, 125, 141

Dinləmələr 8, 44, 84, 93, 94

Daxili təhlükəsizlik 8, 10, 115, 116,
117, 118, 127, 168

Dünya Bankı 25

E

Ekspertiza 5, 8, 12, 18, 21, 22, 23,
39, 40, 75, 76, 83, 85, 86, 87, 88,
118, 119

Ə

Əcnəbilər 124

Ən yaxşı təcrübə 99, 191, 204

Əməkdaşlıq 18, 19, 21, 34, 35, 43,
59, 69, 73

Əsas təşəbbüslər 66

F

Fəlakət zamanı yardım 59

Fövqəladə vəziyyət 8, 59, 64, 136

H

Hərbi xidmətdən boyun qaçırma

10, 179, 162, 166

Hərbi çağırış 10, 43, 96, 162, 163,
175, 176, 177, 178, 180

Hərbi xərclər 149, 166, 201

Hökumət 7, 23, 24, 25, 26, 29, 30,
31, 32, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
62, 69, 131, 132, 133, 134, 141,
142, 153, 144, 145, 146, 185,
186, 187, 188

Hərbi çağırışçıların təhqir edilməsi
14, 177

Humanitar qanun 35, 111, 114,
160, 170, 171

Humanitar missiyalar 133, 137

Hüquq mühafizə 11, 13, 57, 166,
167

Hərbi birliklər (ittifaqlar) 8

Hərbi 7, 8, 9, 10, 11, 13, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 29, 30, 31, 35, 39, 40,
41, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 75,
76, 77, 78, 100, 101, 102, 103,
104, 105, 106, 161, 162, 163,
164, 165, 166, 167, 168, 169,
170, 171

I

İnternet cinayəti 8

İdarəetmə 25

İnsan hüquqları 3, 14, 34, 38, 39,
46, 48, 53, 112, 113, 114, 115,
116, 119, 120, 125, 161, 162,
163, 164, 169, 170, 171

İnsan təhlükəsizliyi 17, 18, 47, 48

İnnere Führung, liderlik 13, 166

İnternet 44, 128, 151

İslahat 40, 83, 141

Müdafiə islahatı 11, 58, 60

Təhlükəsizlik sektoru islahatı
172, 205

K

Kollektiv təhlükəsizlik 18, 19, 36

Komitə, Komissiya 3, 12, 71, 97

Konstitusiyası 29, 36, 37, 83, 90,
100, 102, 111, 112, 114, 116,
148, 157, 161, 162, 170, 171

Korrupsiya 24, 25, 58, 65, 116,
149, 153, 154, 168

Kəşfiyyət xidməti orqanları 7, 9,
69, 74

M

Məsuliyyət, hesabatlıq 5, 8, 14, 38,
41, 65, 66, 72, 73, 79, 83, 85,
142, 143, 144, 146, 147, 148,
149, 185, 186, 189, 190, 191

Mülki təhsil 13, 166

Mülki-hərbi münasibətlər 5, 25,
94, 148, 204, 205

Məxfilik 74, 102, 145, 147, 149

Münaqişə 5, 17, 22, 47, 48, 49, 52,
53, 58, 59, 75, 76, 77, 78, 111,
131, 132, 133, 149, 176, 177,
179, 185, 196, 198, 199

Məhkəmələr 25, 169, 170

Müdafiə 8, 9, 10, 11, 12, 19, 24, 25,
29, 31, 32, 33, 35, 39, 40, 44,
49, 51, 52, 53, 42, 43, 61, 63,
64, 70, 75, 83, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 94, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 102, 106, 107, 116,
141, 142, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 155, 185, 186, 187, 188,
190, 191, 192

Müdafiə büdcəsi 8, 13, 39, 89, 96,
141

Müdafiə islahatı 11, 56

Mətbuat (KIV) 7, 9, 11, 23, 38, 39,
40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 130

Millət 17, 57, 141

Müxalifət 90, 91, 142

Müharibə 3, 17, 19, 20, 23, 24, 41,
47, 48, 49, 57, 58, 62, 111, 112,
132, 203

N

Nəzarət 5, 7, 8, 9, 10, 21, 39, 65, 66,
75, 105, 141, 153, 154, 161, 186

O

Ombudsman 8, 10, 12, 23, 24, 66,
97, 100, 101, 102, 103, 163

P

Parlament Assambleyaları

AVROPA Şurası Parlament
Assambleyası 44

Parlament Komissiyaları 11, 12,
96, 188

Müdafiə Komitəsi 8, 96, 188

Kəşfiyyat Komitəsi 88

Təhlükəsizlik Komitəsi 9, 40,
100

Parlamentlər arası İttifaq 5, 6, 10,
90, 93, 203

Parlament nəzarəti 1, 2, 3, 7, 12,
13, 21, 22, 38, 62, 69, 70, 83, 96,
155, 156, 186, 205

Q

Qoşunların xaricdə yerləşdirilməsi
84, 133

Qaydalar (qanunlar) 1, 7, 12, 13,
29, 34, 35, 45, 111, 112, 113,
114, 131, 172, 205

Qadın 7, 11, 47, 48, 49, 50, 51, 52,
53, 104, 173, 176

R

Razılaşmalar (beynəlxalq müqav-
ilələr) 36, 125, 134, 192

S

Siyasi məsuliyyət 7, 23

Silahlar 35, 194

Silahlı qüvvələr 5, 6, 10, 12, 13, 38,
39, 49, 50, 51, 57, 58, 59, 63, 70,
72, 76, 77, 96, 100, 101, 102, 105,
131, 134, 136

Silah embarqoları 78, 191, 194, 195

Silah ticarəti 8, 10, 191, 202

Silah ötürülməsi 8, 183, 191, 192,
194, 196

Sərhəd nəzarəti 63

Saxlanma mərkəzi 105, 106

Sülh-qurma 12, 17, 47, 48, 131, 132

Sülh-mühafizə 12, 131, 132

Sülh-məramlı 12, 29, 47, 48, 49, 57,
58, 131, 132, 133, 134, 136, 137,
138

Sanksiyalar 13, 115, 153, 192, 193,
194, 195, 196, 197

Ş

Şimali Atlantika Sazişi Təşkilatı
(NATO) 11, 18, 19, 35, 50, 51,
53, 58, 132, 143, 156

Şəffaflıq 3, 8, 13, 21, 32, 38, 41, 63,
72, 73, 141, 142, 143, 145, 146,
147, 148, 149, 151, 185, 186,
189, 190, 191, 192, 205

T

Təhlükəsizlik 1, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11,
13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
23, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,

43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50,
51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 69,
72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
96, 97, 98, 99, 100, 101, 102,
103, 104, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113, 114,
115, 116, 117, 118, 119, 120,
121, 122, 123, 124, 125, 129,
131, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 147, 148,
149, 150, 151, 152, 153, 154,
155, 156, 157, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 165, 166,
167, 168, 169, 170, 171, 172,
173, 174, 175, 176, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 183, 184,
185, 186, 187, 188, 189, 190,
191, 192

Təhlükəsizlik Şurası 12, 47, 119,
120, 128, 131, 132, 135, 136,
156, 185, 193, 194

Təhlükəsizlik siyasəti 3, 7, 9, 11,
20, 21, 22, 23, 27, 29, 30, 31,
33, 35, 36, 39, 40

11 sentyabr 8, 69

Terrorizm 8, 10, 12, 18, 19, 29, 30,
69, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
125, 125, 127, 203

V

Vətəndaş cəmiyyəti 9, 11, 23, 36,
37, 38, 39, 40

Y

Yaxşı idarəetmə 11, 25, 47, 48, 65,
131, 133, 141, 161, 186

Yarım-hərbi birliklər 57

Bütün haqları qorunur. Bu nəşrin heç bir hissəsi Parlamentlər-arası İttifaq və ya Silahlı Qüvvələrə Demokratik Nəzarətin Cenevrə Mərkəzinin icazəsi olmadan elektron, mexaniki, surət çıxarma, yazma və ya hər hansı digər üsullarla istehsal oluna, bərpa edilə bilən sistemdə saxlanıla və ya ötürülə bilməz.

Bu nəşr ticarət, satılma, borc, kirayə üsulları olmadan yayıla bilməz və ya nəşirin icazə olmadan dərc ediləndən artıq çoxaldıla və ya yayıla bilməz, bənzər şərtlər olmadan bu şərtlər ardıcıl nəşirlərə də şamil edilə bilər.

ISBN 92-9142-182-0 (IPU)

ISBN 92-9222-010-1 (DCAF)

Nəşr edilib

Parlamentlər-arası İttifaq (IPU)

Silahlı Qüvvələrə Demokratik Nəzarətin Cenevrə Mərkəzi (DCAF)

Redaktorlar

Hans Born, Niderland

Philipp Fluri, İsveçrə

Anders B. Johnsson, İsveç

Aparıcı müəllif

Hans Born, Niderland

Azərbaycan dilində olan nüsxəni hazırlayıb:

Beynəlxalq Mətbuat Klubu İB

Nəşriyyat:

Aypara

Tiraj:

1000

Cenevrə-Bakı, 2004